

КУЛТ БАХУСА
НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ
I-IV ВЕК

INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES
SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SPECIAL EDITIONS 106

SANJA PILIPOVIĆ

THE CULT OF BACCHUS

IN THE CENTRAL BALKANS
FROM THE FIRST TO THE FOURTH CENTURY

BELGRADE
2011

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА 106

САЊА ПИЛИПОВИЋ

КУЛТ БАХУСА

НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ

I–IV ВЕК

БЕОГРАД
2011

Издавач
Балканолошки институт САНУ
Београд, Кнез Михаилова 35/IV
e-mail: balkinst@bi.sanu.ac.rs
www.balkaninstitut.com

За издавача
академик НИКОЛА ТАСИЋ

Рецензенти
академик Никола ТАСИЋ
др Ивана ПОПОВИЋ
проф. др Александар ЈОВАНОВИЋ

Лектор
мр Марија МИЛОСАВЉЕВИЋ-ТОДОРОВИЋ

Превод на енглески
Esther HELAJZEN

Технички уредник
Кранислав ВРАНИЋ

Штампа
Чигоја штампа, Београд

Тираж
500 примерака

Илустрације на корици:
Дионис и Аријадна / Либер и Либер – мермерни вотивни релеф из Барова код Скопља
(фото Сања Пилиповић)
Бахус – бронзана статуета из Сингидунума (фото Народни музеј, Београд)

Садржај

УВОД	9
I ДИОНИС/БАХУС/ЛИБЕР У ГРЧКО-РИМСКОМ СВЕТУ	15
1. ДИОНИС/БАХУС	15
2. ЛИБЕР	18
II КАРАКТЕРИСТИКЕ И ФУНКЦИЈЕ КУЛТА	21
1. ИКОНОГРАФИЈА	21
1.1. БАХУС	21
1.1.1. <i>Бахус</i>	21
1.1.2. <i>Бахус и друга божанства</i>	29
1.1.3. <i>Борба са непријатељима</i>	40
1.1.4. <i>Несигурне идентификације</i>	42
1.2. ТИЈАС	45
1.2.1. <i>Аријадна</i>	45
1.2.2. <i>Сатири</i>	46
1.2.3. <i>Силени</i>	50
1.2.4. <i>Менаде</i>	51
1.2.5. <i>Пан/Фаун</i>	53
1.2.6. <i>Пријан</i>	54
1.2.7. <i>Бахантски путеи</i>	56
2. ИМЕ БОЖАНСТВА, ЕПИТЕТИ И ПОСВЕТЕ	57
3. КУЛТНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ	63
3.1. ЛИБЕР И ЛИБЕРА	63
3.2. ЛИБЕР, ЈУПИТЕР И ЈУНОНА / ДИОНИС, ЗЕВС И ХЕРА	66
3.3. ЛИБЕР И <i>TERRA MATER</i>	69
3.4. ЛИБЕР И ХЕРКУЛ / ДИОНИС И ХЕРАКЛЕ	71
3.5. ЛИБЕР И МЕРКУР	76
3.6. ЛИБЕР И СОЛ / ДИОНИС И ХЕЛИОС	78
4. ФУНКЦИЈЕ КУЛТА	80
4.1. АУТОХТОНИ, ХЕЛЕНОФОНСКИ И РИМСКИ ЕЛЕМЕНТИ	80
4.2. БОЖАНСТВО ПЛОДНОСТИ, ВЕГЕТАЦИЈЕ, ВИНА И ВИНОГРАДАРСТВА	83
4.3. БОЖАНСТВО РУДАРСКОГ ПАНТЕОНА	86
4.4. ИЈАТРИЧКИ АСПЕКТ	88
4.5. ХТОНСКО БОЖАНСТВО – ФУНЕРАЛНИ КОНТЕКСТ	90

III ДЕДИКАНТИ – ПОРЕКЛО И СОЦИЈАЛНИ СТАТУС	93
1. ЕПИГРАФСКА СВЕДОЧАНСТВА	93
2. КВАЛИТЕТ МАТЕРИЈАЛА И ИКОНОГРАФСКА СВЕДОЧАНСТВА	97
3. ИМПОРТ ЛУКСУЗНИХ ПРОИЗВОДА	102
4. МОГУЋИ ВЛАСНИК КАСНОАНТИЧКЕ ВИЛЕ НА МЕДИЈАНИ	105
IV ДИОНИСОВ КУЛТ И ЦАРСКА ИДЕОЛОГИЈА – ПРИМЕР	
РОМУЛИЈАНЕ.	109
V САБАЗИЈЕ	117
VI ЗАКЉУЧАК	133
КАТАЛОГ.	149
Дионис/Бахус/Либер	149
Тијас	173
Сабазије	194
CATALOGUE.	197
DIONYSUS/BACCHUS/LIBER	197
THIASUS	221
SABAZIUS	243
SUMMARY	247
СКРАЋЕНИЦЕ ЛИТЕРАТУРЕ	263
ЛИТЕРАТУРА	266
ИНДЕКС I	277
ИНДЕКС II	281
ПОРЕКЛО СЛИКА	282
КАРТЕ НАЛАЗИШТА СПОМЕНИКА / MAPS OF FIND-SPOTS	285
ИЛУСТРАЦИЈЕ / ILLUSTRATIONS	290

Ова књига представља измењен и донекле допуњен текст докторске дисертације *Култ Бахуса на простору римске провинције Горње Мезије*, одбрањене марта 2007. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду пред комисијом коју су чинили др Ивана Поповић, др Миодраг Марковић и ментор проф. др Александар Јовановић. Члановима комисије, рецензентима, као и академику Николи Тасићу дугујем искрену захвалност за корисне савете и сугестије приликом припремања рукописа за штампу. Посебну захвалност дугујем и кустосима римских збирки: Деани Ратковић из Народног музеја у Београду, Славици Крунић из Музеја града Београда, Срђану Ракоњцу из Музеја примењене уметности у Београду, Драгани Спасић-Ђурић из Народног музеја у Пожаревцу, Гордану Јањићу из Музеја Крајине у Неготину, Маји Живић из Народног музеја у Зајечару, Слободану Дрчи из Народног музеја у Нишу, Бојани Илић из Завичајног музеја у Књажевцу и Јулијани Пешић из Народног музеја у Лесковцу. Захвалност дугујем и директору Народног музеја у Загребу, Анти Рендић-Миочевић, и колеги Ивану Радману из истог музеја, Славици Бабамовој из Музеја Македоније, Ленчету Јовановој из Музеја града Скопља, фотографу Ивану Станићу, као и Краниславу Вранићу.

УВОД

Бахус (Дионис, Либер) имао је посебно место у античкој религији и Буметности. Био је поштован и на централном Балкану, односно у римској провинцији Горњој Мезији (*Moesia Superior*), потом и у касно-античким провинцијама насталим на истој територији на којој се данас највећим делом простире Република Србија. Сложеност овог култа не огледа се само у широкој распрострањености, већ и у комплексним карактеристикама и функцијама насталим преплитањем различитих утицаја – римских, хеленистичких, трачких, оријенталних и аутохтоних. Проблем Бахусовог култа веома је сложен не само у погледу настанка, развоја и дисперзије, него и у предиспозицијама за његово прихватање од аутохтоног становништва са ових простора. Нека племена су кроз *interpretatio graeca* могла да прихвате култ Диониса, док су друга пак у време римске доминације, кроз идеју *interpretatio romana*, прихватала култ Бахуса, односно Либера, али не у дионизијској варијанти оргијастичке светковине, већ као преобраћено епихорско божанство хтонског, чак војничког карактера. С друге стране, источни део провинције био је изложен утицајима из суседне Тракије и управо се на том простору, у поштовању бога Сабазија – често асимилваног Дионису – препознаје *imitatio orientalis* Диониса. Поштоваоци овог божанства имали су не само различито порекло већ и различите социјалне статусе. Међу њима је потврђен и изванредан број жена. Из наведеног се може видети да је реч о веома сложеној теми, што додатно истиче чињеница да предмети овог култа нису посебно евидентирани нити каталогизирани и да им у научним разматрањима није била посвећена већа пажња.

Име Бахус, поред имена Дионис или Либер, изабрано је за наслов рада као најбоље или најмање лоше решење.¹ На горњомезијским нат-

¹ У доба Римског царства песници су користили име Бахус, док се у епиграфици како у Риму и Италији тако и у провинцијама чешће среће Либер Патер.

писима божанство је посведочено под именом Либер и једном под именом Бахус, док су ликовне представе највећим делом настале под хеленистичким утицајима, сходно чему би се могло користити и име Дионис. Из наведеног се види да је избор захтевао компромисно решење и да је име Бахус одабрано зато што се у литератури тог времена оно најчешће среће и указује на временски период проучавања. У контексту италских утицаја, односно у поглављу о епиграфици, користи се име Либер, под којим је божанство и посведочено. Божанство се у раду именује Бахусом или Дионисом у зависности од тога да ли се ради о примарно римским, хеленистичким или трачким религиозним карактеристикама, а термин дионизијски користи се као општеприхваћен, посебно у области иконографије.

Циљ спроведеног истраживања био је да се укаже на значај и значење које је Бахус имао на овом простору са свим његовим особеностима (етничка хетерогеност, неједнаки степени романизације, испреплетани религиозни утицаји, значајна и различито распоређена природна богатства итд). Да би се начинила свеобухватнија слика, сагледани су и споменици посвећени Сабазију, оријенталном божанству често асимилваном Дионису.

Истраживање је ограничено на простор централног Балкана, то јест Горње Мезије, као и на касноантичке провинције настале на тој територији. С обзиром на то да су се границе Горње Мезије од времена њеног настанка 86. године током векова више пута мењале, требало би истаћи то да се у разматрањима као горњомезијски простор најчешће посматра територија коју је ова провинција обухватала у првој половини II века.² Иако би било логично да се истраживање култа Бахуса заврши са овим

У источним земљама целокупна иконографија настаје под утицајем класичне и хеленистичке Грчке и, у складу са тим, божанство се назива Дионис (Foucher L. 1981, 684). У научним студијама које су проучавале божанство у Римском царству коришћена су различита имена: *Vacchus* (Foucher L. 1981), *Dionysos–Vacchus* (LIMC III), *Liber* (Brühl A. 1953); за проучавање култа у провинцији Британији коришћено је име *Vacchus* (Hutchinson V. J. 1986), у провинцији Дакији и на простору Југославије *Liber* (Bodor A. 1963; Popescu C., Popescu M. 1995; Марић Р. 1933), у Тракији и Грчкој *Dionysos* (Fol A. 1991; Jaccottet A.-M. 2003) итд.

² Римска провинција Горња Мезија настала је административном поделом цара Домицијана (81–96. године) провинције Мезије на Горњу и Доњу, односно на *Moesia Superior* и *Moesia Inferior* (Mirković M. 1968, 13 и даље; Mirković M. 1981, 75–76). Границе провинције, осим оне на северу и североистоку, где је Дунав чинио природну границу између Горње Мезије и Дакије, биле су предмет бројних истраживања (Марић Р. 1961, 83–93; Mirković M. 1968, 13–19).

територијалним променама, учинило се неопходним да се због постојања изузетно важних археолошких сведочанстава оно настави и да прати Бахусов значај и крајем III и почетком IV века. Тада у источном делу Горње Мезије и западном делу Доње Мезије настају провинције Средоземна (*Dacia Mediterranea*) и Приобална Дакија (*Dacia Ripensis*), на северу Горње Мезије настаје Прва Мезија (*Moesia Prima*), а на југу Горње Мезије Дарданија (*Dardania*). Највећи део проучаваног касноантичког археолошког материјала потиче из касноантичке виле у Медијани и Галеријеве палате у Гамзиграду, назване *Felix Romuliana* према натпису пронађеном у њој, као и са простора тадашње Средоземне Дакије и Приобалне Дакије. У раду је, тако, разматрана њихова ликовна декорација и однос царске идеологије према Дионису на примеру програма Галеријеве палате у Гамзиграду. Уколико би се следиле оштре временске и територијалне границе провинције Горње Мезије и тако изоставио материјал из ових касноантичких вила, књига би знатно изгубила на својој свеобухватности.

Књига је подељена на пет различитих поглавља, у којима се сакупљени материјал не разматра само у односу на врсту материјала, време настанка или место наласка, већ и у односу на улогу коју су представљени предмети имали у поштовању овог божанства. У, на изванредан начин уводном, поглављу *Дионис/Бахус/Либера у грчко-римском свету* читалац се упознаје са премисама за анализу поштовања овог божанства у Горњој Мезији и касноантичким провинцијама на истој територији. Оно представља краћу синтезу најзначајнијих знања о поштовању Бахуса, Диониса и Либера у грчко-римском свету. Теоријска разматрања изнесена у овом поглављу чине увод у каснију анализу археолошког материјала, која чини централни део рада.

У другом поглављу, *Карактеристике култа и функције*, анализирају се иконографија ликовних представа, име божанства, његови епитети и посвете, култне заједнице и функције божанства. У погледу иконографије, утврђују се уобичајени иконографски типови, а потом се посматрају само они специфични, који доприносе разумевању карактеристика и функција божанства. Разматрају се самосталне представе божанства, али и оне у којима се јавља у заједници са другим божанствима. Такође, разматране су представе чланова Тијаса (Аријадна, Сатири, Силени, Менаде, Пан/Фаун, Пријап и Бахантски пути). У оквиру овог поглавља, а на основу анализе натписа, сазнаје се и под којим је именима (*Bacchus, Liber*) и са којим епитетима (*Pater, Deus, Augustus, Sacrum, Conservator, Sanctus, Letus* итд.) ово божанство поштовано. Епиграфска и иконографска анализа доносе значајне податке о постојању различитих култних заједница. Сазнања употпуњује и компарација са постојећим сличним заједницама

у суседним провинцијама, као и појединачно сагледавање свих божанстава из постојећих горњомезијских Бахусових култних заједница (Либер и Либера, Јупитер, Либер, Либера и *Terra Mater*, Либер, Јупитер и Јунона и Хилара, Либер и Меркур, Зевс, Дионис и Херакле, Зевс, Дионис и Хера, Дионис и Хелиос итд.). На основу иконолошке и иконографске анализе, као и сагледавања предмета култа у односу на само место наласка, сабрана су знања о различитим Бахусовим аспектима и функцијама (божанство плодности, виноградарства, ијатричко, хтонско божанство итд.).

Дедиканти – порекло и социјални статус назив је поглавља у којем се на основу епиграфске и иконографске анализе, квалитета материјала или места његовог наласка доносе сазнања о поштоваоцима Бахуса. Такође, пажња је посвећена импортованим луксузним сребрним посудама са сценама из Бахусовог култа, као и питању ко је био власник касноантичке виле на Медијани.

У четвртом поглављу, *Дионисов култ и царска идеологија – пример Ромулијане*, разматра се однос Дионисовог култа и царске идеологије. Ликовна декорација, мозаици и скулптуре касноантичке палате у Гамзиграду, могуће дедификације малог храма С, као и постојање маузолеја Галерија и његове мајке Ромуле били су повод да се укаже на везу римског императора Галерија и бога Диониса.

У петом поглављу сакупљена су и знања о Сабазију, божанству често асимилованом Дионису, у коме се може препознати израз *imitatio orientalis* Диониса. Иако се ради о оријенталном божанству чија је асимилација Дионису често дискутабилна, учинило се неопходним да се ова тема уврсти у истраживање.

Посебну, самосталну целину у овој студији чини *Каталог* истраживаног археолошког материјала, а следи прилог који чине географске карте са уцртаним налазиштима споменика. Каталог је начињен као прецизна база, основа за каснију интерпретацију података. Представљени су натписи, мозаик, камена и бронзана скулптура, утилитарни предмети, предмети од племенитог метала и полудрагог камена, као и архитектура, односно храм за који постоје извесне индикације да је био подигнут Либеру. Каталог садржи основне податке о сваком предмету, а начињен је да би читаоцу пружио могућност да се упозна са материјалом који је проучаван како би имао јасан увид у предмет проучавања, а потом и у његову интерпретацију. Било је неопходно раздвојити ове две целине управо због тога што је перцепција начина поштовања једног божанства условљена ишчитавањем података презентованих у каталогу. Стога би на крају уводне речи требало нагласити да ова књига не претендује да дâ коначне одговоре на постављена сложена питања, већ би је пре требало схватити као

један начин ишчитавања постојеће археолошке грађе, односно као један прилог разумевању култа Бахуса, а самим тим и античке културе.

I

ДИОНИС/БАХУС/ЛИБЕР

У ГРЧКО-РИМСКОМ СВЕТУ

1. ДИОНИС/БАХУС

У овом, на извештајном начину уводном, поглављу изнесена су основна знања о Бахусу/Дионису/Либеру. С обзиром на то да се ради о теми којој је у литератури посвећена велика пажња, намера је да се наведу само основе корисне за касније разумевање Бахусових карактеристике у Горњој Мезији и касноантичким провинцијама на истој територији.

Dionysos/Bacchus је грчко-римско божанство, слављено у оквиру емотивних, религиозних мистерија током класичне антике.¹ Његово име није било увек исто – среће се као Дионис и као Бахус. Први помен овог божанства забележен је још на таблицама са линеарним Б писмом са Пилоса, али касније није помињано током тзв. Грчког мрачног доба.² Различите су теорије о његовом пореклу.³ У VII и VI веку пре н. е., како сматрају научници, његов култ је поново оживљен највероватније у Тракији, са неким елементима који су долазили из Фригије. Нови Трачки Дионис (Лидијски Бахус) нудио је духовну радост и слободу кроз оргијастички ритуал. Колективне екстазе су се шириле Грчком, посебно кроз славље

¹ Thraemner E. у: Roscher, *Lexicon* I, 1, 1029–1153.

² Ventris M., Chadwick J. 1956, 127.

³ Род је у Дионису видео нордијско божанство, док је Фукарт, следећи Херодота, истицао његово египатско порекло (Brühl A. 1953, 9 и даље). Земљом његовог порекла сматрана је и Тракија (Brühl A. 1953, 2, нап. 4 са прегледом раније литературе; Altheim F. 1955, 15; Fol A. 1991, 327) и Мала Азија, прецизније Фригија (Brühl A. 1953, 2, нап. 5 са прегледом раније литературе; Jeanmaire H. 1978, 99–100). Познате су и теорије у којима су корени овог божанства панхеленистички. О коренима у Егејском мору, и то на Криту видети Brühl A. 1953, 2, нап. 6 са прегледом раније литературе. Туркан истиче како су Диониса и Грци сматрали страном и странцем, а с друге стране није потпуно порицао тракијску варијанту, Turcan R. 2001, 289.

жена, такозваних Менада из Беотије и са Атике.⁴ Простори на којима се ширио Дионисов култ својим аутохтоним утицајима на њега допринели су креирању колективне митологије са бројним варијантама, способне да утиче, али и да се стално обогаћује.⁵

Бахус/Дионис је божанство комплексног карактера. Познат као бог вегетације, аграрне плодности, поштован је и као хтонско божанство и као божанство Елеузинских мистерија.⁶ У VI веку пре н. е. Дионис је сматран заштитником вина и виноградарства (улога која је можда потицала са фригијског простора), а убрзо је постао патрон грчког театра. У земљама Медитерана, у којима се касније ширио његов култ, био је идентификован или замењен са божанством плодности и мистерија. Италски Либер је потпуно асимиливан са њим у време касне Републике, вероватно захваљујући улози Бахуса као покровитеља душа, улози која је била имплицирана и ритуалима у раној митологији. Бахусова хтонска улога великим делом се развила захваљујући орфичарима, због чега он постаје још популарнији у свету империјалног Рима. Његову стару везу са виноградарством и драмом замењује нова, снажнија улога. Сматран је божанством спасења душа. Есхатолошко значење се поткрепљује његовим различитим животним добима божанства, двоструким или троструким рођењем, љубављу са Аријадном, војним подухватима и освајањима. Тако је различитост и комплексност Бахусове природе проузроковала могућност да му се упућује универзална молитва, што је потврђено у литератури, епиграфици и уметности.⁷

Бахус је заузимао и значајно место у империјалној идеологији. Не само што је био поштован од стране обичних римских грађана, већ је испољавао и одлике државног култа.⁸ То се види у наклоности коју су

⁴ Thraemner E. у: Roscher, *Lexicon* I, 1, 1029–1153. За Менаде видети Rapp A. у: Roscher, *Lexicon* II, 2, 2243–2283.

⁵ Popescu C., Popescu M. 1995, 227.

⁶ Thraemner E. у: Roscher, *Lexicon* I, 1, 1029–1153.

⁷ Thraemner E. у: Roscher, *Lexicon* I, 1, 1029–1153; Turcan R. 1966; Jeanmaire H. 1978; Foucher L. 1981; Gasparri C. 1986, 540–566; Turcan R. 2000, 136 и даље; Jaccottet A.-M. 2003.

⁸ Осим индивидуалног поштовања, на натписима се могу уочити одлике државног култа. Они говоре да су легитимни представници државе показивали наклоност према овом култу. Поред императора, помињу и чланове градских религиозних удружења, понтифексе, аугуре итд. Туркан, **проучавајући Бахусов култ**, уочава ту разлику. С једне стране, говори о Бахусу као заштитнику природе и земље, а са друге, наглашава његову улогу у политичкој пропаганди многих римских владара, Turcan R. 2000, 136 и даље.

му показивали императори, али и представници градских религиозних удружења. Везу са овим божанством владари, као што су Цезар или Марко Антоније, истицали су још од времена Републике. Након тога, бројни су императори II или III века, као и они из доба Тетрархије, који су на различите начине истицали Бахуса у својим политичким пропагандама.⁹ Повод за идентификацију владара са овим божанством налазио се у Дионисовом ратничком тријумфу у Индији, који је сматран префигурацијом за касније војничке успехе римских владара.¹⁰ Дионисов тријумф у Индији послужио је као модел за реалне, историјске процесије самих владара, а заузимао је значајно место и на ликовним сценама процесија. Тако је деификација владарске моћи била заснована на реалној или уметничкој имитацији Дионисовог тријумфа, као и тријумфа најзначајнијег античког хероја Александра Великог.

Од архајског доба све до IV пре. н. е. грчки уметници су Диониса приказивали као одевеног човека са брадом, крунисаног бршљаном и грожђем. Скулптори IV века створили су нови тип младог бога без браде са дугом косом. Најчешће је приказиван наг, могао је да има круну од лишћа, пребачену кожу кошуте или јарца (*nebris, aegis*) преко рамена и чизме (*cothurni*). Ускоро је овакав начин приказивања на изванредан начин постао правило, иако се првобитне представе божанства нису никада заборавиле, што се може разумети и у самом имену Либер Отац, *Liber Pater*.¹¹ Не постоји уобичајени начин приказивања детета Бахуса, тако да се мушко дете обдарено Бахусовим атрибутима може разумети као божанство, али и бахантски купидон или путо. Дете Бахус се са сигурношћу идентификује једино ако је приказано његово приношење на Хермесовим раменима Ниси или његово образовање у митској земљи. Бахус дете и Хермес тема је коју је први пут обрадио Праксител и она је касније много пута била копирана у римском периоду.¹²

Бахусови атрибути су били кантарос, тирс, грожђе и бршљан, пантер и друге животиње из породице мачака. Поред тога, фалус је такође био један од култних објеката у бахантским процесијама као симбол божанства плодности. И ликон, мистична котарица, повезана са култом Диониса детета, вероватно је у давним временима била само аграрни

⁹ Turcan R. 2000, 136 и даље; Turcan R. 1966, 459–463; Brühl A. 1953, 182–196.

¹⁰ Nonn., *Dion.*, passim.

¹¹ Thraemner E. у: Roscher, *Lexicon* I, 1, 1029–1153. Брил такође истиче како се само божанство приказивало различито, неки пут као вечни адолесцент без браде, а неки пут као особа зрелих година са раскошном брадом, Brühl A. 1953, 1.

¹² Thraemner E. у: Roscher, *Lexicon* I, 1, 1029–1153.

предмет. Поштовање Бахусове хтонске природе доноси нове атрибуте. Клас и грозд били су у вези са његовом плодношћу, а можда и култом Деметре, јер Бахус је сматран и божанством Елеузинских мистерија.¹³

2. ЛИБЕР

Liber, Liber Pater староиталско је божанство вегетације, плодности, које је касније асимиловано са Бахусом/Дионисом из грчког света, а персонификовао је обнављање живота, вегетацију или плодност земље.¹⁴

Његово име је различито навођено у изворима и натписима: *Libro, Lebros, Liber, Leber, Leiber, Loebasius, Loebesius*.¹⁵ Постоје две различите интерпретације о његовом пореклу. Традиционална интерпретација Висове истиче да је Либер, старо италско и римско божанство, најпре био повезан са Јупитером (одакле потиче епитет *Iuppiter Liber*), а потом постао аутономан.¹⁶ Његова природа *abondanca creativa* односила се, по Висовој, на вегетативну природу (али не на винову лозу, чији је патрон био Јупитер), животињску и људску, и то у погледу унапређења и заштите порода. Ово старо домородно порекло потврђивано је на различите начине. Прво, епитет *Pater* даван је само божанствима најстаријег пантеона. Као и други стари латински божански парови (*Faunus – Fauna, Cacus – Caca*), и Либер има своју паредру Либеру. На крају треба истаћи да се празник њему у част налази у календару, потврђеном помињањем код Варона (August., *De civ. Dei* VII, 21).

Насупрот овој традиционалној тези, која се чини веома логичном, постоји и она Алтхајмова.¹⁷ По њој је име Либер превод Дионисовог беотског епитета *ἑλευθερενς*. Овај епитет је из Беотије прешао у Атину, потом и Италију – у Куму, најстарији центар ширења грчког утицаја у Кампањи, одакле почетком VI века долази и у Рим. На овај начин би се могао објаснити и италски аспект Диониса и његово увођење међу аутохтона божанства у нумејском календару (Либералија, 17. март). Овај празник

¹³ Brühl A. 1953, 4.

¹⁴ Gasparri C. 1986, 540–541.

¹⁵ *Diz. Epigraf.* IV, 1957, s. v. Liber Pater, 830.

¹⁶ Wissowa G. у: Roscher, *Lexicon* II, 2, 2022; Wissowa, *Religion*, 138.

¹⁷ По Алтхајму, за Римљане су представе о Либеру биле повезане са идејом о слободи, за шта потврде налази у делима латинских писаца (Varr. ap. August., *De civ. Dei* VI, 9; Ovid., *Fasti* III, 771), као и у обичају постављања статуе силена Марсије, следбеника Дионисовог Тијаса, на форуму слободног града (Serv., *Aen.* III, 20), Altheim F. 1931, 15 и даље.

обнавља елементе ритуала грчког Диониса у Атини (12. антестерион) са старим женама украшеним бршљановим венцима које су продавале погаче чији се један део користио као либација. Једног пролећног месеца у Лавинију се у процесији носио фалусни симбол, карактеристичан за дионизијске помпе, који је матрона овенчавала на крају ритуала (*pro eventibus seminum*).

Либер је био италски прототип, алтер его Бахуса/Диониса. Етимологија његовог имена указује на то да је првобитно био божанство вегетације, заштитник плодности, звери, а можда и људског рода.¹⁸ Поред тога, сматрало се да је био заштитник виноградарства. Либер је био израз једног култа плодности у ширем контексту, плодности природе уопште, зелене, подземне и минералне.¹⁹

Само име Либер први пут се јавља у авентинској тријади.²⁰ Његов аутохтони карактер је 496. године пре н. е. преиначен након консултовања Сибилених књига поводом једне оскудице. Конзул Постимије је тада одобрио, а 493. године пре н. е. конзул Спурије Касио подигао храм у подножју Авентина, близу *Circus Maximus*. Храм је био подигнут Церери, Либери и Либери, што показује асимилацију хеленистичке аграрне тријаде Деметре, Диониса и Коре овој новој тријади римског пантеона.²¹ Ова плебејска тријада може се посматрати и као антипод патрицијској тријади Јупитер, Јунона и Минерва.²²

¹⁸ Wissowa G. у: Roscher, *Lexicon* II, 2, 2021–2029.

¹⁹ Dušanić, 1999, 130, нап. 7.

²⁰ Brühl A. 1953, 13 и даље; Spaeth V. S. 1996, 7 и даље; Beard M., North J., Price S. 2004, 64.

²¹ Wissowa G. у: Roscher, *Lexicon* II, 2, 2021–2029. Према Дионису из Халикарнаса (6.17.2–4), римски диктатор *Aulus Postimius* консултовао је Сибилених књиге, које су препоручиле да би ова божанства била пригодна и Постимије им је заветовао храм пре битке на Авентину, да би га након победе и подигао, а конзул *Spurius Cassius* га је посветио 494/3. године пре н. е. Где год да се налазио овај храм, с обзиром на то да се истраживачи не слажу у погледу његовог места, он је био ван помериума, односно свете границе града, што указује на то да је осећан као стран. Нови тријадски култ повезан је са старим култом Церере и имена Либера и Либере придодата су Римском републичком календару за фестивал Церелија, Spaeth V. S. 1996, 7 и даље. **Оснивањем фестивала настала је веза између Церелије у априлу и Либеровог фестивала, слављеног 17. марта**, Wissowa G. у: Roscher, *Lexicon* II, 2, 2021–2029. О култу богиње Церере видети Berbette, S. S. 1996.

²² У то време десио се и значајан успех плебејаца који су захтевали одређене уступке од патриција. Наведена коинциденција имплицира претпоставку да су

Као раније у Грчкој, Либер је постао повод интензивним мистичким ритуалима, чији је сумњиви карактер алармирао Сенат да 186. године пре н. е. донесе стриктну забрану за све такве церемоније. Ова забрана се ипак није односила на приватно поштовање Бахуса/Диониса/Либера, због чега је божанска фигура остала непротерана у популарним народним веровањима. Крајем периода Републике Дионисов тријумф у Индији почиње да се користи као идеалан прототип за истицање идеје победе, и владари су желели да буду слављени као нови Либери. Марио, Помпеј и Марко Антоније имали су овакве идеје, а говорило се да је управо Јулије Цезар тај који је официјално вратио култ Либера у Рим. У складу са таквим идејама, култ овог божанства могао је да буде прихваћен и да се прошири римским светом.²³

Тешко је наћи потврде за идеју да је Либер био латинска верзија Диониса. Веза између Либера и много компликованијег Диониса/Бахуса почела је у периоду Републике. Наклоност према њима може се објаснити заједничким наслеђем индоевропског порекла оба ова божанства, која су у својој суштини била вегетативне природе.²⁴ Позивање на аналогију са атинским празником у част Диониса ограничава на једну церемонију која нема посебно хеленске одлике, већ је својствена народним религиозним празновањима.

Као и друга староиталска божанства, Либер није имао свој мит и његова иконографија се заснивала, односно изједначавала, са оном Бахуса/Диониса. Либеров карактер је тако имао све аспекте свог грчког прототипа.²⁵

плебејска политичка деловања била у кореспонденцији са њиховим религиозним уверењима, Spaeth B. S. 1996, 91 и даље.

²³ Wissowa G. у: Roscher, *Lexicon* II, 2, 2021–2029.

²⁴ *Diz. Epigraf.* IV, 1957, s. v. *Liber Pater*, 831.

²⁵ Wissowa G. у: Roscher, *Lexicon* II, 2, 2021–2029; Срејовић Д., Цермановић-Кузмановић А. 2000, 234; *LIMC* III/1, s. v. *Vacchus*, 540–566; *LIMC* III/2, s. v. *Vacchus*, бр. 1–268.

II КАРАКТЕРИСТИКЕ И ФУНКЦИЈЕ КУЛТА

1. ИКОНОГРАФИЈА

У оквиру овог поглавља разматра се иконографија ликовних представа Бахуса, а потом и чланова његовог тијаса. С обзиром на то да се ради о обимном археолошком материјалу, посебна пажња је посвећена само оним композицијама које пружају значајну основу за разумевање карактеристика и функција које је Бахус имао у Горњој Мезији, а потом и у касноантичким вилама на том простору.

1.1. БАХУС

Представе Бахуса посматране су у оквиру неколико тематских целина. Прво је указано на опште карактеристике приказивања божанства, а онда и на постојање различитих иконографских типова, као што су Бахус у заједници са другим божанствима или борба са непријатељима. На крају су разматране и оне представе које се не могу са сигурношћу идентификовати, а које у себи садрже елементе Бахусовог култа.

1.1.1. *Бахус*

Разматрајући горњомезијске представе Бахуса, како самосталне тако и сложене, може се уочити да је ово божанство најчешће приказивано као млад мушкарац. Изузетак чине сцене Бахуса детета (кат. бр. 19?, 20?, 39, 63?) и Бахуса зрелог мушкараца (кат. бр. 34). Божанство је углавном приказивано као стојећа нага фигура са пребаченом кожом кошуте (*nebris*) или јарца (*aegis*) и уобичајеним атрибутима.

Божанство има пребачену кожу кошуте или јарца на мермерној икони из Понтеса (кат. бр. 12), вотивној стели из Барова (кат. бр. 26), брон-

заној скулптури из Маргума (кат. бр. 31), бронзаном поклопцу из Виминацијума (кат. бр. 30) и вотивној икони из Истока (кат. бр. 28). У форми мушког торза са пребаченом кожом сачуване су две скулптуре (кат. бр. 14 и 18). Будући да их је тешко са сигурношћу атрибуисати Бахусу или неком члану његовог тијаса, не би требало у потпуности изоставити могућност да, поред тога што вероватније представљају Диониса, могу да означавају и неког члана његовог тијаса, као што је Сатир. Ови фрагменти су ипак приписани Бахусу, с изузетком фрагментарно очуваног торза из Медијане (кат. бр. 61) са пребаченом кожом са главом кошуте. Сматра се да је био приказан Сатир,¹ иако би се и овде могло радити о Бахусу.

Торзо прекривен кожом кошуте (*nebris*, νεβρός) или јарца (*aegis*) уобичајено је покривао тела учесника у баханалијама и један је од основних елемената у дионизијској иконографији.² Кожа кошуте, коју су првобитно носили ловци као пригодан део одеће, касније је повезана са Дионисом (Eurip., *Bacch.* 675). Доследно томе, преузеле су је његове присталице славећи га у процесијама и церемонијама. Тако су у античкој уметности мушки и женски учесници у баханалијама, Панови и Сатири често имали пребачен небрис. Небрис је стављан на исти начин као и егида тако што су се две предње ноге везивале преко десног рамена прекривајући леву страну тела оног ко га је носио (Ovid., *Met.* VI, 593).

Иконографска анализа је показала да је божанство најчешће приказивано са драперијом огрнутом око струка или пребаченом преко рамена (кат. бр. 13, 40–41, 49–50, 52–54, 57), са небрисом преко рамена (кат. бр. 12, 14, 18, 26, 28–29, 33, 42) или наго (кат. бр. 15–16, 30, 37, 39). Прегачу пребачену преко струка има на једној бронзаној скулптури (кат. бр. 38). Карактеристичне чизме (*cothurni*) има на вотивним иконама из Барова и Рудника (кат. бр. 28–30) и на бронзаним статуетама из Маргума и Видина (кат. бр. 33 и 37). Божанство на глави носи венац од бршљана или ловора (кат. бр. 12, 35, 57), од винове лозе и грожђа (кат. бр. 31, 33, 43), цвећа (кат. бр. 13) или пак у коси има лист и јабуку (кат. бр. 36), траку (кат. бр. 37) или дијадему (кат. бр. 25). Најчешће је у пратњи пантера или пса (кат. бр. 12, 21–23, 26, 29–30, 32–33, 42, 51–52, 57), леопарда (кат. бр. 13) или лава (кат. бр. 27, 93?).

Атрибути божанства били су различити и у том погледу представе се могу поделити на две основне групе. У првој групи Бахус држи тирс (*thyrsus*) и излива кантарос (*cantahrus*) на пантера или пса поред

¹ Вулић Н. 1941–1948, бр. 240; Jovanović A. 1975, 61, сл. 18; Tomović M. 1992, 111, бр. 159; Дрча С. 2004, бр. 71.

² Brühl A. 1953, 8.

својих ногу. Овом типу припадају мермерне иконе, мозаик и једна бронзана статуета (кат. бр. 12–13, 26, 33), док на рељефу из Барова (кат. бр. 29) божанство држи кантарос, а другом руком грли своју паредру Либеру. Бахус са тирсом и кантаросом среће се и на гемама (кат. бр. 49–53, 55–57), с тим што су на једној геми око тирса изувијане две змије (кат. бр. 55). На мозаику из Ромулијане Бахус држи тирс и кантарос, а поред њега се налази леопард (бр. 13). Бројне су варијације овог иконографског типа. На бронзаној статуети из Видина Бахус стоји поред стуба и држи патеру (кат. бр. 37), на поклопцу из Виминацијума излива садржај мешине на патеру (кат. бр. 34), док на Аријаднином пехару поји морског пантера из кантароса седећи на његовим леђима (кат. бр. 41).

У другој групи атрибути божанства експлицитније указују на чин бербе грожђа *Vindemia*. Бахус држи непропорционално велики грозд у руци (кат. бр. 15), грозд изнад олтара (кат. бр. 309) или нож за обрезивање винограда и грозд, са прегачом око струка (кат. бр. 38), док на једној бронзаној статуети Сатир, који држи дете Бахуса, у другој руци држи нож *cultellus* (кат. бр. 39). Преко наог тела укрштају се две винове лозе, чији гроздови падају на бокове божанства (кат. бр. 31). Глава му је овенчавана листовима винове лозе и грожђем (кат. бр. 31, 33, 43), листовима и јабуком (кат. бр. 36), док се на рељефу надвратника из Ромулијане његова коса наставља у винову лозу са грожђем (кат. бр. 27) или пак божанство стоји поред дрвета и винове лозе (кат. бр. 25). На вотивном рељефу из Истока Бахус је приказан са члановима тијаса, поред којих се налази и винова лоза са гроздом и кантарос (кат. бр. 28). Наведени елементи су у домену уобичајене иконографије, али ипак истичу раширеност овог аспекта божанства.

Пасторални карактер уочљив је на једној теракоти из Виминацијума (кат. бр. 42), на којој Бахус/Либер излива кантарос изнад пса, док у другој руци држи педум (*pedum*), пастирски штап, чест атрибут Пана или Сатира.

Посебну тему чиниле су представе Бахуса детета. Божанство дете налази се на једној бронзаној аплици из Кладова (кат. бр. 36), бронзаној статуети непознатог места налазка у композицији са Сатиром (кат. бр. 39) и можда на мермерним фрагментима из Медијане (кат. бр. 20, 63). Моменат инфантилизације самог божанства, његових пратилаца или Амора и Психе често се среће у римској фунералној уметности, и то у композицијама Дионисових свечаности.³ Позивајући се на Платона и његова разматрања о повратку душе на невиност детета у VII књизи Закона, Туркан

³ Turcan R. 1999, 173–177.

тумачи овакву инфантилизацију, посебно уочљиву у дионизијским сценама припремања вина, као повратак душе у своју невиност постхумним ослобођењем.⁴

Скулптура Сатира са дететом Бахусом из Музеја града Београда (кат. бр. 39) има у извесној мери другачији карактер. Најпре је била атрибуисана као Сатир и дете,⁵ али је Срејовић с правом указао на то да се ради о Сатиру који држи дете Бахуса.⁶ Овакву атрибуцију потврђује једна скулптура Сатира са дететом Бахусом, данас у музеју у Напуљу.⁷ На њој Сатир са сирингом (*syrix*), педумом (*pedum*) и тимпанима (*tympanon*) на леђима држи дете Бахуса са гроздом. Скулптура из Музеја града Београда показује сличност и са чувеном скулптуром из Ватиканских музеја, Силеном са дететом Бахусом у рукама, сцени у којој Силен негује и подучава божанство.⁸ Скулптура из Музеја града Београда наликује уобичајеним представама Меркура који држи у руци дете Бахуса.⁹ Предмет који Сатир држи у руци на београдској скулптури различито је атрибуисан. Срејовић је сматрао да се ради о елипсоидном предмету,¹⁰ док је Б. Миловановић с правом указала на то да се ради о ножу.¹¹ Нож у руци Сатира, према класификацији Поповићеве, могао би да наликује групи ножева званој *cultellus*,¹² која се користила за сечење и гуљење дрвета. Ови ножеви су имали дуго и равно сечиво које је прелазило у масиван усадник кружног пресека, као и на скулптури из београдског музеја. Нож у Сатировој руци, као и на скулптури из Ватиканских музеја, чини алузију на сам чин бербе грозђа, за разлику од скулптуре из Напуља, која је у ствари пасторална сцена плеса.¹³

С друге стране, познат је и један горњомезијски рељеф Бахуса као зрелог мушкарца са брадом, и то на бронзаном поклопцу из Виминацијума (кат. бр. 34). У римској уметности биле су познате представе Бахуса

⁴ Turcan R. 1966, 560.

⁵ Петровић Б. 1997, 39, бр. 27.

⁶ Срејовић Д., Цермановић-Кузмановић А. 1987, 78, бр. 30.

⁷ Seyffert O. 1894, 560, сл. 3.

⁸ Seyffert O. 1894, 587, сл. 1.

⁹ LIMC III/1, s. v. Dionysos/Bacchus, бр. 141–144.

¹⁰ Срејовић Д., Цермановић-Кузмановић А. 1987, 78, бр. 30.

¹¹ Петровић Б. 1997, 39, бр. 27.

¹² Поповић И. 1988, 89, Т. 45/5.

¹³ Turcan R. 1999, 145, бр. 164.

као старијег човека са дугом косом и брадом,¹⁴ као и представе Бахуса у архаичној форми са брадом.¹⁵ Патера и мешина на виминацијумском поклопцу указују на карактер поштовања овог божанства.

Бахус је приказиван и са атрибутима других божанстава. На једној геми (кат. бр. 54) он у рукама држи грозд и клас. Управо клас говори о томе да се ради о симплегми Диониса и Деметре.¹⁶ Неуобичајена је појава звезде поред Бахусових ногу. Звезда се најчешће везује за Диоскуре и понекад се налази изнад њихових глава као звезда (*lucida sidera*) која помаже морепловцима. Такође, најстарије питагорејске доктрине везују душу за звезде, јер, напуштајући материјални свет, душе поново постају звезде.¹⁷ На овој геми значење звезде ипак остаје на изврстан начин нејасно.

Рељеф на надвратнику пронађеном у северозападном делу касноантичке палате у Гамзиграду (кат. бр. 27) такође се састоји из различитих елемената. На чеоној страни два хералдички постављена лава пију из кантароса, из којих израста винова лоза са грожђем, док два хипокампа фланкирају попресе мушкарца око чије главе се обавија ова лоза стапајући се са његовим коврцама. Срејовић је с правом указао на то да се ради о попресју Бахуса.¹⁸ Лавови се често појављују у иконографији, посебно у приказима богиње Кибеле (*Magna Mater*) и Атиса, и то као запрежне животиње које вуку Кибелине кочије¹⁹ или у комбинацији са главом овна.²⁰ Овде би њихову појаву ипак требало разумети у контексту дионизијске иконографије. Поред пантера и леопарда, лав је трећа животиња из породице мачака која се појављује у Бахусовој пратњи.²¹ Млади бог је знао да се игра са њима и да се појављује у костиму лава.²² На овом надвратнику лавови се појављују заједно са најпознатијим Бахусовим симболима

¹⁴ LIMC III, s. v. Dionysos/Bacchus, бр. 33–37.

¹⁵ LIMC III, s. v. Dionysos/Bacchus, бр. 63–68.

¹⁶ Највећи број Деметриних атрибута указује на њене функције у вези са плодношћу земље. Првенствено је то клас који богиња држи у руци, Срејовић Д., Цермановић-Кузмановић А. 2000, 110.

¹⁷ Cumont F. 1966, 116, нап. 4.

¹⁸ Срејовић Д., Јанковић Ђ., Лаловић А., Вујовић Б. 1983, 88.

¹⁹ Toynbee J. M. C. 1996, 63 и даље.

²⁰ Dautova-Ruševljan D. 1983, 50 и даље.

²¹ Hutchinson V. J. 1986, 145.

²² Nonn., *Dion.* IX, 191–193, VI, 182.

– кантаросом и виновом лозом.²³ И хипокампи који фланкирају ову централну групу су, као и делфини, били бахантске животиње, учесници у моринском тијасу.²⁴ Веровало се да су хипокампи помагали у преношењу умрлих на Острва Блажених, где је живео или долазио Дионис. У провинцији Горњој Мезији честа тема декорације надгробних стела били су управо лавови са кантаросима и виновом лозом.²⁵ Међутим, питање је о каквом се архитектонском објекту на коме је надвратник стајао радило, односно да ли је дионизијска композиција на надвратнику повезана и са одређеном наменом објекта или је имала само декоративну функцију.

Дионизијске теме које је, нажалост, тешко прецизније атрибуисати налазе се на данас сачуваним фрагментима две скулптуре из касноантичке виле на Медијани и једном фрагменту из Скупа. Први фрагмент из Медијане (кат. бр. 63) приказује нагу мушку фигуру, деље форме, у покрету, у чијој коси се налазе листови, а глава је нагнута ка четвороножној животињи. Поред ове фигуре ископан је део грозда и винов лист. Скулптуру је први публиковао Вулић идентификујући је као Диониса у екстази.²⁶ Томовић касније износи претпоставку да се ради о Херкулу и Телефу²⁷ и наводи још два горњомезијска примера Херкула са Телефом.²⁸ Поређењем фрагмента са Медијане са скулптурама Телефа из Сингидунума и Виминацијума може се закључити да је фигура дечака из Медијане ипак много ближа изгледу учесника баханалија него Телефу, како због положаја тако и због самог израза фигуре. Да се радило о сцени из Дионисовог култа, говоре следећи иконографски елементи: листови у коси дечака, његова дуга таласаста коса која пада до рамена, екстатички став руке пребачене преко главе, путеност карактеристична за дионизијске аморете. Поред тога, заједно са фрагментом ископан је и грозд и винов лист.²⁹ Све ово може да говори у прилог томе да је сачувани фрагмент део неке сцене

²³ Hutchinson V. J. 1986, 143, са прегледом раније литературе о овом симболу. Појава лавова у овој декоративној композицији може да се протумачи у складу и са тврдњом Тојнбијево да су лавови у дунавским провинцијама Царства, као и у Германији или Британији, били посебно чести као декорација фунералних споменика, да су познати и као самосталне групе или су постављани на зидове маузолеја, Тоунбеј Ј. М. С. 1996, 67.

²⁴ Hutchinson V. J. 1986, 145, бр. 2 са прегледом извора о хипокампима и делфинима као бахантским животињама.

²⁵ *IMS* I, бр. 118, 121, 135, 137.

²⁶ Вулић Н. 1941–1948, 109, бр. 238.

²⁷ Томовић М. 1992, 103, бр. 127.

²⁸ Томовић М. 1992, 103, бр. 119 и 120.

²⁹ Вулић Н. 1941–1948, 109, бр. 238.

из Дионисовог култа. Да ли је у питању Дионис у екстази или неки путо, тешко је закључити на основу постојећих података.

На следећем фрагменту са Медијане (кат. бр. 22) данас се препознају само људска нога и фигура једне животиње. Вероватно се радило о монументалној мушкој фигури придруженој основи од винове лозе са гроздом.³⁰ У подножју дрвета налазе се остаци животиње, пантера или пса, а на виновој лози је гуштер. И овде би се могло претпоставити, као што је то и учинио Јовановић, да се ради о сцени из Дионисовог култа.³¹ На то указују следећи елементи: винова лоза са гроздом, пас или пантер и гуштер. Гуштер је био један од основних симбола Сабазијевог култа,³² а веровало се да је имао и апотропејску и ијатричку вредност, док се у фунералном контексту јављао као симбол смрти и ускрснућа.³³ И овде, као и у случају претходног фрагмента из Медијане, јасан је дионизијски карактер сцене, али је тешко прецизније дефинисати тему.

И на фрагменту из Скупа (кат. бр. 23) сачувана је само база скулптуралне групе. Данас се могу видети само два пара људских стопала, између којих се налазе остаци највероватније трећег пара стопала, постављеног у правцу супротно од гледаоца. Са десне стране је део неког подупирача и ноге једног крилатог пута. Са леве стране сачуван је рељефни фрагмент нејасног облика, можда део неког постамента или репа или шапе неке животиње. Добруна-Салиху у средњем пару ногу уочава шапе неке животиње, највероватније пантера.³⁴ Међутим, остаци рељефа више наликују на људска стопала, постављена у супротном правцу од гледаоца, као што наводи и Соколовска.³⁵ На основу положаја ових стопала не може се реконструисати композиција. Да се радило о сложенијој фигуралној композицији, потврђују фрагменти крилатог пута, аморета, са њихове десне стране. За необичну поставку фигура на рељефу из Скупа тешко је наћи директне аналогije. Можда би се овде могле навести три, такође фрагментарно, очуване скулптуре, на којима се данас виде доњи делови ногу на масивнијем постаменту на којем је натпис. Ове скулптуре су из Дакије, из Потесе и Алба Јулије.³⁶ На првом фрагменту из Потесе препознају се ноге Јупитера у центру, Либерата Патера са пантером лево и

³⁰ Tomović M. 1992, бр. 149.

³¹ Jovanović A. 1975, бр. 9.

³² Cermanović-Kuzmanović A., Srejić D. 1992, s. v. Сабазије.

³³ Lane E. N. 1989, 23 и даље; Toynbee J. M. C. 1996, 220–221.

³⁴ Dobruna-Salih E. 2005, 227, сл. 4.

³⁵ Соколовска В. 1987, 191, бр. 167, Т. 66/7.

³⁶ Schäfer A. von 2005, 337–339, сл. 1–3.

Херкула десно од њега. На првом фрагменту из Алба Јулије, на левој страни постамента налазе се ноге, највероватније Либера Патера, поред кога се увија змија. На десној страни, поред пања, налази се шапа пантера. На другој фрагментарно очуваној склуптури из Алба Јулије приказано је више фигура, од којих су сачувани само њихови доњи делови. Лево се налази Силен, који седи на магарцу и држи велику посуду у рукама. Десно од њега је централни пар, Либера, огрнута драперијом у доњем делу, горе нага, и Либер. На крајњем десном делу композиције налази се једна Менада. Величином Либеровог тела наглашено је и његово најзначајније место у овој композицији. С обзиром на то да је за композицију из Скупа немогуће наћи директне аналогије, тешко је учинити прецизну атрибуцију приказане теме. На основу крилатог пута могло би се закључити да се ради о некој сцени из Дионисовог култа. Крилати путо је пратио композицију Либера и Либере и на вотивној икони из Понтеса (кат. бр. 12). Судећи по величини стопала, најважнија фигура, можда Либер, налазила се на левом крају композиције. На основу сачуваних елемената тешко је са сигурношћу дати коначан одговор на питање које су фигуре биле представљене у тој композицији.

На крају би требало поменути и мозаик Диониса тријумфатора из касноантичке виле у Гамзиграду, који доноси нове иконографске елементе сходно времену у којем је настао (кат. бр. 13). Дионис, фланкиран виновом лозом, седи на некој врсти ниске клине (*klyne*). На глави има венац од цвећа и нимб од разнобојне стаклене пасте. У левој руци држи тирс обавијен виновом лозом, а у десној кантарос. Божанство је наго, са драперијом која покрива тело од препона до стопала. Са његове десне стране лежи леопард, уздигнуте главе. Уобичајена иконографија овде је допуњена нимбом на глави Диониса, а чест пратилац пантер замењен је леопардом. Цветковић-Томашевић наглашава да се овде ради о новом типу Диониса, младом божанству са нимбом које достојанствено седи на трону.³⁷ Срејовић у њему види прототип композиције Христа на трону или Орфеја и пореди га са Христом на зидном мозаику из маузолеја Гале Плацидије у Равени, где је наглашена нова тријумфаторска природа Диониса, различита од оне бога вина.³⁸ Срејовић указује на то да Дионисов тирс наликује владарском скиптру, а кантарос у Дионисовој десној руци путиру који садржи божанску супстанцу. Нимб, светлосни круг, од раног класичног периода и апулејских ваза, а затим и у прехришћанском Риму, окруживао је главе божанстава, да би од Диоклецијановог времена окруживао и главе императора. Означавало је краљевство, односно божански

³⁷ Cvetković-Tomašević G. 1995, 34.

³⁸ Срејовић Д., Јанковић Ђ., Лаловић А., Вујовић Б. 1983, 73, 76.

свет или светлост. Повремено су из нимба излазили зраци слични сунчевим. Зато није случајно то што нимб касније постаје атрибут мученика и светитеља и, пре свега, Христа.³⁹ Појава нимба на овој композицији није неуобичајена. Постоје бројни примери, посебно у источном делу Царства, на којима је божанство са нимбом око главе.⁴⁰ На једној фресци из Помпеја, данас познатој само из литературе, налазила се слична представа Диониса, који је седео на стени и имао пурпурни огртач преко ногу, као и тирс у левој и кантарос у десној руци, док се поред њега на задње ноге пропињао пантер.⁴¹ Како се из наведеног види, на мозаику из Гамзиграда Дионис на најбољи начин илуструје промене које се дешавају у иконографији, као и култури тог времена.

1.1.2. Бахус и друга божанства

Посебну групу представа чине оне у којима се Бахус налази у заједници са другим божанствима. С обзиром на то да су ове представе веома значајне за разумевање религиозних карактеристика и функција, биће сагледане на појединачним примерима.

а) *Либер и Либера / Дионис и Аријадна*

У богатој иконографији везаној за Бахуса само једна од тема су, условно речено, његове љубави.⁴² Ову тематску целину, између осталог, чине љубав Диониса и Аријадне, односно представе Либера и Либере.⁴³ Овај митолошки пар уобичајено је приказиван како држи тирс или кантарос, док се поред њих налази пантер. Њима могу да буду придруживани и други чланови тијаса. Уобичајеном домену припадају и горњомезијски рељефи из Барова (кат. бр. 29) и Понтеса (кат. бр. 11). Поред тога, божански пар је приказан и у сцени маринског тријумфа на Аријаднином пехару (кат. бр. 41) и хијерогамије на виминацијумском огледалу (кат. бр. 40).

На вотивној стели из села Барова (кат. бр. 29) Либер односно Дионис је у друштву своје паредре Либере. Вулић, први публикујући овај

³⁹ Ladner G. B. 1995, 204–205.

⁴⁰ LIMC III, s. v. Dionysos in periferia orientale, бр. 84, 87, 101, 114, 123, 124 итд.

⁴¹ LIMC III, s. v. Dionysos/Bacchus, бр. 25.

⁴² Gasparri C. 1986, 540–566.

⁴³ Љубав Диониса и Аријадне приказивала се следећим композицијама: епифанија Диониса на Накосу, хијерогамија Диониса и Аријадне, тријумф Диониса и Аријадне на колима и њихови портрети, самостални и заједнички, LIMC III/1, s. v. Dionysos/Bacchus, бр. 180–227.

рељеф, тумачи ликове као Амора и Психу.⁴⁴ Касније, бавећи се натписима са територије Скупа, Драгојевић-Јосифовска је, публикујући један натпис посвећен Либеру Патеру, указала на овај анепиграфски споменик, наводећи да се ради о Либеру и Либери.⁴⁵ На основу анализе овог вотивног споменика⁴⁶ претпоставља се да је реч о симплегми представа Либера и Либере и Диониса и Аријадне.

На рељефу из Барова Либер и Либера, односно Дионис и Аријадна, две су стојеће фронталне фигуре постављене испод гране винове лозе. Божанство се испод винове лозе налази и на два северномакедонска рељефа,⁴⁷ а такви примери били су познати у римској уметности и у другим деловима Царства.⁴⁸ Либер је на овом рељефу приказан на уобичајен начин: као младић у ставу благо наглашеног контрапоста, са небрисом преко рамена и карактеристичном високом обућом.⁴⁹ Његова глава је крунисана цветним гроздом бршљана. У левој руци држи кантарос, из којег се излива течност ка пантеру или псу. Сам пантер је био чест Либеров пратилац, посебно у композицијама венчања Диониса и Аријадне,⁵⁰ док је окренут

⁴⁴ Између описа и цртежа рељефа примећује се извесна разлика, и то управо у томе што је у опису наведено да се поред ногу мушке фигуре налазила четвороножна животиња, док на цртежу она није приказана. Ни у опису ни у цртежу овог рељефа Вулић не наводи да је изнад овог пара била приказана и грана винове лозе, Вулић Н. 1931, бр. 549.

⁴⁵ Dragojević-Josifovska B. 1982, 56.

⁴⁶ У питању је вотивни споменик правоугаоне основе, на крепидоми, лучно завршен на врху. Овакви вотивни споменици нису били неуобичајени и често се срећу на граничном подручју провинција Горње Мезије и Македоније, Düll S. 1977, бр. 42, 45, 49, 71, 95, 104, 107, 110, 128, 174. За примере у Горњој Мезији видети Вулић Н. 1941–1948, 310, бр. 87–93.

⁴⁷ На вотивном рељефу са Бахусом из Прилепа божанство је приказано уз винову лозу (Вулић Н. 1941–1948, 313, бр. 97), док је на другом рељефу из Битоља Бахус са тирсом, пантером и граном винове лозе, Вулић Н. 1931, бр. 32.

⁴⁸ На једном олтару из Ватикана, из доба Флавијеваца, Дионис са Аријадном у пратњи пантера стоји испод свода, венца од винове лозе (*LIMC* III/1, s. v. Dionysos/Bacchus, бр. 193). Слављење њиховог брака наглашено је *dextrarum iunctio*. Обе фигуре, Дионис са огртачем на раменима и Аријадна у хитону, држе тирсове. На другом примеру из царског периода Дионис и Аријадна су такође стојеће фигуре испод свода од винове лозе (*LIMC* III/1, s. v. Bacchus, бр. 194). Дионис, са брадом и у хитону, држи кантарос и грли Аријадну око рамена.

⁴⁹ За сличне примере видети *LIMC* III/1, s. v. Dionysos/Bacchus, бр. 1–268.

⁵⁰ Cumont F. 1966, 412.

пехар у руци Либера присутан у сценама њиховог тријумфа.⁵¹ Рељеф из Барова одступа од уобичајеног типа и у чињеници да божанства не држе најпопуларнији атрибут, тирс, у својим рукама. Либера нема коримбус, а коса јој је скупљена у пунђу.⁵² Она је полунага и придржава драперију око струка. С. и М. Попеску сматрају да управо овакав тип полунаге Либере наглашава њену идентификацију са Аријадном,⁵³ која је често у хитону (*chiton*) или пали (*palla*). Да је Либер често имао одлике Диониса, а Либера Аријадне, примећује и Даутова-Рушевљан проучавајући вотивне споменике провинције Доње Паноније.⁵⁴ Рељеф из Барова одликују и иконографски елементи који га приближавају начину представљања Амора и Психе. То се најбоље види у чињеници да се ради о тренутку загрљаја, а потом и у положају и грациозном ставу женске фигуре.⁵⁵ Такође, животиња на рељефу веома наликује псу, симболу амбивалентног значења, честом пратиоцу Амора у фунералној уметности.⁵⁶

Сједињавање ових тема – Диониса и Аријадне и Амора и Психе – није било неуобичајено у римској фунералној уметности. Туркан посвећује посебну пажњу овим сценама на римским саркофазима.⁵⁷ Он наводи различите теме у којима долази до супституције ових митолошких паро-

⁵¹ Најближи примери се налазе на саркофазима из Пизе и Фиренце, Turcan R. 1999, бр. 132 и 134.

⁵² Овакав начин приказивања Либере био је популаран и у Дакији, Popescu С., Popescu М. 1995, 229.

⁵³ Popescu С., Popescu М. 1995, 234, нап. 90.

⁵⁴ Dautova-Ruševljan V. 1983, 89.

⁵⁵ LIMC VII/1 s. v. Psyche, бр. 126–134.

⁵⁶ Поред тога што је пас био веома значајан хтонски симбол, Ф. Кимон истиче и његову другачију симболику. Ерос је у сепулкралној уметности означавао „хероја” блажених душа, а пас пратилац његове игре, припадајући свету живих, истицао је идеју да ће хероизирани покојник пронаћи на другом свету све оно што је волео на овом. Пас као Аморов пратилац приказан је и на једном саркофагу из Латеранског музеја (Cumont F. 1966, 400, 404), као и на једној теракоти са Амором и Психом из Народног музеја у Београду, Veličković М. 1957, 42, бр. 49, Т. 18. Амор и Психа су приказани у десној ниши предње стране саркофага од кречњака из Виминацијума (Mirковић М. 1986, 158–159, бр. 163; Пилиповић С. 2007, кат. бр. 6), на фрагменту једног саркофага из села Мирковци, северно од Скопља, на пољима испод аркада (Вулић Н. 1931, 213, бр. 567; Пилиповић С. 2008, кат. бр. 7), као и на једном златном прстену непознатог места наласка – данас у Народном музеју у Београду – испод тимпанона са шкољком, Поповић И. 1992, 24, бр. 18.

⁵⁷ Turcan R. 1966.

ва (Дионис и Аријадна – Амор и Психа). Рељефу из Барова блиски су прикази свадбене гозбе (*convivium*), где су личности чина на Наксосу Амор и Психа.⁵⁸ Тако се, између осталог, у сцени дионизијског банкета на саркофагу Свете Агneze из Рима уместо Диониса и Аријадне налазе Амор и Психа.⁵⁹ На другом саркофагу са темом Бахових свечаности Амор је заправо Дионис у колима, док је Психа имала улогу Менаде са тамбурином.⁶⁰ Следећа тема са супституцијом ових митолошких парова јесте *Vindemia*.⁶¹ На композицијама дионизијских свечаности често се срећу и Амори са пехарима. На једном римском саркофагу Амори беру грожђе,⁶² док Психа на саркофагу са рељефом Доброг пастира из Ватикана приноси Амору котарицу са грожђем, алудирајући на чин бербе грожђа.⁶³

Стилски квалитети рељефа из Барова, тродимензионално моделовање и велика пажња посвећена детаљима, говоре да је рељеф настао пре времена када се дешавају промене у стилу и када постају изразитије тежње ка поједностављивању форме и облика, посебно видљиве у III веку.

На централном рељефу мермерне иконе са натписом из Понтеса (кат. бр. 12) Либер и Либера су приказани уобичајено. Либер је наг, са небрисом, венцем од бршљана, тирсом у једној и кантаросом којим поји пантера у другој руци. Поред њега је Либера, која га грли, у дугом пеплосу, такође са коримбусом на глави и тирсом у руци. Овај централни пар фланкиран је малим путем (*putto*), који свира тимпан са десне и фигуром једне Менаде у пеплосу са леве стране. Изнад њих је сумарно дата грана винове лозе са гроздовима. Нажалост, данас се не види најјасније да ли Менада у руци држи котарицу или птицу. Уколико би се овај предмет разумео као котарица (*calathus*) са воћем или без њега, радило би се о једном од уобичајених Дионисових симбола, који би могао да укаже на божанство заштитника воћа и ратарства.⁶⁴ Туркан истиче да котарица и тамбурин, тимпан (*tympanon*), симболишу и Диониса Сабазија, хтонску и патерналну инкарнацију Бахуса.⁶⁵ Котарица може да буде виђена и у складу са њеном другом функцијом просејавања жита, за шта је коришћена

⁵⁸ Туркан наводи седам саркофага са представама овог типа свадбене гозбе, Turcan R. 1966, 502, нап. 8.

⁵⁹ Turcan R. 1999, 151, бр. 178.

⁶⁰ Turcan R. 1999, 151, бр. 177.

⁶¹ Turcan R. 1966, 561.

⁶² Reinach S. 1912a, 294, бр. 1.

⁶³ Turcan R. 1999, 145, бр. 164.

⁶⁴ Diod. Sic. III, 63, 3; IV, 4, 1–2. Уп. Turcan R. 1966, 522, нап. 8.

⁶⁵ Turcan R. 1966, 496.

у Сабазијевим мистеријама.⁶⁶ Имајући у виду сам натпис на икони, ипак се може рећи да је божански пар на икони из Понтеса приказан у оквиру празновања њихове светковине.

Следећа представа Диониса и Аријадне налази се на тзв. Аријаднином пехару (кат. бр. 41). На омотачу пехара Дионис и Аријадна плоче на леђима морског пантера држећи своје атрибуте у рукама – Дионис тирс и кантарос, а Аријадна тирс и цисту (*cista mystica*). Пратиоци овог путовања су Амори – један свира кимбале, а други сирингу. На овом пехару дошло је до извесне симплегме различитих дионизијских тема. Прво, представа Диониса на леђима пантера најчешће је имала тријумфални карактер и везивала се за његов поход, односно тријумф у Индији.⁶⁷ На Аријаднином пехару приказан је морски пантер, што чини јасну алузију на сцене маринског тијаса повезане са Бахусовим култом. Марински тијас је имао бројне аналогije са Дионисовим тијасом. Чланови маринског тијаса, као у дионизијским процесима, свирају лире и флауте у плесном ритму ове процесije, а бројне и различите животиње се завршавају са јегуљастим ногама.⁶⁸ Тијас на води је тесно повезан са фунералном симболиком и морским путем душе након смрти преко Океана према Острву Блажених.⁶⁹ Нереиде и Тритони имали су симболичну вредност и улогу психопомпа, пратећи покојника на његовом путу након смрти и постајући тако симбол вечности. Могло би се закључити да је сцена на тзв. Аријаднином пехару чинила симплегму ових тема, Дионисовог тријумфа и маринског тијаса.

Рељеф Диониса и Аријадне на огледалу из Виминацијума (кат. бр. 40) разликује се од претходних горњомезијских представа овог пара. Приказан је сам чин хијерогамије (*ιερός γάμος*) Диониса и Аријадне. Дионис и Аријадна са венцима на главама леже загрљени на клини (*klyne*), док њена драперија формира балдахин изнад њихових глава. Поред овог, централног пара налазе се Сатир и Сол, а у дну композиције су ратнички симболи. Представе хијерогамије најчешће се тумаче као симболи пута душе.⁷⁰ Они симболишу сусрет душе и материјалног света, душу која напушта свет идеја и добија материјално тело, а потом могу да означавају и душу која напушта материјални свет и среће се са светом богова. Повод оваквој рецепцији мита лежи у томе што Дионис узима Аријадну

⁶⁶ Demosthenes, *Cor.*, 260. Уп. Turcan R. 1966, 387, нап. 6.

⁶⁷ Turcan R. 1999, 111 и даље.

⁶⁸ Turcan R. 1999, 112.

⁶⁹ Barringer J. 1991, 657–667; Turcan R. 1999, 44.

⁷⁰ Olszewski M.-T. 2001, *схема на стр.* 158.

за супругу и одводи је на Олимп.⁷¹ Туркан указује на то да чиновни хијерогамије евоцирају и постојање брачне заједнице на другом свету, односно идеју да љубав надживљава смрт.⁷² Вео изнад Аријаднине главе у облику балдахина као симбол небеског свода говори у прилог овој идеји.⁷³ Он може да симболизује и покров, који указује на земаљску смрт, а повезан је и са чином хијерогамије, светог брака (*ἱερός γάμος*), и велом којим је невеста покривала своју главу.⁷⁴

Уобичајена представа хијерогамије на виминацијумском огледалу допуњена је ратничким симболима и портретом Сола. Ратнички симболи, штит, мач и кнемиде, чине алузију на Дионисов тријумф у Индији и често се налазе на дионизијским композицијама.⁷⁵ Сличан пример индијског тријумфа може се наћи на дршци једне сребрне посуде, где се на исечку испод главне сцене налазе шлем, мач, кнемиде и заробљеници.⁷⁶ Присуство Сола самом чину хијерогамије Диониса и Аријадне неуобичајено је у римској уметности, иако је сам Сол приказиван са различитим божанствима.⁷⁷

Ретко се срећу заједничке представе Сола и Бахуса, а један од таквих примера јесте бронзани рељеф који се данас чува у музеју у Лиону.⁷⁸ На централном делу овог рељефа налазе се Бахус, Силен и три портрета: Хелиос са зракастом круном, Дијана и персонификација Ноћи. У литератури је позната и друга, донекле другачија, атрибуција овог рељефа, која ишчитава приказане фигуре као Бахуса и Пана, а поред њих

⁷¹ Hes., *Th.*, 947 и даље; Porph., *De Abst.*, IV, 177, 7 и даље.

⁷² Turcan R. 1978, 1730.

⁷³ Вео у облику балдахина изнад глава Нереида, Аријадне, Селене или Персефоне јавља се још од најстаријих античких времена у бројним и различитим композицијама, док у доба Антонина постаје изузетно чест мотив у фунералној уметности, Babelon J. 1943, 125–140.

⁷⁴ Велови изнад Семеле и Аријадне указују на чинове брака, јер је Семела била Зевсова, а Аријадна Дионисова невеста, Turcan R. 1966, 477, 520, **нап. бр. 1; 615**, **нап. бр. 5**.

⁷⁵ Каровић Г. 1995, 222.

⁷⁶ Каровић Г. 1995, 222. Уп. Strong D. E. 1966, 171, Т. 47В.

⁷⁷ Хелиос/Сол је приказиван са Јупитером, Сатурном, Марсом, Сераписом, Хекатом, Херкулом, често и у вези са култом Митре, и истовремено са више различитих божанстава, LIMC IV/1, s. v. Helios/Sol, бр. 233–269.

⁷⁸ Cuynat P. 1999, 187 и даље.

и Хелиоса, Дијану и Јунону.⁷⁹ У првом случају рељеф је протумачен као тријада Сунце (Сол), Месец (Дијана–Селена) и Ноћ (*Nox*), која штити вегетативни свет.⁸⁰ Други познати пример у којем долази до асимилације Диониса и Сола није толико експлицитан и налази се на једној базалтној статуи из Рима, из светилишта Либера Патера са *via Cassia*, из II века.⁸¹ Скулптура приказује младог Либера са тирсом како сипа вино из кантароса. На глави божанства виде се трагови дораде из III века, који упућују на намеру да се прикаже круна са радијалним зрацима. Управо то указује на постојање могуће асимилације Бахуса и Сола. Наведене аналогije упућују на то да се на рељефу из Виминацијума не ради о случајном одабиру личности, већ о сложенијој симплегми, о којој ће више речи бити у поглављу посвећеном култној заједници Диониса и Сола.

б) Бахус и божанства римског пантеона

Бахус се на два рељефа у Горњој Мезији налази у заједници са другим божанствима римског пантеона: на рељефу из Букова код Неготина и из Рудника, северно од Велеса.

На рељефу из села Букова код Неготина, у источној Србији (кат. бр. 26), Дионис је у друштву са Зевсом и Хераклом.⁸² Пре анализе његове иконографије важно је истаћи забуну која је настала у погледу места наласка овог рељефа. Дилова је сврстала овај рељеф у споменике северног дела провинције Македоније.⁸³ Вероватно је разлог томе било постојање два места са истим топонимима – Букова, које се налази десетак километара јужно од Неготина, у источној Србији, и Букова, југозападно од Битоља, у близини места Неготино на Вардару. Поред тога, забуне су допринеле и саме стилске, изразито хеленистичке, карактеристике рељефа. Вулић, који је први публиковао овај рељеф, у његовом другом објављивању, десетак година касније, наглашава да се ради о Букову код Неготина, у Крајини.⁸⁴ Горњомезијским рељефом сматра га и Петровић када говори о култу Херакла у овој провинцији.⁸⁵

⁷⁹ LIMC III, s. v. Dionysos/Bacchus in periferia occidentale, бр. 115 = LIMC IV/1, s. v. Helios/Sol, бр. 268.

⁸⁰ Cuynat P. 1999, 190.

⁸¹ LIMC III, s. v. Dionysos/Bacchus, бр. 262.

⁸² Овде су коришћена грчка, а не римска, имена божанстава управо због наглашених, како је истраживање показало, хеленистичких и тракијских елемената.

⁸³ Düll S. 1977, 317, кат. бр. 89.

⁸⁴ Вулић Н. 1931, бр. 630; Вулић Н. 1941–1948, 308, бр. 8.

⁸⁵ Петровић П. 1968, 52 и даље.

Иако је рељеф делимично оштећен, јасно се уочавају фигуре божанстава са уобичајеним атрибутима.⁸⁶ На левом крају налази се Херакле. Данас се не види да ли је Херакле нешто држао у десној руци, док се у левој налазе хесперидске јабуке. У средини је Зевс, који левом руком држи скиптар, а десном излива патеру над орлом. На десном крају је Дионис са пребаченим небрисом, левом руком ослоњен на тирс, док десном излива кантарос на пантера.

Херакле се у уметности често приказивао са олимпијским боговима, па тако и са Дионисом и Зевсом. Херакле и Дионис се нису често појављивали на култним сликама, већ се најчешће радило о сцени тијаса.⁸⁷ Другу тему чине њихове заједничке представе на рељефима и новцу.⁸⁸ У провинцији Дакији један рељеф из Напока показује заједно Либеру, Херакла и Меркура.⁸⁹ Херакле и Дионис су често били повезани у Тракији, одакле су познати бројни рељефи са овим митолошким личностима или са самим Хераклом, који држи чашу у руци.⁹⁰ Поред ових, издвајају се следеће заједничке композиције: рељеф са Бахусом и Херкулом из Ватиканских музеја,⁹¹ један вотивни рељеф на којем је Херакле са баатином и пребаченом лављом кожом, а Јупитер са орлом.⁹² На вотивном рељефу, данас такође у Ватиканским музејима, заједно су Херакле, Јупитер, Марс и Меркур,⁹³ а на једној геми су Херакле и Јупитер са Марсом.⁹⁴

У погледу стила, рељеф из Букова наликује северномакедонским култним рељефима како по стилу, тако и по начину груписања фигура. То се посебно може видети на следећа два, данас различито протумачена, рељефа са пограничног простора провинција Македоније и Горње Мезије: на рељефу са тријадом Зевс, Хера и Дионис из Рудника код Велеса (кат. бр. 30) и на рељефу Диониса и Хере (Либеру и Либере?) из Ваташа

⁸⁶ Петровић истиче да Херакле на овом рељефу из Букова стилски и садржајно одговара највећем делу Херкулових представа на иконама, Петровић П. 1968, 53.

⁸⁷ *LIMC* V, s. v. Herakles, бр. 3246–3252; *LIMC* III, s. v. Dionysos/Bacchus, бр. 106–108 (Бахус и Херкул); бр. 108–112 (Бахус и Херкул у сцени Гозбе).

⁸⁸ *LIMC* V, s. v. Herakles, бр. 3377–3385.

⁸⁹ Bodar A. 1963, 226–227, сл. 9.

⁹⁰ Serafov T. 1963, 177–178; Јовановић А. 1974, 60.

⁹¹ *LIMC* III, s. v. Dionysos/Bacchus, бр. 106.

⁹² *LIMC* V, s. v. Herakles, бр. 3377.

⁹³ *LIMC* V, s. v. Herakles, бр. 3378.

⁹⁴ *LIMC* V, s. v. Herakles, бр. 3379.

код Кавадараца.⁹⁵ Такође, ови рељефи су и примери придруживања Диониса врховном божанству. Могло би се истаћи и то да рељеф из Букова рефлектује хеленистичке, и тракијске утицаје или утицаје придруживања култа Херкула култу Диониса.⁹⁶ Централно место врховног божанства на рељефу из Букова указује на његов значај, односно на најзначајнију дедикацију, а Херакле и Дионис су му придружени као његова деца, сједињени њиховим природама, као заштитници природе и плодности, надземне и подземне, али и као саме физичке и моралне снаге. Рељеф из Букова је значајно сведочанство о поштовању култне заједнице Зевса, Херакла и Диониса у источном делу провинције Горње Мезије.

На рељефу из Рудника, северно од Велеса (кат. бр. 30), представљени су Дионис, Зевс и једно женско божанство.⁹⁷ Вулић, публикујући овај рељеф више пута, различито га тумачи. Најпре сматра да се ради о Зевсу, Аполону и једној женској фигури,⁹⁸ а потом препознаје Зевса, Диониса и Херу, која излива патеру над жртвеником.⁹⁹ Овакво тумачење касније прихватају бројни аутори.¹⁰⁰ Међутим, Јовановић претпоставља да би женска фигура могла да буде Либерера или *Terra Mater*.¹⁰¹ Приказани Зевсови и Дионисови атрибути су уобичајени: орао поред Зевса, који држи скиптар, и пантер поред Диониса, који држи кантарос и грозд. Женско божанство на левом крају композиције је у дугом хитону са химатионом, има дугу косу која пада на рамена, а детаљи лица се не виде. У десној руци држи патеру, из које излива жртву над ваљкастим жртвеником,¹⁰² а левом руком придржава кратки скиптар. Имајући у виду постојеће атрибуте, као и целокупну иконографију рељефа, женско божанство се може протумачити као *Terra Mater*, Либерера или Хера. Посебну особеност рељефа

⁹⁵ Düll S. 1977, бр. 104 и бр. 111, сл. 32 и сл. 33; Јовановић А. 2005, 509 и даље. О различитим тумачењима ових рељефа видети Pilipović S. 2006, 86–87.

⁹⁶ То на извештан начин потом понавља и иконографски програм касноантичке виле на Медијани, чији је власник могао да буде трачког порекла, Јовановић А. 1993.

⁹⁷ У погледу овог рељефа, као и код атрибуције рељефа из Букова, коришћена су грчка, а не римска, имена божанстава управо због наглашених хеленистичких и тракијских елемената.

⁹⁸ Вулић Н. 1931, 39, бр. 87.

⁹⁹ Вулић Н. 1941–1948, 309, бр. 82.

¹⁰⁰ Düll S. 1977, 325, кат. бр. 104. Уп. Јосифовска Б. 1961, 57; *Ant. teatar na tlu Jug.*, 79, бр. 7.

¹⁰¹ Јовановић А. 2005, 516, и даље, сл. 3.

¹⁰² Јовановић указује на могућност да се на жртвенику налази глоб или шишарка, Јовановић А. 2005, 516 и даље, сл. 3.

из Рудника чини рачвасти крај скиптра у Зевсовој десној руци. Тај облик скиптра Јовановић повезује са формом других предмета са централно-балканског простора, где се копље оваквог облика користило у лову на зечева, због чега је и постало симбол бериђетне експлоатације рудног богатства.¹⁰³ У том контексту оно би упућивало на могућу функцију врховног божанства као заштитника рудног богатства, а самим тим би се женска фигура могла разумети као *Terra Mater*. Међутим, Либера, као ни *Terra Mater*, није уобичајено приказивана како држи скиптар, посебно не како излива жртву над жртвеником.¹⁰⁴

У прилог томе да је божанство на рељефу Либера може да говори аналогија са једним територијално блиским рељефом како у погледу стила, тако и у погледу композиције, са сличним проблемом у атрибуцији. На рељефу из околине Ваташа, јужно од Кавадараца, Дионис, са својим уобичајеним атрибутима, приказан је са женским божанством. Дионис има кострет пребачен преко тела, а поред њега се налази пантер и чокот са лозом и гроздом. Женска фигура је одевена у дуг пеплос, преко којег је пребачен кратки хитон. У левој руци она држи тирс или скиптар, а у десној патеру, коју излива над гроздом. Публикујући први овај рељеф, Вулић препознаје Диониса и Херу,¹⁰⁵ што касније прихвата и Дилова.¹⁰⁶ Јосифовска истиче да се ради о Дионису и његовој пратиљи Менади,¹⁰⁷ а Јовановић с правом указује на то да су на рељефу Либера и Либера.¹⁰⁸ Јовановићева теза се чини веома прихватљивом зато што женско божанство излива патеру над предимензионираним гроздом, симболом овог божанског пара. Постојећа блискост рељефа из Рудника са овим из Ваташа у погледу стила и организације фигура у извесној мери говори у прилог могућности да је и овде у питању Либера паредра Либера.¹⁰⁹ Међутим,

¹⁰³ Јовановић А. 2005, 519.

¹⁰⁴ *Terra Mater* се уобичајено приказивала у хитону са химатионом, са дугом косом, често украшеном венцем или цвећем, и најчешће као атрибуте има рог изобиља (*cornu copiae*), цвеће или плодове који указују на плодност, *LIMC VI*, s. v. Tellus, бр. 1–96.

¹⁰⁵ Вулић Н. 1941–1948, 74, бр. 154.

¹⁰⁶ Düll S. 1977, кат. бр. 111.

¹⁰⁷ Јосифовска Б. 1961, 57, бр. 73.

¹⁰⁸ Јовановић А. 2005, 520, сл. 4.

¹⁰⁹ Важност северномакедонских рељефа јесте у чињеници да су настали на географски веома блиском подручју, као и да имају слична иконографска решења и стил. Преглед ових споменика налази се у опширној студији Дилове о култовима у северном делу Македоније, Düll S. 1977, 77–85, кат. бр. 89–112. Највећи број

ни Либеру, као што је већ наведено, није приказивана како излива жртву над жртвеником.¹¹⁰

Уочљива је сличност у приказу женског божанства, као и самог рељефа, са тракијским рељефима Зевса и Хере. Ако се погледају ови веома бројни рељефи, уочава се да је Хера најчешће у хитону са химатионом, као и да држи скиптар и излива жртву над жртвеником, често имајући вео пребачен преко главе.¹¹¹

У циљу бољег разумевања рељефа из Рудника треба истаћи то да тројне заједнице Диониса, Зевса и једног женског божанства нису биле тако честе ни на епиграфским споменицима. У Доњој Панонији на једном натпису посведочена је дедикација Јупитеру, Јунони, Либеру Патеру и *Terra Mater* (*AE* 1975, 689), а потом дедикација Јупитеру, Јунони Регини и Либеру и *Telluri* (*AE* 1975, 705). У Далмацији су посведочене заједнице Јупитера, Либеру, *Terra Mater* (*ILJug.*, 161) и Јупитера, Либеру и Термина (*ILJug.*, 1572), као и заједница Јупитера, Либеру и *Terra Mater* (*CIL* III, 13240).

И на крају, могло би се закључити да се теза да се на рељефу из Рудника налази Хера чини најуверљивијом. У том случају, тријада Зевса, Хере и Диониса настала је под утицајима који су највероватније долазили из Тракије.

в) Бахус и чланови тијаса

Вотивни рељеф од белог мермера из Вреле код Истока, близу Пећи, правоугаоне је основе, на крепидоми, лучно завршен на врху (кат. бр. 28). Овакву форму рељефа има и вотивни споменик из Барова (кат. бр. 29), који и представља најближу аналогију рељефу из Истока како у погледу стила тако и у погледу места налазка. Вотивни споменици на крепидоми нису били неуобичајени и често се срећу на граничном подручју провинција Горње Мезије и Македоније.¹¹²

ових рељефа постављен је на крепидоми и има веома наглашену трећу димензију, *Düll S.* 1977, 77–85, кат. бр. 93, 104, 107, 111 и други.

¹¹⁰ *LIMC* III, s. v. Dionysos/Bacchus, бр. 180–227.

¹¹¹ За сличне представе видети у Тракији: *LIMC* IV, s. v. Hera (in Thracia), бр. 1–15; у северној Македонији: *Düll S.* 1977, кат. бр. 174; у Доњој Мезији: Дончева И. 2002, сл. 13; у Горњој Мезији: Дончева И. 2002, сл. 11–12.

¹¹² Такав је вотивни рељеф Диониса–Либеру, Зевса и Хере из Рудника, северно од Велеса (бр. 104), Бахуса и његове пратње из Стобија (бр. 107) и два рељефа са Дионисом из околине Прилепа (бр. 95 и бр. 110). Поред њих, исти облик имају и следећи вотивни рељефи: са Артемидом (бр. 42, 45, 49), Зевсом и Хером из

И поред тога што је рељеф делимично оштећен, посебно у горњем десном делу, јасно се разазнаје приказана тема. На централном делу налази се наг Дионис са пребаченим небрисом (*nebris*, *νεβρός*) или егидом (*aegis*) и карактеристичним високим чизмама (*cothurni*). Десну руку је подигао изнад главе, док се левом ослања на нагу фигуру, која стоји десно од њега. Са леве стране, у подножју рељефа, седи Пан или Силен, који свира сирингу, док изнад њега стоји старија особа са дугом брадом, која држи жртвену животињу, можда јарца, и пружа га у правцу Диониса. Изнад ових фигура налази се грана винове лозе са гроздом, који виси изнад главе фигуре са животињом, док се у подножју лозе налази кантарос (*cantharus*). Овај рељеф, по стилу и иконографији, веома наликује северномакедонским рељефима, посебно рељефу из Стобија на којем је Дионис приказан са члановима тијаса.¹¹³ С друге стране, територијално најближу аналогију рељефу из Истока чини рељеф из Барова, као и рељеф из Рудника, северно од Велеса.

1.1.3. Борба са непријатељима

Посебну тему у оквиру Бахусове иконографије чиниле су борбе са непријатељима, Пентејем, Ликургом и Титанима, или његове борбе у Индији.¹¹⁴ Из ове тематске групе на горњомезијском археолошком материјалу илустрована је само сцена Пентејеве смрти у доњем регистру мермерне иконе из Понтеса.

Централну групу на рељефу доњег регистра иконе из Понтеса (кат. бр. 12) чине Агаве и Кадмос, фланкирани са две Менаде и једним Сатиром или путем (*putto*), који свира неки дувачки инструмент. Агаве има кратки мач и приказана је у тренутку када подиже Пентејеву главу према оцу Кадмосу. Сама сцена Пентејеве смрти описана је у Еурипидовим „Баханткињама”.

Представе Пентејеве смрти својом свирепошћу одражавају дух времена у коме настају, односно промене које су се одиграле у друштву. Дионис више није бог који прашта, већ опасни пропагатор победничког оргијазма. Туркан примећује да мирна и племенита *humanitas* из времена Анонија Пија (70-их и 80-их година II века) препушта место безнадежној

Санданског (бр. 174), рељеф са Артемидом из Штавице код Прилепа (бр. 71) и рељеф са Хераклом из Пештана код Прилепа (бр. 128), видети Düll S. 1977.

¹¹³ Düll S. 1977, бр. 107.

¹¹⁴ LIMC III, s. v. Dionysos/Bacchus, бр. 228–240.

реакцији, што се огледа и на сценама Дионисовог култа.¹¹⁵ Ове промене у уметности поклапају се са доласком херојских генерација Марка Аурелија и маркоманских ратника, бранитеља Царства на Еуфрату, Дунаву и Рајни. Сцене као што је Пентејева смрт постоје и почетком III века, али у време владавине Севера почињу да преовлађују сцене Дионисовог тријумфа, које означавају сасвим нову идеологију.

У римској уметности представе Пентејеве смрти нису биле тако честе, па самим тим нису бројне ни аналогije за вотивни рељеф из Понтеса. Једна од најзначајнијих може се видети на рељефу урне налик саркофагу са Тасоса, данас у музеју у Бостону, која се датује у време око 200. године.¹¹⁶ На централном рељефу ове урне налази се Дионис ослоњен на Силену и присуствује сцени у којој Менаде, можда Агаве са сестром Ином, убијају Пентеја. Сцени присуствују и Сатири, један Силен и Менада. Изнад овог је други рељеф, на којем су Силен и Менада у лежећем положају, док им Амори пружају пехар и уплетену врежу по схеми саркофага са Годишњим добрима. Сачуван је и натпис на горњем и доњем раму рељефа са Силеном и Менадом.

Поред овог, и територијално и концептуално, најближег рељефа икони из Понтеса, аналогije се могу пронаћи тек у Риму. Тренутак одсецања Пентејеве главе налази се на једном пољу зида базилике *Porta Maggiore*. Каркопино га повезује са Овидијевим стиховима у „Метаморфозама“ и чак претпоставља да је постојао заједнички мотив и за песника и за уметника.¹¹⁷ Пентејева смрт је била тема декорације два римска саркофага, једног из колекције *Savaccerpi* из Рима, насталом пре 220. године, где се Ероти мешају са актерима тебанске драме,¹¹⁸ и другог, из колекције *Giustiniani*, где су пратиоци драме и кентаури, који свирају фруле и лире.¹¹⁹

Наручилац иконе из Понтеса (кат. бр. 12), иконографски и стилски изузетног дела, вероватно је била образована особа која је била упозната са значењем приказане теме како на главном рељефу, тако и на фризу испод. Чињеница да се ради о не тако често приказиваној сцени Пентејеве смрти наглашава значај овога рељефа.

¹¹⁵ Turcan R. 1966, 454.

¹¹⁶ Comstock M. C., Vermuele C. 1988, 112–113.

¹¹⁷ Carcopino J. 1927, 135 и даље. Ов., *Met.*, III, 725–728: ... *visis ululavit Agave*.

¹¹⁸ Turcan R. 1966, 454.

¹¹⁹ Turcan R. 1966, Т. 23b.

1.1.4. Несигурне идентификације

У опус споменика Бахусовог култа укључени су и они споменици који се не могу са сигурношћу идентификовати. Ради се о скулптуралним фрагментима са касноантичке виле на Медијани који се због лоше очуваности тешко могу прецизније атрибуисати.

У помоћној просторији виле са перистилом на Медијани пронађен је фрагмент мушке фигуре чије пропорције и форма подсећају на дечје како седи на постољу у облику сасвим упрошћеног трона (кат. бр. 20). Фигури недостају глава и обе руке до лаката, док је десна нога одломљена од колена – сачуван је само део стопала. Фигура је обучена у кратки хитон са пребаченим химатионом, закопчаним на средини груди. У погледу атрибуције ове скулптуре изнесена су различита мишљења. Јовановић и Петровић су указали на то да се можда ради о Дионису,¹²⁰ Томовић да је реч о фигури дечака,¹²¹ док Срејовић сматра да је то Дионис или Дадодор,¹²² чему се придружује и Дрча.¹²³ Своју претпоставку да је у питању Дионис Јовановић заснива на аналогiji са седећом фигуром Диониса из Балчика, која је датована у III век пре н. е. Срејовићево тумачење се, међутим, заснива на аналогiji са једном седећом фигуром из Остије за коју се претпоставља да је Дадодор. Поред те аналогije, Срејовић сматра да је оштећење на стилизованом трону настало од бакље коју је дечак носио у десној руци.¹²⁴

Представе Бахуса детета нису биле честе у римској уметности. У том контексту драгоцено је навести још једну касноантичку пиксиду од слоноваче са рељефом Бахуса детета на трону. На њој се види сложена композиција Диониса Загреја – дете седи на трону и гледа у огледало које му пружа једна жена, највероватније Хера.¹²⁵ С друге стране, колико је познато, Дадодори (*Cautes*, *Cautopetes*) нису уобичајено представљани као седеће фигуре на трону, већ као стојеће.¹²⁶ Уобичајено је да су они у фригијској, а не у грчкој одећи.¹²⁷ У сваком случају, тешко је на основу

¹²⁰ Jovanović A. 1975, бр. 6, Т. 6/7; Петровић П. 1976, 150.

¹²¹ Tomović M. 1992, бр. 162.

¹²² Срејовић Д., Цермановић-Кузмановић А. 1987, 150, бр. 66.

¹²³ Рим. цар. гр. 1993, 252, бр. 87; Дрча С. 2004, бр. 81.

¹²⁴ Срејовић Д., Цермановић-Кузмановић А. 1987, 150, бр. 66 са прегледом раније литературе.

¹²⁵ LIMC III, s. v. Dionysos/Bacchus, бр. 267.

¹²⁶ LIMC VI, s. v. Mithras, бр. 473–572 (*Cautopates*), бр. 573–678 (*Cautes*).

¹²⁷ Срејовић Д., Цермановић-Кузмановић А. 1987, 150, бр. 66.

постојећих података изнети коначан став о томе ко је био приказан на овој скулптури са Медијане.

Други фрагмент са Медијане (кат. бр. 21) чини подножје једне сложене скулптуре. Димензије, квалитет мермера и вешта израда говоре да се радило о значајној скулптуралној групи. На правоугаоној основи сачувана су два пара мушких стопала, животињске шапе, вероватно пантера, и глава овна. У питању су биле две мушке фигуре које су стајале једна иза друге. Фигура која се налазила у позадини левом ногом је стајала на глави овна. Ранији истраживачи су само указали на то да се ради о сцени из Дионисовог култа.¹²⁸ Јовановић у прилог оваквој атрибуцији наводи следеће рељефе.¹²⁹ Најпре указује на аналогију са једним рељефом Дионисове групе на каменом саркофагу из Баумајстера, где је Дионис на пантеру, испод чије се предње леве шапе налази олтар са главом овна. Потом наводи и рељеф из Опицета код Софије, на којем је Дионис у стојећем ставу, а иза њега стоји његов пратилац. Положај ногу ових фигура идентичан је оном на скулптури са Медијане. И на крају Јовановић истиче да је општим изгледом, распоредом фигура и монументалношћу група са Медијане слична групи Диониса са фауном и пантером из Лептис Магне.

Имајући у виду најважнији елемент за реконструкцију ове скулптуре – стопало на глави овна – може се рећи да скулптура са Медијане има аналогије у сценама Дионисовог, али и Сабазијевог култа. Примери у којима Дионис стоји на глави или поред главе овна нису били тако чести у римској уметности. У том контексту треба споменути два римска рељефа. Први је композиционо сложен рељеф из доба Антонина са Бахусом и Херкулом.¹³⁰ Поред ногу Херкула налазе се глава овна и јелен, а поред ногу Диониса пантер и Пан. Други је мермерни рељеф на којем Бахус и Вулкан стоје са обе стране олтара, на који је наслоњена глава овна.¹³¹ Глава овна се јавља и у сцени баханалија на једном мермерном саркофагу¹³² и на фресци из Напуља на којој Силен држи дете Бахуса, коме Нимфа пружа грозд.¹³³ Туркан, проучавајући дионизијске теме, примећује и дру-

¹²⁸ Jovanović A. 1975, 61, сл. 19; Tomović M. 1992, 109, бр. 148.

¹²⁹ Jovanović A. 1975, 61, нап. 32.

¹³⁰ LIMC III, s. v. Dionysos/Bacchus, бр. 106.

¹³¹ LIMC III, s. v. Dionysos/Bacchus, бр. 100.

¹³² LIMC III, s. v. Dionysos/Bacchus, бр. 186.

¹³³ Са десне стране приказан је Меркур како седи са лиром, а Пан се налази поред његових ногу. При дну композиције лежећи спава магарац, а пантер се игра са типманом, LIMC III, s. v. Dionysos/Bacchus, бр. 157.

гу симболичку вредност овна, истичући да он има чисто хтонски карактер.¹³⁴

Ован је такође био један од основних симбола бога Сабазија.¹³⁵ Божанство је уобичајено приказивано како стоји једном ногом на глави овна.¹³⁶ У обимном каталогу Лејнове наведени су примери из различитих провинција Царства, малоазијских провинција, Италије, односно самог Рима, Доње Мезије, Далмације, Хиспаније и Македоније, на којима Сабазије стоји или седи са једном ногом на глави овна.¹³⁷

На скулптуралном фрагменту са Медијане уочени су и остаци животињских шапа, вероватно пантера, Дионисовог пратиоца. У литератури није експлицитно потврђено да је пантер био и једна од култних животиња бога Сабазија. Лејнова истиче да је само ован култна животиња Сабазија, али да се поред њега представљао и лав уколико се радило о придруживању култу Кибеле, веома ретко делфин и миш, који су имали различите интерпретације.¹³⁸ Уколико би се шапе на фрагменту са Медијане идентификовале као шапе пантера, онда би ова скулптура била сцена из Дионисовог култа. Међутим, поставља се и питање да ли би се фрагменти ових шапа могли атрибуисати лаву, а не пантеру – у том случају скулптура би имала све одлике Сабазијевог култа.

Нажалост, и овај фрагмент из касноантичке виле на Медијани лоше је очуван, те се не може прецизно дефинисати приказана тема. Из свега наведеног може се видети да су елементи које је могуће протумачити на различите начине – као елементе из Дионисове али и Сабазијеве иконографије – бројни.

¹³⁴ Turcan R. 1966, 495 и нап. бр. 10.

¹³⁵ Cermanović-Kuzmanović A., Sreјović D. 1992, s. v. Сабазије.

¹³⁶ У ликовној уметности Сабазије је приказиван у фригијској одећи, најчешће са шишарком у руци и ногом на глави овна. Њему су придодати и Зевсови атрибути орао и муња. У свим деловима Римског царства нађене су „Сабазијеве руке”, вотивни дарови или култни инструменти. То су шаке од бронзе, са згрченим малим и домалим прстом у гесту благосиљања (*benedictio latina*), украшене низом симбола (змија, жаба, гуштер, корњача, петао итд.), Cermanović-Kuzmanović A., Sreјović D. 1992, s. v. Сабазије.

¹³⁷ Lane E. N. 1985, бр. 77, 78, 80, 85, 87 и 89.

¹³⁸ Lane E. N. 1989, 25–26.

1.2. ТИЈАС

Присуство божанства, иако нема епифаније, прожима сцене дионизијског тијаса. То се огледа у жару вина, који су му песници и филозофи придруживали и којим су били обузети његови пратиоци, али и у самим предметима које су носили, кантаросима са виновом лозом и гроздовима. Дионисови поштоваоци предавали су се религиозним екстазама и кроз оргијазме ослобађали душу из тамнице индивидуалног тела замењујући своје слабо земаљско Ја вишим, божанским.¹³⁹ Тако су кроз мистичко-оргијастички култ следбеници Диониса проналазили прибежиште од беде и пролазности живота, а њихова душа се сједињавала са божанством као вечном стваралачком снагом природе. Управо члановима Дионисовог тијаса и њиховим представама на горњомезијском археолошком материјалу посвећено је ово поглавље. Аријадна, Сатири, Силени, Менаде, Пан, Пријап и пути приказивани су са различитим предметима култа. Предмети култа (кратер, хидрија, змија из ковчежића *cista mistica*, кантарос, ритон итд.), иако нису одређивали сцену, могли су да прецизније укажу на њен карактер.¹⁴⁰ Овде неће бити разматрани фрагментарно очувани појединачни прикази култних предмета или животиња будући да могу имати амбивалентно значење, односно могу припадати Дионисовом, али и неком другом култу.

1.2.1. Аријадна

Легендарна критска принцеза појављивала се у различитим дионизијским композицијама, у сценама процесције и ритуала, откривања на Наксосу или као успавана Аријадна.¹⁴¹ На горњомезијском археолошком материјалу Аријадна је приказана под цртама Либере у композицији са Либером на вотивном рељефу из Барова (кат. бр. 29), у сцени хијерогамije на огледалу из Виминацијума (кат. бр. 40), као Уснула Аријадна на фрагменту из Ромулијане (кат. бр. 67) и заједно са Дионисом у композицији маринског лета на сребрном пехару непознатог места налаза (кат. бр. 41). О овим композицијама већ је било речи у претходном поглављу, те ће овде пажња бити посвећена рељефу Уснуле Аријадне, пронађеном у сектору **терми у касноантичкој палати у Гамзиграду**. На њему се налази Аријадна склопљених очију, у лежећем положају, са десном руком пребаченом преко главе и левом постављеном као ослонац. Аријадна је прика-

¹³⁹ Foucher L. 1981, 689–693.

¹⁴⁰ Turcan R. 1966, 538.

¹⁴¹ Hutchinson V. J. 1986, 130.

зана нага, са пребаченом драперијом, која покрива доњи део њеног тела. На врату има огрлицу са лануластим привеском. Реч је о уобичајеној иконографији Уснуле Аријадне, с тим што се поставља питање да ли је овај рељеф чинио део декоративног програма и, ако јесте, о каквом декоративном програму је реч.

Мит о уснулој Аријадни био је популарна тема у фунералној уметности. Аутори сматрају да, као и сан Ендимиона или Реа Силвије, симболише сан као место одморишта душе.¹⁴² Међутим, Уснула Аријадна из касноантичке палате у Гамзиграду нема фунерални контекст зато што се радило о декоративном рељефу, највероватније украсу терми у чијем сектору је и пронађен.

1.2.2. *Сатири*

Иконографија Сатира још од хеленистичких времена није била у потпуности утврђена и конзистентна.¹⁴³ Сатир је најчешће приказиван као млад човек са козјим ушима и репом, понекад антропоморфнијег облика и налик Бахусу, због чега их је тешко разликовати. Сатир се често замењује са Паном, који, на супрот њему, има карактер коња, а не јарца. Уобичајени Сатирови атрибути су змија, грозд, котарица са воћем, тестија са вином, двострука флаута итд.¹⁴⁴ Мотиви воћа у наборима његовог огртача као атрибути и персонификације Јесени указују на његову повезаност са самим чином бербе и Бахусом.¹⁴⁵

¹⁴² Митови о Аријадни и Дионису, Ендимиону и Селени или Марсу и Реа Силвији нису уобичајено приказивани као сцене сусрета, већ као сцене Аријадниног сна на Накосу, сна Ендимиона или Реа Силвије. Они чине групу митова који говоре о сновима о срећи као месту одморишта душа. Приказују заслужено бораваште душе – Океан Блажених или пак сам сан као одмориште душе, Tugcan R. 1999, 91–101, 141.

¹⁴³ Сатир је првобитно приказиван као стар, са брадом, и често веома неприкладно. Временом постаје млађи, елегантнији и добија израз пријатне несташности. За ову трансформацију великим делом је заслужан Праксител. За статуу Сатира коју је Паузанија видео у Атини веровало се да је био оригинал по којем је урађена статуа у Капитолским музејима и многе друге статуе истог типа, Seyffert O. 1894, 560.

¹⁴⁴ Campbell Cooper J. 1986, 148.

¹⁴⁵ Овај тип Сатира није приказиван самостално, већ је имао улогу пратиоца Хора означавајући персонификацију Годишњех доба. О иконографији Сатира, персонификацији Годишњих доба и Силвана опширније види Holden A. 1997, 127–147.

Сатир и Менада су чланови тијаса који су најчешће приказивани у Горњој Мезији. На виминацијумском археолошком материјалу Сатир се појављује на једној бронзаној посуди (кат. бр. 75), бронзаној оплати (кат. бр. 77), рељефном огледалу (кат. бр. 40), сребрном тањиру (кат. бр. 90), лампама од теракоте (кат. бр. 97) и Јасономом саркофагу (кат. бр. 65), као и на мермерној икони и бронзаној статуети из Понтеса (кат. бр. 12, 82), једној бронзаној статуети непознатог места наласка (кат. бр. 39) и бронзаној лампи из Улпијане (кат. бр. 84). Сатир је често био и тема декорације гема (кат. бр. 99–111). Статуе овог Бахусовог пратиоца, најчешће фрагментарно очуване, посведочене су и у касноантичкој Галеријевој палати у Гамзиграду (кат. бр. 60) и касноантичкој вили на Медијани (кат. бр. 61–62).

Као што је већ речено, фрагментарно очуване камене скулптуре – торзо мушкарца преко којег може да буде пребачен аегис или небрис – тешко је прецизно атрибуисати Бахусу или Сатиру (кат. бр. 14–18). Ови фрагменти су ипак приписани Бахусу, с изузетком фрагментарно очуваног торза из Медијане (кат. бр. 61), који је атрибуисан као Сатир,¹⁴⁶ иако би се можда могло радити и о Бахусу. Сличне антропоморфне одлике има и Сатир на једној бронзаној посуди из Виминацијума (кат. бр. 75), где његово попрсје излази из цветне чашице.

Сатир на тзв. Јасономом саркофагу из Виминацијума (кат. бр. 65) људског је обличја, са антропоморфним ногама и небрисом пребаченим преко рамена.¹⁴⁷ Остатак рељефа иза његових ногу показује да је имао реп. Пошто фигура није у потпуности сачувана, тешко је рећи да ли је имао коњске уши. Не види се јасно ни које је предмете Сатир држао у рукама, али је јасно да је око његове леве руке била увијена змија.¹⁴⁸ Сатир није уобичајено приказиван са змијом у руци, већ се змија на дионизијским композицијама чешће јављала при дну композиције, како излази из ковчега (*cista mistica*).¹⁴⁹ Поред једне теракоте из касноархајског периода,

¹⁴⁶ Вулић Н. 1941–1948, бр. 240; Jovanović А. 1975, 61, сл. 18; Tomović М. 1992, 111, бр. 159; Дрча С. 2004, бр. 71.

¹⁴⁷ Рељеф Сатира и Менаде на Јасономом саркофагу први је идентификовао Кимон,umont F. 1894, 29. Каниц је сматрао да су у питању Херакле у борби са змијом, односно Ларнејском хидром, и Викторија, Kanić F. 1968, 408–409.

¹⁴⁸ Каниц је управо због ове змије и протумачио рељеф као Херакла у борби са змијом, Kanić F. 1985, 182.

¹⁴⁹ У додиру са Сатиром змија је приказана на једном саркофагу из Лиона. Она излази из ковчега који се налази испод Сатириових ногу и уздиже се ка њему, Reinach S. 1912a, 227, бр. 2.

на којој Сатир обухвата змију руком,¹⁵⁰ бројније су оне у којима је змија увијена око руку Менаде у екстази. Менада у екстатичном заносу са змијама око руку налази се на једном рељефу данас у галерији *Uffizi*,¹⁵¹ док на рељефу из музеја у Верони Менада, која предводи плес, има обавијене змије око руку.¹⁵² На виминацијумском саркофагу змија није обавијена око руку Менаде, већ око руку Сатира. Ипак, без обзира на ту чињеницу, њено значење – у складу са мистичко-екстатичним култом Диониса – не би требало да буде промењено. Змија увијена око Сатирове руке, један од његових атрибута,¹⁵³ може да се разуме и као симбол вечног смењивања доба у складу са одликама култа Диониса.¹⁵⁴ Змија увијена око руке један је и од симбола трачког бога Сабазија, често поистовећиваног са Дионисом.¹⁵⁵ Извори наводе да су групе Сабазијевих присталица играле у заносу са змијама у рукама.¹⁵⁶ Данас је немогуће утврдити да ли је Сатир у рукама држао неке предмете, и, ако јесте, које. На основу делимично сачуваног фрагмента може се претпоставити да је у десној руци била змија, на шта указује Кимон,¹⁵⁷ или пастирски штап или косир.¹⁵⁸ Косир којим се секу гроздови (*falcula vineatica*) био је један од Сатирових атрибута, као на мозаику бербе и муљања грожђа са свода цркве Св. Констанце у Риму.¹⁵⁹

¹⁵⁰ Walters H. B. 1914, 174, кат. бр. 615.

¹⁵¹ Reinach S. 1912b, 35, бр. 1.

¹⁵² Reinach S. 1912b, бр. 2. У Охриду је пронађена статуета играчице, око чијег тела се увија змија, која полази од левог колена и иде преко бутине и струка и прислања главу на врх играчицине десне дојке, Rnjak D. 1979, 126, бр. 146.

¹⁵³ Campbell Cooper J. 1986, 148.

¹⁵⁴ Campbell Cooper J. 1986, 194. На једном рељефу, названом Белведерски, Дионис је приказан како у једној руци држи змију, док му на другој стоји петАО, Turcan R. 1966, 548.

¹⁵⁵ Srejović D., Cermanović-Kuzmanović A. 2000, 375.

¹⁵⁶ Demost., *De Coron.*, XVIII, 259 и даље; Aristoph., *Aves*, 875; *Vespaе*, 9; *Lys.*, 387 и даље. Зевс се у виду змије сјединио са Персефоном и из те везе је рођен Сабазије, Diod. *Sic.*, IV, 4,1; Ael., *Nat. An.*, XII, 39.

¹⁵⁷ Cumont F. 1894, 29.

¹⁵⁸ Уобичајени атрибути су флаута (*syrix*), пастирски штап (*pedum*), косир (*falx*) или тирс (*thyrsus*), Oswald F., Davies Pryce T. 1920, бр. 1–6.

¹⁵⁹ Поповићева у студији о античком оруђу указује на постојање различитих облика косира у уметности. *Falx* је представљан на различитим споменицима, између осталог, и као атрибут Сатурна, персонификације Лета и Диониса, као и у сценама брања грожђа, Поповић И. 1988, 76–77.

Зооморфнији облик, коњско обличје, Сатир има на бронзаној оплати из Виминацијума (кат. бр. 77). Он има заобљене бутине, танке ноге, копита и реп. Поред Сатира, уочљиви су и други елементи дионизијске иконографије – сумарно дата винова лоза са великим листовима или плодовима, за коју се Сатир и придржава. Овај фрагмент је вероватно чинио део сложенијег програма, можда заједно са бронзаном оплатом са представом календарских месеци која је пронађена заједно са њим, о чему ће више речи бити касније.

Сатир на једном фрагменту из Медијане (кат. бр. 62), односно данас очувана глава са дечијим цртама, показује преплитање особина Пана и Сатира. Дечак има округло лице, бујну косу и лукав осмех, као и козје уши, кратке рогове и мале ресе испод браде – атрибуте Пана.

Бројне су представе Сатира на горњомезијским гемама. Оне би се могле поделити у неколико иконографских типова: Сатир у тренутку игре (кат. бр. 111) како седи на стени и држи сирингу (кат. бр. 108) или како стоји држећи различите атрибуте – педум и грозд (кат. бр. 101–103), педум и кантарос (кат. бр. 99–100) или педум и мешину (кат. бр. 105). Сатир је приказиван и са јаретом и педумом (кат. бр. 106) или зецом и педумом (кат. бр. 104), као и са малим Еросом (кат. бр. 107). Две су геме неуобичајене иконографије. На једној се Сатир клања Дионисовој херми (кат. бр. 109), а на другој, држећи кантарос и мешину за вино, седи поред статуе итифаличног Пријапа (кат. бр. 110). Бројне су биле и маске Сатира на лампама од теракоте из Виминацијума (кат. бр. 97–98).

Сатири на оплати бронзаног ковчежића и на Јасоновом саркофагу чинили су део сложених иконографских програма. На основу облика оштећеног дела фрагмента бронзане оплате може се закључити да је ковчежић имао још једно или више уоквирених декорисаних поља. Поред ове, познато је још пет бронзаних оплата за ковчежиће из Горње Мезије:¹⁶⁰ три са рељефима Муза, једна са Викторијом и једна са персонификацијом Годишњих доба, односно календарских месеци. Најближи примери ковчежића са оплатама сличним виминацијумским јесу они из Доње Паноније.¹⁶¹ Најчешћи мотиви на њима су Музе, поједина божанства и њихове активности, тијас, персонификације појединих градова, алегорије Годишњих доба и жанр сцене.¹⁶² Оплата ковчежића из Виминацијума, поред Сатира, садржала је и друге представе – можда се радило о сценама бахантског тијаса, као и на оплатама из Паноније. Међутим,

¹⁶⁰ Ђорђевић М. 1994, 45 и даље.

¹⁶¹ Ђорђевић М. 1994, 43 и даље.

¹⁶² Ђорђевић М. 1994, 46 са прегледом раније литературе.

на панонским оплатама са представама тијаса фигуре се не налазе на одвојеним пољима као на виминацијумским фрагментима, већ су композиционо повезане.¹⁶³ Могуће је да је заједно са фрагментом са приказима календарских месеци чинила део оплате једног ковчежића, како је и претпоставила Ђорђевићева.¹⁶⁴ Виминацијумске оплате су могле да буду произведене у радионицама у Панонији. С обзиром на то да су радионице за ковање новца постојале у Виминацијуму, а како је и техника пресовања била уобичајена делатност, могуће је да су постојале и радионице које су могле да израде ове квалитетне оплате.¹⁶⁵

На бочним странама тзв. Јасоновог саркофага као пандан били су приказани Сатир и Менада, док су на предњој страни овог саркофага рељефи Персеја са главом Медузе и Јасона са златним руном. О програму овог саркофага више речи ће бити када се буде говорило о Менадама с обзиром на то да атрибути Менаде на овом саркофагу опредељују карактер програма.

1.2.3. *Силени*

Силен, старији Сатир, био је краљ идиличне земље Нисе, где је Бахус провео своје детињство. Уобичајено се приказивао наг или са драперијом, као старији, корпулентни човек с брадом, проћелав, са полубестијалним карактеристикама, сличан Сатиру. Често је представљан како јаше магаре или једноставно са кантаросом. Маске Силенових глава имале су мистично значење, а израз њиховог лица је варирао од мудрог до пијаног, што је зависило од личне интерпретације његовог карактера од стране уметника или намене предмета који је украшавао.¹⁶⁶

На горњомезијском археолошком материјалу Силен се најчешће појављује на виминацијумском: на једном скулптуралном фрагменту са Менадом (кат. бр. 58), геми на златном прстену (кат. бр. 112) и лампама од теракоте (кат. бр. 96), као и на бронзаном балсамарију из Арчара (кат. бр. 80), дршци патере из Текије (кат. бр. 92), тањиру из Јабучја (кат. бр. 88), рељефу из Равне (кат. бр. 66), бронзаној аплици из Прокупља (кат.

¹⁶³ На ковчежићима из Паноније, Фенекпуста, Кисарпаса и Фелисута чланови дионизијске поворке су композиционо повезани, Gáspár D. 1986, кат. бр. 733, 802 и 838.

¹⁶⁴ Ђорђевић М. 1994, 48.

¹⁶⁵ Ђорђевић М. 1994, 49.

¹⁶⁶ Hutchinson V. J. 1986, 129.

бр. 85), лампи од теракоте из Скупа (кат. бр. 98) и једном капителу касноантичке палате у Гамзиграду (кат. бр. 68).

Најчешће су у питању маске Силен (68, 80, 85, 92, 96, 98). Уобичајено је да Силен има овално лице, густу косу и раздељену браду, рашчешљану у праменове. Нос му је меснат, мали, широк и прћаст. На челу има траку са листовима бршљана (кат. бр. 85) или венац од два цвета (кат. бр. 98). На једној геми из Виминацијума Силен седи наг на стени (кат. бр. 112). На два рељефа, из Виминацијума и Равне (кат. бр. 58 и 66), Силен храни четвороножну животињу поред дрвета. Обе представе су вероватно настале према истом ликовном предлошку, што се види на основу идентичног положаја фигура и представе Силен. Рељеф из Равне се својом тродимензионалношћу и изузетном обрадом фигура разликује од виминацијумског, чија израда није толико квалитетна. На пехару из Јабучја код Лазаревца (кат. бр. 88) у сцени жртвовања приказан је итифалични Силен као симплегма Силен и Пријапа, али о томе ће више речи бити у делу посвећеном Пријапу.

1.2.4. Менаде

Менаде, Баханткиње, уобичајено су се представљале као девојке са пребаченим небрисом како држе различите предмете култа: тирс, тимпан, змију, буктињу, срну итд.¹⁶⁷ Најчешће су посведочене на виминацијумском материјалу: на рељефу са Силеном који храни животињу (кат. бр. 58), са Сатиром на Јасоновом саркофагу (кат. бр. 65), на једном тањиру (кат. бр. 90), на лампама (кат. бр. 92, 95), затим на једној статуети из Сингидунума (кат. бр. 73), са Паном на бронзаној статуети непознатог налазишта (кат. бр. 71), на оба рељефа мермерне иконе из Понтеса (кат. бр. 12), на једној аплици такође из Понтеса (кат. бр. 81), бронзаној аплици из Винцеје (кат. бр. 79), сребрним посудама из Текије (кат. бр. 91, 93) и пехару из Јабучја (кат. бр. 88). Менаде су приказане и на фрагменту камене скулптуре из Наисуса (кат. бр. 64) и капителу стуба из Гамзиграда (кат. бр. 68).

Горњомезијске представе Менада спадају у домен уобичајених. Најчешће су приказиване њихове маске са косом скупљеном у пунђу, подељеном у увојке, који падају на страну. На глави могу да имају венац од бршљана и цвећа *corona convivalis* (кат. бр. 79, 81, 91, 92) или лишћа и плодова (кат. бр. 64), док на једној статуети Менада има наглашене рошчиће изнад чела (кат. бр. 73). Приказивана је и са обрамицом, мотком са посудом на крајевима (кат. бр. 95), или са двоструком фрулом, сирингом

¹⁶⁷ Srejiović D., Cermanović-Kuzmanović A. 1979, 257.

(*syrix*), на пехару из Јабучја и лампама од теракоте из Виминацијума (кат. бр. 88, 94) или како држи грозд и око њене руке се увија велика змија на фрагменту једног бронзаног рељефа непознатог места наласка (кат. бр. 71). На икони из Понтеса (кат. бр. 12) на централном рељефу Менада у дугом пеплосу у рукама држи предмет који се не разазнаје јасно. Можда се ради о котарици (*calathus*) или птици, док су на приказу Пентејеве смрти две Менаде са подигнутим рукама у дугим пеплосима подвезаним у струку.

На тзв. Јасоном саркофагу (кат. бр. 65) Менада је у покрету, окренута леђима. Њена десна рука је доста оштећена и не види се њен тачан положај, али се поређењем са другим рељефима може претпоставити да је придржавала химатион.¹⁶⁸ Не види се да ли је у тој руци држала, како наводи Кимон, бакљу¹⁶⁹ или тирс. У подигнутој левој руци Менада држи округли предмет који се не распознаје јасно. Наглашена тродимензионалност рељефа и карактеристично удубљење указују на то да није у питању тамбурин (*tympanon*), како наводи Кимон,¹⁷⁰ што би могло да се закључи на основу положаја предмета у композицији и начина на који га Менада држи. Можда је држала котарицу (*calathus*), уобичајени атрибут, или, што је вероватније, венац бесмртности (*corona immortalis*), на шта указује Каниц.¹⁷¹ Компарација са другим типовима Менада у тијасу не доприноси прецизнијој атрибуцији.¹⁷² Котарица, иако у њој нема воћа, симбол је Диониса, заштитника воћа и агрикултуре¹⁷³ или је симбол Диониса Сабазија, хтонске и патерне инкарнације Бахуса.¹⁷⁴ Котарица може да служи за просејавање жита, као котарица која се користила у мистеријама Сабазија.¹⁷⁵ Међутим, уколико се предмет који Менада држи у левој руци ипак протумачи као *corona immortalis*, представа добија другачији, наглашено

¹⁶⁸ Reinach S. 1912a, 25, бр. 3; 123, бр. 4; Reinach S. 1912b, 359, бр. 2.

¹⁶⁹ Cumont F. 1894, 29.

¹⁷⁰ Cumont F. 1894, 29.

¹⁷¹ Каниц истиче да се ради о венцу, али не тумачи ову женску фигуру као Менаду, већ као Викторију, и на томе инсистира и након објављивања другачијег мишљења Кимона да је у питању Менада са тимпаном, Kanitz F. 1868, 409; Kanic F. 1985, 183.

¹⁷² За примере у којима Менада држи котарицу види Reinach S. 1912a, 25, бр. 4; 127, бр. 1; Reinach S. 1912b, 424, бр. 2, а за оне у којима носи гирланду Reinach S. 1912b, 35, бр. 1.

¹⁷³ Diod. Sic., III, 63, 3; IV, 4, 1–2. Уп. Turcan R. 1966, 522, нап. 8.

¹⁷⁴ Turcan R. 1966, 496.

¹⁷⁵ Demosten, *Cor.*, 260. Уп. Turcan R. 1966, 397, нап. 6.

тријумфални карактер.¹⁷⁶ Овенчавање венцем бесмртних често се среће на сценама Дионисових свечаности. Ипак, венац најчешће држи Викторија, а не Менада, као на виминацијумском саркофагу. Поред тога што су приказиване како крунишу војсковође или носе *imago laureata*, Викторије су биле честе и у Дионисовој пратњи, где, као Сатири и кентаури, носе *clipeus* или чак овенчавају самог Диониса.¹⁷⁷ Тако рељеф Менаде на Јасоновом саркофагу постаје алузија на херојски тријумф и апотеозу помоћу *Virtus* и учествовање преминулог у радости тијаса.¹⁷⁸ Ако би се прихватило то да на бочној страни саркофага Менада држи венац (*corona immortalis*), онда би овај рељеф заједно са херојским темама Јасона и Персеја на предњој страни саркофага указивао на то да је покојник имао угледну војничку каријеру, о чему говори и Каниц.¹⁷⁹ Бочне стране Јасоновог саркофага са Менадом и Сатиром представљају композициону и идејну целину и могло би се рећи да је у питању заједнички тип представе Сатира и Менаде, један од многих у веома богатој дионизијској иконографији.¹⁸⁰

1.2.5. Пан/Фаун

Пан, грчко-римски бог природе, повезан са плодношћу, посебно са планинским пастирима, касније је асимилован са италским Фауном.¹⁸¹ У уметности се Пан представљао као млад или, што је чешће, средовечан човек са роговима, ушима и ногама јарца.¹⁸² Могао је да буде наг или са пребаченим небрисом или огртачем, а уобичајено је држао педум (*pedum*) или синринг (*syrix*). Фаун је био латинско божанство, заштитник шума и поља.¹⁸³ Поред идеје о једном богу, постојао је концепт бројних полубожанстава

¹⁷⁶ Различита улога венца кретала се од овенчавања гостију на гозби, атлетског или „тријумфалног” венца, све до овенчавања миста у ритуалу иницијације. У фунералном репертоару *corona* има апотропејску вредност и сугерише да ће покојник превазићи смрт, Turcan R. 1966, 503, нап. 8, 630.

¹⁷⁷ Turcan R. 1999, 63, 108–109.

¹⁷⁸ Туркан указује на серију саркофага са овим темама, различитих иконографских схема, који су постојали од антонинског доба па све до краја III века, Turcan R. 1999, 109.

¹⁷⁹ Kanic F. 1985, 183.

¹⁸⁰ Сатири и Менаде су у оквиру Дионисовог тијаса приказивани и самостално, LIMC VIII, 1997, s. v. Mainades, бр. 134–143.

¹⁸¹ Hutchinson V. J. 1986, 137.

¹⁸² Hutchinson V. J. 1986, 136; Wernike у: Roscher, *Lexicon* III, 1, 1347–1481.

¹⁸³ Hutchinson V. J. 1986, 137; Wissova у: Roscher, *Lexicon* I, 2, 1454–1460.

званих Фауни, који су приказивани на исти начин као Сатири. Литерарни извори не пружају податке о ликовним представама овог божанства. Због тога се ово име користи на изванредан начин произвољно да означи фигуре које наликују Пану или Сатиру а имају људску физиономију.

Пан, односно Фаун, потврђен је и на горњомезијском археолошком материјалу. На два рељефа непознатог места наласка, данас изгубљена, приказани су Пан и две Нимфе (кат. бр. 70) и Пан и Менада (кат. бр. 71). Бронзани тег (*pondus*) из Сингидунума изведен је у форми портрета Пана са свим његовим атрибутима: рошчићима, брадавицом и брадицом (кат. бр. 72). Пан у сцени жртвовања на пехару из Јабучја има рогове и браду јарца, пребачен небрис и козје ноге (кат. бр. 88). На сребрној геми на гвозденом прстену из Лесковца Пан је брадат мушкарац, обнаженог горњег дела тела, са роговима и ногама јарца, приказан у игри са јарцем (кат. бр. 113). На једној геми непознатог места наласка тешко је прецизно атрибуисати приказану фигуру, односно утврдити да ли се ради о Сатиру или Пану (кат. бр. 104).

Маске Пана се налазе на бронзаним дршкама. Из Виминацијума потиче дршка са маском Пана са брадом, брковима и венцем од лишћа (кат. бр. 78). На бронзаној дршци из Орљана код Дољевца Пан има наглашен нос, исплажен језик, ресе јарца са обе стране браде и дуге тордиране рогове (кат. бр. 83), а на бронзаној лампи из Улпијане (кат. бр. 84) негроидну форму, мале ушне шкољке и шилъате рошчиће.

1.2.6. Пријан

Пријан, божанство плодности, увек је приказиван антропоморфан и итифаличан.¹⁸⁴ Имао је различите атрибуте који су могли да указују на његов религиозни карактер. Римљани су га прихватили дајући му атрибут Силвана, прегачу напуњену воћем. Не тако често приказиван је са српом или ловачким псом, чиме је наглашавана улога заштитника приватних вртова и гробова. Могао је да преузима и Бахусове атрибуте: венац, кантарос или тирс. Пријапова улога Бахусовог пратиоца *Bacchi comes* (Petron., 133.3) или Либеровог помоћника *minister Liberi patris* (Mythogr. Vat., 2.38) истакнута је и у литератури и у уметности. Његово место у тијасу понекад је значајније него Силваново или Паново. У зидном сликарству постојале су представе Сатира, Менада и Пана у сцени жртвовања Пријапу.¹⁸⁵

¹⁸⁴ Hutchinson V. J. 1986, 138.

¹⁸⁵ Hutchinson V. J. 1986, 138 са прегледом раније литературе о Пријапу у уметности.

У провинцији Горњој Мезији Пријап је приказиван на следеће начине: итифаличан, са уздигнутом хаљином, на мермерној и бронзаној скулптури из Виминацијума (кат. бр. 59, 76), итифаличан, са прегачом са плодовима, на бронзаној статуети из Сингидунума (кат. бр. 73) и једној непознатог места наласка (кат. бр. 86). Необична је бронзана статуета непознатог места наласка на којој итифалични Пријап има прегачу са плодовима, али и путни шешир, петасус (*petasus*), на глави (кат. бр. 87).

На основу ликовних представа може се закључити да је Пријап у Горњој Мезији имао ближе везе са Силваном него са Бахусом. Ипак, значајна веза између Пријапа и Бахуса потврђена је једном бронзаном статуетом непознатог места наласка (кат. бр. 38), на којој Бахус има прегачу и у рукама држи нож и грозд. На везу Пријапа и Бахуса указују и две сцене жртвовања Силену–Пријапу приказане на једној геми непознатог места наласка (кат. бр. 110) и на омотачу рељефа из Јабучја (кат. бр. 88). На геми од млечнобелог калцедона овалног облика Сатир седи на стени, окренут налево према статуи Пријапа, постављеној на постамент, иза којег је амфора. Сатир у руци држи кантарос (*cantharus*), а поред њега је мешина за вино. Међутим, на омотачу пехара од танког сребрног лима искуцан је рељеф сложене иконографије. У његовом доњем регистру приказано је жртвовање (*libatio*), али је тешко утврдити коме се ова жртва приноси. Испод дрвета (*arbor sacrum*), са чијих грана виси небрис, кожа кошуте (*nebris*) или егида, кожа јарца (*aegis*), налази се жртвеник, на који свештеница са леве стране приноси жртву. Са десне стране Пан приводи козу, која се опире жртвенику. На жртвеник је наслоњена амфора. Ту се налази и Менада, која свира у двојнице, затим пантер и разне дионизијске маске и атрибути. На дрвету изнад жртвеника стоји итифалични Силен. Итифаличност на овом рељефу повезује Силена са Пријапом, божанством плодности. Тако је на рељефу из Јабучја приказана сцена жртвовања Пријапу, чије је тело имало одлике Силена. На везу Пријапа и Меркура могла би можда да укаже наведена бронзана скулптура непознатог места наласка (кат. бр. 87), на којој Пријап, божанство плодности, има путнички шешир, петасус (*petasus*), на глави. Петасус је био познат атрибут Меркура, заштитника путника и путева, који је ову функцију преузео од Хермеса.¹⁸⁶ Тако је овде путнички шешир на глави Пријапа неуобичајени елемент у иконографији овог божанства, који би на известан начин могао да укаже на његову везу са Меркуром.

С обзиром на истакнуту везу Пријапа и Силвана на овим просторима неопходно је навести основне карактеристике поштовања Силвана. Бројни су натписи посвећени Силвану: са северног дела провинције по-

¹⁸⁶ Kerényi С. 1987, 15.

тичу три натписа – из околине Сингидунума, из Губеревца и Стојника (*IMS I*, 108; *IMS I*, 109) и један из Сибнице, са Космаја (*ГСАД* 8, р. 139); са територије Виминацијума (*IMS II*, 297; *IMS II*, 300; *IMS II*, 310; *AE* 1988, 980); из Котеноваца један (*AE* 1912, 198); из Улпијане два (*ILJug* 2, 533; *ILJug* 2, 526); са крајњег југа провинције, из Скупа, један (*IMS VI*, 14). Најчешће су посведочени епитети *Domesticus*, *Sacrum*, док је на једном натпису са севера провинције посведочен као *Augustus*, *Conservator* (*IMS I*, 108). Ликовне представе овог божанства ретко се срећу – један од примера је мермерни рељеф са Силваном, Јупитером и Марсом узидан у смеревску тврђаву.¹⁸⁷ Поред овог рељефа, који указује на постојање култне заједнице са Јупитером и Марсом, на једном натпису из Виминацијума Силван је поштован са Аполоном и Дијаном (*IMS II*, 297).

1.2.7. Бахантски путеи

У грчко-римској уметности тешко је разликовати представе веома популарних пута (*putti*) од младих божанстава (*Bacchi*).¹⁸⁸ Поједини аутори се слажу да се дете Бахус приказивало као бескрилни купидон у костиму или са атрибутима самог божанства. Постоји и супротно мишљење: да је купидон био дегенеративна форма младог Бахуса. Због тога би бахантским требало сматрати само оне купидоне, геније или путе који се појављују са дионизијским атрибутима, у екстатичном плесу, у берби грождја или како јашу дионизијске животиње из породица мачака или делфине. Уобичајено, *putto* је портретисан без крила у бахантском маниру, док купидон означава пута са крилима. О представама детета Бахуса (*Bacchic genius*) већ је било речи у контексту представа самог божанства. Једина скулптура где се са сигурношћу може рећи да је представљено дете божанство јесте бронзана статуа (кат. бр. 39), која приказује Сатира са Бахусом дететом. Остале представе (кат. бр. 19?, 20?, 63?) ипак спадају у домен несигурних атрибуција.

Могло би се рећи да су Бахантски путеи посведочени на икони из Понтеса (кат. бр. 12) и на пиластру касноантичке виле у Гамзиграду (кат. бр. 69), а можда и на скулптуралним групама из касноантичке виле на Медијани (кат. бр. 63) и из Скупа (кат. бр. 23). Тешко је рећи да ли дете на овом скулптуралном фрагменту из Медијане представља дете Бахуса у екстази или је то путо из његове пратње. На оба рељефа иконе из Понтеса (кат. бр. 12), на главној сцени са Либером и његовом паредром и у сцени

¹⁸⁷ Цветковић С. 2009, 35 са фотографијом.

¹⁸⁸ Hutchinson V. J. 1986, 479.

Пентејеве смрти, приказан је по један путо. Композицију Пентејеве смрти на фризу ове иконе завршава Сатир или, вероватније, *putto*, који свира неки дувачки инструмент. На фасади источне капије млађег утврђења у Гамзиграду фрагментовано је очуван пиластар са путима у берби грожђа (кат. бр. 56). Пути су овде наге фигуре без крила и стоје на конзолама у слободним пољима које формира винова лоза са великим гроздовима. Не види се да ли су нешто држали у рукама. Може се рећи да се овде ради о уобичајеној иконографији, честој на римским саркофазима. На једном римском саркофагу пути су такође берачи грожђа,¹⁸⁹ док Психа на саркофагу са Добрим пастиром из Ватикана приноси путу котарицу са грожђем, алудирајући на *auspicatio vindemiae*.¹⁹⁰ Две фигуре на дну композиције из Гамзиграда, од којих једна држи овна, можда жртвену животињу, неуобичајен су иконографски детаљ. Нажалост, данас је немогуће знати каквом је објекту припадао овај пиластар са приказом брања грожђа (*Vindemia*) и да ли је овде ован у функцији Либеровог култа.

2. ИМЕ БОЖАНСТВА, ЕПИТЕТИ И ПОСВЕТЕ

Да би се разумели карактер и функција Бахуса/Диониса/Либерера у провинцији Горњој Мезији, неопходно је сагледати натписе – њих дванаест – и видети најпре под којим именом се божанство поштовало, а потом и са којим епитетима.

У Горњој Мезији Бахус/Дионис/Либер у натписима се јавља најчешће под именом *Liber* (кат. бр. 2–4, 6–12), а затим као *Bacchus* у формули *D(eo) B(accho) s(acrum)* на сребрној патери са Рудника (кат. бр. 5). У другим балканским провинцијама уобичајено се среће као Либер.¹⁹¹ На само једном натпису, и то из Рогатице, из источног дела провинције Далмације, помиње се име Бахус у формули *Libero Baccho*.¹⁹² Натписи који

¹⁸⁹ Reinach S. 1912a, 294, бр. 1.

¹⁹⁰ Turcan R. 1999, 145, бр. 164.

¹⁹¹ Из Горње Паноније потиче девет натписа, из Доње Паноније двадесет и четири, из Далмације двадесет, из Дакије двадесет седам, из Доње Мезије седам и из Македоније четрнаест (према *EDH*). О њима ће више речи бити у контексту конкретних епитета или култних заједница, односно њихових аналогича са горњомезијским натписима.

¹⁹² Натпис (*CIL* III, 8367) налази се на двоструком олтару – један је посвећен Либеру, а други Јупитеру. Подиже га думвир, ветеран Публије Елије Клеменс, а датује се у време између 131. и 170. године (према *EDH* бр. 23076), уп. Imamović E. 1977, бр. 117 и 155.

помињу божанство под именом Бахус веома су ретки и налазе се у ипак удаљенијим провинцијама Царства.¹⁹³

Епитети божанства у Горњој Мезији, било да је оно посведочено као Либер или као Бахус, били су уобичајени. Најчешће, као у другим провинцијама Царства, посведочен је са *Liber Pater*, а потом и са другим епитетима као што су *Deus*, *Augustus*, *Sacrum*, *Sanctus*. У домен неуобичајених спада епитет *Laetus* (кат. бр. 10).

Епитет *Pater* помиње се на два вотивна олтара из Сингидунума (кат. бр. 2, 3), потом на олтару из Смедерева (кат. бр. 6), из Мајор Узунова код Видина (кат. бр. 8), из Леца код Лесковца (кат. бр. 9) и из Љуботена, северно од Скупа (кат. бр. 10).

Pater је најчешћи, заправо преовлађујући, Либеров епитет у свим балканским провинцијама Царства, посебно у Доњој Панонији, Далмацији, Дакији, Доњој Мезији и Македонији.¹⁹⁴ У том контексту, и његова појава на горњомезијским натписима може се посматрати као уобичајени начин обраћања овом божанству. Интересантно је то да се у провинцији Горњој Мезији епитет *Pater* јавља само уз Либера. Иначе, почасни епитет *Pater* припадао је, поред Либера, малобројним божанствима (*Jupiter*, *Mars*, *Saturnus*, *Neptunus*, *Quirinus*, *Ianus*) из старог римског пантеона.¹⁹⁵

Deus као Либеров епитет посведочен је на вотивној икони из Понтеса (кат. бр. 12) и вотивним олтарима из Наисуса (кат. бр. 9) и Леца (кат. бр. 10). И у другим балканским провинцијама Царства *Deus* није уобичајен Либеров епитет, већ се ради о појединачним примерима. Либер се као *Deus* јавља на једном натпису из Горње Паноније, из области око језера Балатон,¹⁹⁶ на једном натпису из доњопанонског Подунавља¹⁹⁷ и

¹⁹³ Бахус је посведочен на једном натпису из Фортуне, провинције Хиспанија Цитериор (AE 1987, 655u): *Baccho [---] | laetus*. На натпису из Ариминума, данашњег Риминија, из Италије (AE 1976, 200 = AE 1978, 333 = AE 1988, 565), помиње се култна заједница *B(accho) et S(ilvano)*.

¹⁹⁴ Према EDH, епитет *Pater* се јавља на бројним натписима: из Горње Паноније (7), Доње Паноније (17), Далмације (34), Дакије (46), Доње Мезије (9) и Македоније (8).

¹⁹⁵ Arnaldi A. 1997, 20, 104, нап. бр. 5. Овај епитет се, међутим, јавља и као Силванов: на једном натпису из проконзуларне Африке, као и у изворима код Хорација (Hor., *Epod.* 2.22), Dorsey P. F. 1992, 16, 31, 63.

¹⁹⁶ CIL III, 10904: *Deo sancto Libero*.

¹⁹⁷ RIU 1463.

на једном из Бришева, у Далмацији.¹⁹⁸ Из Дакије потиче седам натписа, из Напока и Апулума.¹⁹⁹ Колико је познато, *Liber Deus* није посведочен у Доњој Мезији, док се у Македонији помиње само на једном натпису из Филипа.²⁰⁰ Епитет *Deus* био је придруживан бројним божанствима: Херкулу, Меркуру, Силвану и другим.²⁰¹ У Горњој Мезији најчешће стоји уз Митру,²⁰² а потом и уз Херкула.²⁰³ У појединачне примере спада помињање овог епитета уз Јупитера, Јупитера Долихена, Силвана или Меркура.²⁰⁴

Либер као *Augustus* помиње се на једном вотивном олтару из Смедерева (кат. бр. 6). *Augustus* такође није неуобичајен атрибут римских божанстава.²⁰⁵ Он није нужно имплицирао царски патронат и највероватније је указивао на свето или поштовано у општем смислу. Либер *Augustus* се на нивоу појединачних примера јавља у следећим балканским провинцијама Царства: у Горњој Панонији, на два натписа из Сисције,²⁰⁶ у донавским градовима Доње Паноније у Аквинкуму, граду *Vetus Salina* и *Lugio*,²⁰⁷ у Далмацији на натписима из Коловрата и Дукље и четири натписа из далматинског приморја,²⁰⁸ у Дакији, на два натписа из Сармизегетузе.²⁰⁹ У Горњој Мезији *Augustus* се најчешће јавља уз Херкула,²¹⁰ а потом уз Сабазија²¹¹ и Силвана.²¹²

¹⁹⁸ *CIL* III, 13240.

¹⁹⁹ *AE* 1966, 310; *IDR* III, 5, 236; *AE* 1975, 772 (B); *AE* 1976, 562 (B); *CIL* III, 7916; *ILD*, 687 (B); *AE* 1999, 1296.

²⁰⁰ *AE* 1939, 200: *Libero Patri deo optimo*.

²⁰¹ Veglieri D., *Deus*, *DE* 22, 1910, 1716–1726. Уп. Dorcey P. F. 1992, 29, нап. 77.

²⁰² *IMS* I, 104; *IMS* II, 29; *IMS* II, 30; *IMS* II, 31; *IMS* II, 32; *IMS* II, 33; *IMS* II, 308; *IMS* VI, 212; *ILJug* 7.

²⁰³ *IMS* II, 12, *IMS* IV, 108.

²⁰⁴ Уз Јупитера (*IMS* IV, 16), Јупитера Долихена (*ILJug* 1438), Силвана (*ILJug* 533) и Меркура (*IMS* II, 298).

²⁰⁵ Ruggiero E. de, *Augustus* (predicato di divinità), *DE* 1, 1895, 1716–1726. Уп. Dorcey P. F. 1992, 30, нап. 79.

²⁰⁶ *CIL* III, 10834; *CIL* III, 13408.

²⁰⁷ *CIL* III, 3464; *CIL* III 10432; *CIL* III, 10326; *RIU* IV, 1038.

²⁰⁸ *AE* 1980, 695; *ILJug* 1826; *CIL* III, 2730; *CIL* III, 3046; *CIL* III, 1787; *CIL* III, 1473.

²⁰⁹ *AE* 1976, 561; *AE* 1976, 565.

²¹⁰ *IMS* II, 1; *IMS* IV, 102; *AE* 1989, 631.

²¹¹ *IMS* III/2, 13.

²¹² *IMS* I, 108.

Епитет *Sacrum* се јавља на олтару из Сингидунума (кат. бр. 2) и Смедерева (кат. бр. 6), као и на натпису на сребрној патери са Рудника (кат. бр. 5). У балканским провинцијама Царства по својој заступљености налази се иза најчешће посведоченог епитета *Pater*. Наравно, ипак се ради о знатно мањој групи натписа. У Горњој Панонији реч је о три натписа.²¹³ Из Доње Паноније потиче пет натписа: из Ерда и Патке²¹⁴ и из античких насеља *Vetus Salina*, *Taurunum* и *Cornacum*.²¹⁵ Из Далмације потиче дванаест натписа, четири из Салоне, по два из Сиња, Бихаћа и Метковића, а по један из Ливна и Дукље.²¹⁶ У Дакији се епитет *Sacrum* јавља на шест данас познатих натписа: на три натписа из Сармизегетузе и на по једном из Апулума, Миције и Албурнус Мајора.²¹⁷ У Доњој Мезији јавља се само на једном натпису из Сторгозије.²¹⁸ У провинцији Македонији такође се ради о једном натпису, и то из Филипа.²¹⁹ Епитет *Sacrum* често се среће у Горњој Мезији. Најчешће се односи на Јупитера²²⁰ и Силвана,²²¹ на богињу *Dea Dia*,²²² јавља се у посветама боговима Манима,²²³ а бројни су и појединачни примери са другим божанствима.²²⁴

Sanctus као Либеров епитет помиње се на вотивном олтару из Леца (кат. бр. 10). И овде се радило о не тако честом Либеровом епитету, који је познат само из Горње Паноније. У питању су два натписа – први је из

²¹³ *AE* 1981, 708; *TRHR* Suppl. 112; Abb. 112; *AE* 2001, 1646.

²¹⁴ *Érd*: *CIL* III, 10377; *Pátka*: *CIL* III, 10343.

²¹⁵ *Vetus Salina*: *CIL* III, 10326; Таурунум: *AE* 1901, 220; Корнакум: *ILJug* 3014.

²¹⁶ Салона: *ILJug* 2050; *ILJug* 673; *CIL* III, 195; *CIL* III, 14613; Бихаћ: *ILJug* 232; *ILJug* 1677; Метковић: *CIL* III, 1787, *CIL* III, 8430; Сињ: *CIL* III, 9752, *CIL* III, 2730; Ливно: *AE* 1987, 806; Дукља: *ILJug* 1826.

²¹⁷ Сармизегетуза: *AE* 1976, 561 и 565; *AE* 1914, 2s, n 9; Апулум: *RIU* III, 5, 235; Миција: *CIL* 3, 1355 (B); Албурнус Мајор: *CIL* III, 1261.

²¹⁸ *AE* 1929, 118.

²¹⁹ *AE* 1939, 197.

²²⁰ *IMS* I, 5; *IMS* I, 90; *IMS* IV, 12; *ILJug* 1392; *ILJug* 1402.

²²¹ *AE* 1912, 198; *IMS* II, 300; *ILJug* 533; *ILJug* 526; *IMS* VI, 14.

²²² *ILJug* 1406; *IMS* VI, 3; *IMS* VI, 9.

²²³ *IMS* I, 61; *IMS* I, 93; *IMS* III/2, 132; *IMS* VI, 93; *IMS* VI, 38; *IMS* VI, 155; *IMS* VI, 9.

²²⁴ Са Херкулом (*AE*, 1973, 473 (B)), Деом Дарданијом (*IMS* IV, 104), са Немезис (*IMS* VI, 12, *ILJug* 1394, *ILJug* 1395), *Domino et Dominae* (*IMS* II, 6), Минервом (*ILJug* 1393), Деом Орцијом (*IMS* I, 20), Фортуном (*IMS* VI, 4) и Меркуром (*IMS* II, 298).

Солве, а други из области поред језера Балатон.²²⁵ *Sanctus* се у Горњој Мезији јавља уз неколико различитих божанстава: уз Херкула на два натписа,²²⁶ затим уз бога стада и пашњака *Pali Sancto Pastoralis* из Рацијарије,²²⁷ уз Генија провинције Дакије *Genio sancto paterno Daciae*²²⁸ и *Deo sanc(to) Eroni*.²²⁹

И на крају, најнеобичнији Либеров епитет у Горњој Мезији свакако је *Laetus*, посведочен на вотивном олтару из Леца (кат. бр. 10). У балканским провинцијама Царства овај епитет је познат само са једног рељефног фрагмента из Салоне, са формулом *Deo laeto*.²³⁰ Наведена консекарација из Салоне могла би се разумети као посвета Веселом богу, а епитет *Laetus* би значео 'весело' и односио би се на Либеру, бога вина.²³¹ На фрагментарно очуваном рељефу из Салоне препознају се три реда фигура, које могу да се доведу у везу са празновањем овог староримског божанства плодности, касније поистовећеног са Бахусом.²³² У прилог оваквом ишчитавању епитета на натпису из Салоне и његовој атрибуцији Либеру, Габричевић наводи натпис из Наисуса, на којем се, поред Либеру, појављује име женског божанства Хиларе (кат. бр. 9),²³³ истичући да, ако се под називом Хилара у Горњој Мезији крије богиња Либеру, онда би се веома логичним могло учинити то да се у Далмацији Либер поштовао у латинском виду појма *hilaros* као *Laetus*.²³⁴ Ранији истраживачи су

²²⁵ *TRHR* Suppl. 112: *Sancto Libero Patri et Liberae Augustae sacrum*; *CIL* III, 10904: *Deo sancto Libero*.

²²⁶ *IMS* IV, 108; *IMS* II, 12.

²²⁷ *AE* 1913, 186.

²²⁸ *ILJug* 469.

²²⁹ *IMS* II, 221.

²³⁰ *CIL* III, 8673.

²³¹ **Gabričević B.** 1957, 136 и даље, Т. 11. Уп. **Rnjak D.** 1979, 16, нап. 12; **Paškvalin V.** 1986, 63, нап. 8.

²³² У горњем делу једна особа седи на столици и свира двоструку фрулу. До ње је крилати Ерос, који држи неки предмет, можда рог изобиља. Десно се налази још једна особа која носи нешто на леђима, а поред ње се може уочити доњи део змије. У доњем реду, испод Ероса, један човек на леђима носи животињу, можда јагње, а десно се види још једна особа, са нејасном функцијом. Испод столице на којој седи фрулаш назире се још једна глава, на основу чега се може закључити да је постојао и трећи фриз, **Gabričević B.** 1957, 136.

²³³ **Gabričević B.** 1957, 137.

²³⁴ Овоме у прилог Габричевић цитира Брила (**Brühl A.** 1953, 120) и наводи да се у виду свечаности у част бога Бахуса према Вергилијевим стиховима певају *carmina laeta*, **Gabričević B.** 1957, 137.

истицали везу овог *signum*-а и неопитагорејства или Кибелиног култа. Међутим, натпис из Наисуса га несумњиво доводи у везу са Дионисовим култом.²³⁵

У Горњој Мезији Либер се јавља у следећим именским формулама. На натпису из Скупа посведочена је посвета *Deo Libero Patri* (кат. бр. 11). Оваква формула јавља се на два натписа из Дакије, из Напока и Апулума.²³⁶ На другом горњомезијском натпису, натпису из Сингидунума, среће се формула *Libero Patri et Libire sacrum* (кат. бр. 2). Иста формула се јавља и на једном натпису из Дакије, из Сармизегетузе.²³⁷ Трећа формула, *Libero Patri Augusti sacrum* (кат. бр. 6), са горњомезијског, виминацијумског натписа, за разлику од претходних, чешће се јавља у другим балканским провинцијама Царства: на једном натпису из Доње Паноније, из *Vetus Salina*,²³⁸ на три из Далмације, из Дукље, Лабина и Салоне,²³⁹ и на два из Сармизегетузе у Дакији.²⁴⁰ Следећа формула, *deo sancto laeto Libero Patri* (кат. бр. 10), колико је до сада познато, јединствена је. *Libero laetus*, као што је наведено, помиње се само на још једном натпису из Таурунума.²⁴¹

Посвете Либеру у Горњој Мезији спадају у домен уобичајених завета (*ex voto posuit, votum libens merito posuit, votum solvit posuit, libens merito, libens hedera posuit*). Међутим, два натписа се издвајају. Вотивни жртвеник из Леца подигли су за здравље *pro salutes* отац и син, старешине *vicus*-а заједно са сељанима (кат. бр. 10). Посвете богу Либеру *pro salutes* нису биле неуобичајене у римским провинцијама на Балкану. Један део ових натписа чине посвете за здравље императора.²⁴² Посвете *pro salutes suas* богу Либеру подижу најчешће ветерани.²⁴³ На једном натпису из Доње Паноније посвету Либеру чини један ветеран за своје здравље,

²³⁵ Gabričević B. 1957, 138.

²³⁶ AE 1975, 722: *Libero Patri deo*; IDR III, 5, 236: *Deo Libero Patri*.

²³⁷ AE 1914, 2s, бр. 9: *Libero Patri et Libera sacrum*.

²³⁸ CIL III, 10326.

²³⁹ ILJug 1826; CIL III, 3046; CIL III, 14673.

²⁴⁰ AE 1976, 561; AE 1976, 565.

²⁴¹ AE 1901, 221.

²⁴² Горња Панонија: TRHR Suppl. 112; Далмација: CIL III, 13240; Дакија: IDR III, 1, 181; CIL III, 1092; Доња Мезија: CIL III, 14214, 1; Македонија: ILJug 1246.

²⁴³ Горња Панонија: CIL III, 4297; Доња Панонија: AE 1910, 135; RIU 1351; CIL III, 10359; Далмација: AE 1987, 806; AE 1990, 792; Дакија: CIL III 1548 (B); AE 1976, 563.

али и за здравље колегија вексилараца.²⁴⁴ Поред тога, посведочена је и посвета *ab immunitatem* (кат. бр. 11) у част опроста од јавних дужности два ослобођеника Марцијана и Варидија, који су, као и Марко Улпије са истог натписа, бити чланови религиозног колегија. Посвета *ab immunitatem*, колико је до сада познато, јединствена је на простору Балкана. Ова посвета позната је са три натписа, два из Горње Германије²⁴⁵ и једног из Британије.²⁴⁶

3. КУЛТНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ

Бахус/Дионис, односно Либер, поштован је у провинцији Горњој Мезији самостално и у различитим култним заједницама. Епиграфска и иконографска сведочанства показују да је божанство било поштовано у култној заједници са својом паредром Либером, са Зевсом и Хером, односно Јупитером и Јуноном, а потом заједно са *Terra Mater*, Хераклом, Меркуром и Хелиосом.

3.1. ЛИБЕР И ЛИБЕРА

Култна заједница Либера и Либере у Горњој Мезији посведочена је на натписима и у скулптури. Ова заједница се помиње на два натписа из Сингидунума: из Виминацијума и Видина (кат. бр. 2, 3, 7, 8), док је на натпису из Наисуса (кат. бр. 9) Либер посведочен заједно са Хиларом (Либером). Последњи, шести натпис налази се на вотивној икони из Понтеса, на којој је и приказан овај божански пар (кат. бр. 12). Поред иконе из Понтеса, Либер и Либерка су представљени и на вотивном споменику из Барова, из околине Скупа (кат. бр. 29), и можда на скулптуралном фрагменту из Скупа (кат. бр. 23). На натписима Либер и Либерка јављају се самостално (кат. бр. 3 и 8), али и у заједници са Јупитером и *Terra Mater* (кат. бр. 2), Меркуром (кат. бр. 7) и Јупитером и Јуноном (кат. бр. 9).

Либерка се на горњомезијским натписима јавља под различитим облицима свог имена. Стандардна формула у латинском језику, *Libera*, не среће се често – помиње се само на натпису из Видина (кат. бр. 8). На два натписа, из Сингидунума и Виминацијума (кат. бр. 3 и 7), налазе се неправилне форме датива овог имена (*Libere*), на натпису из Понтеса (кат. бр. 12) налази се име (*Libiera*), а на натпису из Сингидунума (кат. бр. 2)

²⁴⁴ *AE* 1937, 194.

²⁴⁵ *AE* 1909, 135; *AE* 1901, 75.

²⁴⁶ *AE* 1905, 168.

среће се неправилан облик датива (*Libire*). Вероватно се радило о покушајима репродуковања латинског назива божанства, о неписмености или непознавању граматике. Посебну пажњу привлачи име *Hilara* на натпису из Наисуса (кат. бр. 9). У питању је, колико је до сада познато, јединствени пример овог имена на епиграфским споменицима. Брил с правом сматра да се ради о другом имену за Либеру, што прихватају каснији аутори.²⁴⁷ Први разлог за тумачење имена Хилара као Либериног могао би да се потражи у чињеници да се Либер често налазио у друштву своје паредре Либере, па се у складу са тим и овде може учинити логичним постојање такве заједнице. Потом, Хилара на латинском значи и 'весела, радосна', што наликује Либеровом епитету *Laetus* на натпису из Леца (кат. бр. 10). Поводом Либерових епитета већ је речено да посвету *Deo laeto* на натпису из Салоне аутори тумаче као посвету Веселом богу Либеру.²⁴⁸ Разматрајући овај натпис из Салоне у циљу доказивања да се ради о богу Либеру, Габричевић као аргумент наводи Либерино име Хилара и њихово слично значење.²⁴⁹ У складу са наведеним чини се сасвим логичним то да је Хилара на овом натпису означавала Либеру.

Аутори претпостављају да је Либер у својој суштини био аутохтоно божанство које је асимиловано са италским.²⁵⁰ Да би се то боље разумело, потребно је нагласити да се прво појављивање имена божанског пара Либера и Либере дешава у време када је хеленистичка аграрна тријада била пренесена у римски пантеон.²⁵¹ Тада су божанства ове тријаде, Деметра, Дионис и Кора, добила имена Церера, Либер и Либера. На извештан начин то је био израз латинске доминације над страним боговима, а ову асимилацију крунисало је постојање светилишта на Авентину. Аутори се слажу и да су Либер и Либера била имена дата старим божан-

²⁴⁷ *CIL* III, 1680; Brühl A. 1953, 217; Gabričević B. 1957, 137; Петровић П. 1976, 139–140; Rnjak D. 1979, 16, нап. 12; Paškvalin V. 1986, 63, нап. 8. Иако се ради о другој теми, можда би требало указати на постојање светковине под именом *Hilaria* у част Кибеле (25. март), коју су са Либером повезивали заједнички иконографски елементи на ликовним представама: борова шишарка и тирс, Beard M., North J., Price S. 2004/2, 133.

²⁴⁸ *CIL* III, 8673; Gabričević B. 1957, 136 и даље, Т. 11. Уп. Rnjak D. 1979, 16, нап. 12; Paškvalin V. 1986, 63, нап. 8.

²⁴⁹ Габричевић сматра да, ако се под називом Хилара у Мезији крије богиња Либера, онда је логично да се у Далмацији Либер поштовао под латинским обликом појма *hilaros* као *Laetus*. У прилог томе наводи да су се на свечаностима у част бога Бахуса, према Вергилијевим стиховима, певала *carmina laeta* (Brühl A. 1953, 120), Gabričević B. 1957, 136 и даље.

²⁵⁰ Brühl A. 1953, 217; Петровић П. 1976, 140.

²⁵¹ Brühl A. 1953, 13.

ствима балканских земаља (Дакија, Панонија, Мезија) у време римских освајања.²⁵² Сматра се да су заменили аутохтона, домородна божанства плодности и вегетације. Посвета на једном натпису из Миције у Дакији Либеру оцу (*Liber Pater*) и Либери мајци (*Libera Mater*) једини је познати пример атрибуције епитета *mater* Либери у римском свету.²⁵³ Брил га сматра доказом да се порекло имена Либера скрива у старом аутохтоном божанству, богињи мајци,²⁵⁴ а С. и М. Попеску верују да се ради о локалном доприносу дионизијском култу.²⁵⁵ Поред тога, и само име *Hilara* на горњомезијском натпису говори у прилог томе.

Божански пар Либер и Либера имао је различите функције. Прво, њихови атрибути су фаворизовали рађање и плодност у домену природе, у вегетативном свету, али и код животиња и људи, о чему сведочи још Свети Августин.²⁵⁶ Божанска милост овог пара као плодност клица може да се произведе сексуалним чином. Либер представља мушки елемент, а женски је оличен у Либери, често идентификованој с Венером. У складу са тим може се разумети и постављање представа мушких и женских репродуктивних органа у храмове за Либера и Либеру. Њихов хтонски аспект потврђују Овидијеви стихови којима се фаворизује мит о Аријадни, која постаје бесмртна као Либера и претворена је у звезду.²⁵⁷ Следећи њихов аспект, не и најмање важан, јесте њихово патронство над бербом грожђа. Колумеле, неколико година након Варона, као теоретичар агркултуре даје упутства за припремање бербе грожђа и позива да се након чишћења оруђа учине жртве Либеру и Либери у суд пресе.²⁵⁸ Овај обичај је несумњиво био уобичајен на италском селу. Либер и Либера, како се данас чини, директно су били везани за природу, вегетацију, плодност и заштиту бербе, како у Италији тако и на Балкану.²⁵⁹ Били су веома поштовани у балканским провинцијама Царства, посебно у Доњој Панонији и Дакији,²⁶⁰ заправо у дунавским провинцијама Балкана.

²⁵² Brühl A. 1953, 217; Петровић П. 1976, 140; Popescu C., Popescu M. 1995, 230, нап. 119.

²⁵³ *CIL* III, 12572.

²⁵⁴ Brühl A. 1953, 215.

²⁵⁵ Popescu C., Popescu M. 1995, нап. 121.

²⁵⁶ Aug., VII, 21, VII, 3. Уп. Brühl A. 1953, 17, нап. бр. 16.

²⁵⁷ Ov., *Fasti*, III, 459–516; VII, 177. Уп. Brühl A. 1953, 143.

²⁵⁸ Columelle, *De Re Rustica*, VII, 18; Brühl A. 1953, 120.

²⁵⁹ Посебно у Дакији, Панонији и Далмацији, Brühl A. 1953, 29, 214 и даље, 220–223.

²⁶⁰ У Горњој Панонији: *AE* 1901, 246; *AE* 1997, 1266; у Доњој Панонији: *AE* 1937, 195; *AE* 1993, 1304; *CIL* III, 10346; *CIL* III, 10359; *RIU* 3, 810; *RIU* 5, 1088; у Даки-

У складу са наведеним, поштовање Либерера и Либере у Горњој Мезији могло би се разумети и као *interpretatio romana* једног домородног пара, заштитника агркултуре и плодности.

3.2. ЛИБЕР, ЈУПИТЕР И ЈУНОНА / ДИОНИС, ЗЕВС И ХЕРА

Култна заједница Јупитера и Либерера потврђена је на једном натпису са Космаја (кат. бр. 4). Јупитер и Либерер заједно са Јуноном и Либерером јављају се на једном натпису из Наисуса (кат. бр. 9), а са Либерером и *Terra Mater* на једном натпису из Сингидунума (кат. бр. 2). Заједница Зевса, Диониса и Херакла посведочена је на мермерном рељефу из Букова (кат. бр. 26), а заједница Зевса, Диониса и Хере на рељефу из Рудника (кат. бр. 30).

Култна заједница Јупитера и Либерера није била необична и позната је и из других провинција Царства.²⁶¹ Веза између Јупитера и Либерера огледа се на неколико планова. Као што је већ речено, једна од две интерпретације о Либереровом пореклу повезује га са Јупитером.²⁶² Потом, оба божанства су сматрана патронима винове лозе и вина и током времена се развила полемика ко је од њих имао примат, као и полемика о Либереровом пореклу.²⁶³ Према Касанову, постојала је разлика између Јупитера и Либерера као богова вина зато што је свако због бриге о одређеном типу вина имао специфично својство и њихове улоге су захваљујући томе биле

ји: *AE* 1993, 17; *CIL* III, 792; *CIL* III, 1093; *CIL* III, 1094; *CIL* III, 1095; *CIL* III, 1303; *CIL* III, 7684; *CIL* III, 12566; *CIL* III, 12572; *ILD* 497; *ILD* 798; *IDR* 3/2, 254; *IDR* 3/3, 103; у Доњој Мезији: *AE* 1985, 760; *AE* 1985, 761. О Либеру и Либери на Балкану видети Brühl A. 1953, 213 и даље; у Далмацији Brühl A. 1953, 220–223.

²⁶¹ У балканским провинцијама Царства: у Доњој Панонији: *AE* 1937, 194; *AE* 1975, 689; *AE* 1975, 705; *AE* 1994, 1430; у Далмацији: *ILJug* 3, 1572; *CIL* III, 8367; *CIL* III, 13240 (B); у Дакији: *IDR* 3/5, 200; *CIL* III, 7681; у Доњој Мезији: *CIL* III, 14214; *CIL* III, 7498; у северној Италији: *CIL*, V, 5543; у Шпанији: *CIL* II, 2634; у проконзуларној Африци: *AE* 1961, 81.

²⁶² Wissowa G. у: Roscher, *Lexicon* II, 2, 2022; Wissowa, *Religion*, 138.

²⁶³ Сматрало се да је Либерер проистекао из самог божанства званог Јупитер Либерер, патрона виноградарских свечаности (Preller L. 1881, 195–197), као и да је био независан и самосталан „бог вина” (Bömer F. 1957, 127 и даље). Брил је у Либеру видео аутономно божанство, али није веровао да је пореклом био бог вина и винове лозе, Brühl A. 1953, 19 и даље. Натпис из северне Италије потврђује Либереро и Јупитерово патронство над вином, *CIL* V, 5543: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) C(onservatori) et Libero Patri vinarum conservatori*.

комплементарне.²⁶⁴ Јупитер је био патрон сакрифицијалног вина *vinum inferium*, а Либер профаног вина *vinum spurcum*, неприкладног за либације зато што је било нечисто.²⁶⁵ Следећу везу између Либера и Јупитера поједини аутори препознају у патронству над рудним богатствима, о чему ће бити више речи у поглављу посвећеном функцијама божанства.²⁶⁶

Врховно божанство Јупитер било је веома поштовано у провинцији Горњој Мезији, што потврђује како епиграфски тако и други археолошки материјал.²⁶⁷ На натписима на којима се појављује заједно са Либером Јупитер је посведочен на уобичајен начин као *Iupiter Optimus Maximus* (кат. бр. 2, 4, 9), док се на натпису из Наисуса (кат. бр. 9) појављује са необичним епитетом *Fulminalis* или *Fulgurator*.²⁶⁸ Овај епитет је потврђен на још једном натпису из Наисуса.²⁶⁹

Највероватније, Јупитер је у заједници са Либером на горњомезијским натписима и рељефима, са Јуноном или без ње, имао функцију врховног божанстава (кат. бр. 2, 4, 9). У првом случају (кат. бр. 4) Јупитер је придружен Либеру, потом је као врховно божанство придружен плебејској тријади (кат. бр. 2), потврђујући заштиту свих добробити, док је на натпису из Наисуса (кат. бр. 9) учињена дедикација врховним божанствима Јупитеру и Јунони и пару Либеру и Либери.

Затим, на два рељефа јављају се култне заједнице: Зевс, Хера и Дионис (кат. бр. 30) и Зевс, Дионис и Херакле (кат. бр. 26). О другом рељефу више речи биће у делу о заједници Херакла и Диониса. Појава Зевса и Хере у заједници са Дионисом на рељефу из Рудника могла би се разумети у контексту другачијих утицаја. Анализа иконографије ука-

²⁶⁴ Улога Либера је била да „осигура чистоту, материјалну и ритуалну исправност места и инструмената са којима се изводила берба грожђа”. Либер је био посвећен и у „ширу на крају цеђења”, Cazanove O. de 1988, 248, 258 и даље.

²⁶⁵ Cazanove O. de 1988, 245.

²⁶⁶ Поповић И. 1995, 156; Dušanić S. 1999, 131; Petković Ž. 2002, 219 и даље.

²⁶⁷ Bošković-Robert A. 2008.

²⁶⁸ О различитим ишчитавањима овог епитета (*Fulgur, Fulguralis, Fulmen, Fulminans, Fulminaris, Fulminator*) и натписима на којима се ови епитети појављују видети Ruggiero E. de 1922, 243.

²⁶⁹ Petrović P. 1979, бр. 6: *I(ovi) O(ptimo) F(ulminali ou Fulguratori) M(aximo) Capitolino*. На једном натпису у Македонији (AE 1939, 193) *Jupiter Fulmen* има и епитет *Conservator: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Ful(mini) Cons(ervatori)*. Епитет *Fulgerator* је потврђен на неколико натписа у Дакији (AE 1999, 1284), Доњој Панонији (AE 1973, 445; *ILJug* 3, 3108) и Далмацији (*ILJug* 1, 153: *Io(vi) F(ulgeratori)*; *ILJug* 3, 1808: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Fulgerali*). *Jupiter Fulminator* је потврђен у Далмацији (AE 1898, 103).

зала је на постојање тракијских и хеленистичких утицаја. Док на натпису из Наисуса (кат. бр. 9) Јунонин епитет *Regina* потврђује да се радило о врховном римском божанству, иконографија рељефа из Рудника показује да је на њему богиња могла да буде поштована као Хера, под утицајима који су долазили из Тракије или Грчке. У царско доба у Тракији је био веома раширен култ Хере, што је потврђено бројним натписима и ликовним представама.²⁷⁰ Поред тога, Пикард, тумачећи појаву овакве тријаде на хеленском истоку, истиче да је на Лезбосу обожавана тријада Зевса, Диониса и Хере, где је централно место имала Хера, као што су прехеленске тријаде по правилу као централну личност имале женску особу.²⁷¹ Дионис је поштован и у култној заједници са Хером и на Самосу, и то заједно са другим ванбрачним Зевсовим сином – Хераклом.²⁷² Пикард истиче Херу са Самоса и још једну статуу, где Хера у коси има бахантско грожђе и винову лозу, док су јој стопала вероватно почивала на кожи лава из Немеје. Ове статуе рефлектују на тај начин сећање на групу у којој је, као прехеленска богиња мајка, Хера формирала тријаду са Дионисом и Хераклом.²⁷³

Орфејска традиција посматра тријаду Зевса, Хере и Диониса тако што Зевс представља пролеће, а Дионис јесен. Они окружују Херу, богињу мајку природе, изражавајући тако супротне аспекте две сезоне најповољније за вегетацију: пролеће за сетву и јесен за жетву и бербу грожђа. Овде је принцип груписања аграрне природе.

Не постоје прецизни докази који би потврдили везу између хеленистичке аграрне тријаде са тријадом на рељефу из Рудника, али истраживање указује на постојање овакве могућности, као и да је наручилац рељефа вероватно био хеленског или трачког порекла.

²⁷⁰ Пре Римског царства култ Хере није био потврђен на простору Тракије и приобалних грчких колонија ни епиграфски, ни ликовним представама, док бројне потврде из римског доба рефлектују различиту културну и религиозну традицију. Уколико се радило о капитолској тријади, богиња је увек имала епитет *Regina*, док су се тракијски утицаји рефлектовали у епитетима *Αριουληνη*, *Αρταχηνη*, *Καρσιτινη*, *Καριστορηνη* итд., LIMC IV s. v. Hera (in Thracia).

²⁷¹ Тријада Зевс, Хера и Дионис јавља се на Лезбосу и Самосу, Pichard Ch. 1946, 455–473.

²⁷² Pichard Ch. 1946, 465–466.

²⁷³ Натписи у Анатолији потврђују синкретизам младог Зевса и Диониса, Pichard Ch. 1946, 468.

3.3. ЛИБЕР И *TERRA MATER*

Јупитер и Либер се у заједници са *Terra Mater* јављају на једном натпису из Сингидунума (кат. бр. 2). Култ богиње *Terra Mater* није био посебно раширен у провинцији Горњој Мезији и, поред овог из Сингидунума, познат је само још један натпис са Рудника.²⁷⁴ Натпис потиче из доба Септимија Севера и потврђује обнову храма ове богиње на улазу једног рудника од стране прокуратора Касија Лигурнија (*Cassius Ligurinus*). Велики рудник сребра и олова потврђен је на планини Рудник, на врховима Великог Штурца, где је, према натпису, постојао храм посвећен овој богињи. Вероватно је храм био обновљен за време владавине Септимија Севера приликом његових путовања кроз унутрашњост Балкана 193, 196. или 202. године и потом страдао у неком пожару.²⁷⁵ Са Рудника потиче и сребрина скупљена код Мацарског потока у Бранетићима и потом пренесена. Међу сребрним је и сребрна патера са натписом *D(eo) B(accho) sa(crum)* (кат. бр. 5), а Каниц чак помиње да су том благу припадали и делови статуе богиње *Terra Mater*.²⁷⁶

Terra Mater је била много више поштована у другим, балканским провинцијама Царства. Из Горње Паноније потичу два натписа.²⁷⁷ Осам натписа потиче из Доње Паноније,²⁷⁸ исти број из Далмације²⁷⁹ и тринаест из Дакије.²⁸⁰ У Далмацији је *Terra Mater* била поштована посебно у рударском региону Сане и Јапре, у местима Љубија и Бришево, одакле и потичу наведени натписи.²⁸¹ Натписи се датирају у почетак III века, када у овој области долази до највећег успона рударске делатности. Дедиканти су највећим делом били вилици рударских погона: *vilicus*, *vilicus ferrariarum*, *vilicus officinae ferrariae*, оријенталци и италици. Натписи из

²⁷⁴ *IMS* I, 168.

²⁷⁵ Mirković M., Dušanić S. 1976, бр. 168; Поповић И. 1995, 152 и даље.

²⁷⁶ Kanitz F. 1892, 141–142.

²⁷⁷ *CIL* III, 11009; *CIL* III, 15188, 1.

²⁷⁸ *AE* 1995, 1273; *CIL* III, 10469; *AE* 1975, 689; *CIL* III, 10431; *CIL* III, 10374; *AE* 2002, 1176; *AE* 1974, 530; *AE* 1914, 9.

²⁷⁹ *AE* 1958, 63; *AE* 1973, 411–414; *AE* 1958, 64–65; *ILJug* 1, 161.

²⁸⁰ *CIL* III, 1599; *CIL* III, 1152; *IDR* 3/5/1, 360; *AE* 1990, 844; *CIL* III, 12594; *AE* 1967, 388; *AE* 1967, 407; *IDR* 3/4, 67; *AE* 1982, 829; *IDR* 3/2, 338; *AE* 1993, 1332; *CIL* III, 1364 (р 1402); *CIL* III, 1285. Култ богиње *Terra Mater* био је посебно развијен у Галији и Германији. У Галији се ово божанство јавља у плуралном облику и праћено је са преко четрдесет различитих епихорских епитета, Imamović E. 1977, 188.

²⁸¹ Сви наведени натписи из Далмације потичу из ових места.

Дакије, где је *Tera Mater* била веома поштована, као ни натписи у осталим провинцијама Царства, не говоре да су поштоваоци припадали некој одређеној групи.

Поред тога што се поштовала самостално, *Terra Mater* је на натписима посведочена и у различитим култним заједницама. У Далмацији је посведочена заједно са Либером²⁸² и Јупитером.²⁸³ У Доњој Панонији се јавља заједно са Јупитером,²⁸⁴ Јупитером и Јуноном²⁸⁵ и Јупитером, Јуноном и Либером Патером,²⁸⁶ а у Дакији са Дијаном,²⁸⁷ Јупитером,²⁸⁸ Јупитером, Јуноном и Минервом²⁸⁹ и Силваном и Херкулом.²⁹⁰ Из наведеног се уочава да се *Terra Mater* у балканским провинцијама Царства често јављала заједно са врховним божанством,²⁹¹ док њена култна заједница са Либером ипак спада у домен неуобичајених. Заправо, ради се о натпису из Аквинкума, из Доње Паноније,²⁹² и једном из Приједора, из Далмације.²⁹³

Уочава се да су била поштована три различита аспекта богиње *Terra Mater*. Један од најстаријих помиње се у Вароновом уводу *De Re Rustica*.²⁹⁴ Варон наводи дванаест божанстава агркултуре – *agricolarum duces*. Поред Јупитера, Сола, Луне, Церере, Либера, Робигуза, Флоре, Минерве, Венере, Липфе и Бонус Евентус, помиње се и *Tellus. Terra Mater* је припадала реду старих римских божанстава и у својој најранијој фази по-

²⁸² Imamović E. 1977, бр. 159; *ILJug* 1, 161.

²⁸³ *ILJug* 1, 161.

²⁸⁴ *AE* 1914, 9.

²⁸⁵ *CIL* III, 10431.

²⁸⁶ *AE* 1975, 689.

²⁸⁷ *AE* 1967, 407; *IDR* 3/4, 67.

²⁸⁸ *AE* 1967, 388.

²⁸⁹ *CIL* III, 12594.

²⁹⁰ *CIL* III, 1152.

²⁹¹ *ILJug* 1, 161; *AE* 1914, 9; *CIL* III, 10431; *AE* 1975, 689; *AE* 1967, 388; *CIL* III, 12594. У осталим деловима Царства заједница Јупитера и *Terra Mater* у Галији Нарбоненсис (*CIL* XII, 3071) и у Риму (*CIL* VI, 31171 (р. 3758)).

²⁹² *AE* 1975, 689.

²⁹³ Imamović E. 1977, бр. 159; *ILJug* 1, 161.

²⁹⁴ Хорације тврди да је свиња била света за Телуса, а да је њено млеко било даровано Силвану, Dogsey P. 1992, 27, 136.

штована је и у вези са култом мртвих.²⁹⁵ Као божанство земље била је везана за целокупну плодност коју даје земља, како растиња, тако и рудног богатства које крије њена утроба.²⁹⁶ С тим у вези је и њена повезаност с култом мртвих, будући да их она прима у своју утробу.

Имајући на уму наведену сложеност овог култа, поставља се питање у ком контексту се Јупитер, Либер, Либера и *Terra Mater* заједно појављују на натпису из Сингидунума. С обзиром на то да је натпис вероватно потицао са сеоског имања са периферије града, могуће је да се радило о божанствима агрикултуре.²⁹⁷ Душанић, међутим, сматра да је дедикант Атик имао везе и са рудницима на Авали, у близини Сингидунума, а његов декурионат у Сирмијуму повезује са *agrentariae Pannonicae*, којима се управљало из овог града.²⁹⁸ У прилог оваквом тумачењу могу да говоре већ поменути натписи са Рудника, један посвећен *Terra Mater*²⁹⁹ и други, на сребрној патери, посвећен Бахусу (кат. бр. 5). С друге стране, придруживање богиње *Terra Mater* и пара Либера и Либере врховном божанству Јупитеру на натпису из Сингидунума није необично и може се приписати старој традицији обожавања богова плодности, схваћеној у ширем смислу овог појма, и агрикултуре.

3.4. ЛИБЕР И ХЕРКУЛ / ДИОНИС И ХЕРАКЛЕ

Култна заједница Зевса, Диониса и Херакла потврђена је рељефом пронађеним у селу Буково код Неготина (кат. бр. 26).

²⁹⁵ *Terra Mater*, као и богиње Орција (*Dea Orcia*) и Волкана (*Volcana*), имају значајну улогу у хтонским култовима горњомезијских *metalla*, Поповић И. 1995, 154.

²⁹⁶ Тако је у науци наглашена и њена веза са рудничким дистриктима, посебно у Далмацији, где је овај култ био веома распрострањен, Sergejevski D. 1963, 88–92; Dušanić S. 1977, 59, нап. 15; Душанић С. 1980, 12, нап. 23; Поповић И. 1995, 154 и даље; Dušanić S. 1999, 132; Petković Ž. 2002, 119 и даље.

²⁹⁷ Придруживање *Terra Mater* пару Либера и Либере у најстаријој је традицији поштовања богова плодности и агрикултуре. Пар Либер и Либера изгледа да је директно био везан за село и вегетацију, плодност и заштиту жетве како у Италији, тако и у дунавским провинцијама Балкана, Brühl A. 1953, 29, 214.

²⁹⁸ Натпис говори да је Атик био ветеран и сигнифер легије IV *Flavia*, квинквентал Сингидунума и декурион Сирмијума. Атикове дужности квинквентала канаба могле су да буду повезане са давањем у закуп земљишта које је припадало насељу. Вероватно се старао за прикупљање *vectigalia* у околини логора, Dušanić S. 1990, 588 и даље.

²⁹⁹ *IMS* I, 168.

С обзиром на то да је врховно римско божанство често приказивано у заједници са другим божанствима, овде ће пажња најпре бити усмерена на природу везе Диониса и Херакла.³⁰⁰ Њихова полубожанска природа била је повод Александру Великом да их посебно поштује.³⁰¹ Бахус и Херкул су на изванредан начин инспирисали и стоичаре, па тако Вергилије упоређује Августа са овим боговима.³⁰² О њиховој природи полубогова говори и Цицерон у својој *De natura deorum*, истичући да Бахус припада групи људских бића која су својим врлинама отворила пут ка Олимпу.³⁰³

Појава Бахуса и Херкула у заједничкој иконографији није иницијално римска, већ су се још од античке Грчке Дионис и Херакле заједно појављивали како у драмским тако и у ликовним делима.³⁰⁴ Херакле је био један од омиљених учесника у сатирским драмама, чинећи их бурлескним или гротескним.³⁰⁵ Наглашени бахантски аспект који је Херакле имао у античкој Грчкој може се, као реминисценција на његово учешће у тијасу, уочити и у каснијим периодима. И римски Херкул је, такође, волео вино и приказиван је у том контексту.³⁰⁶ Пијани Херкул *bibax* био је честа тема и у сценама тијаса на саркофазима. Међутим, Колинс-Клинтон истиче и фунерални аспект његове појаве у оваквом репертоару.³⁰⁷

Посебну наклоњеност заједници Либер и Херкула у Римском царству показивао је Септимије Север.³⁰⁸ Прелазак врховне моћи на Септимија Севера погодовао је развоју Бахусовог култа јер је нови император пореклом био из Лептис Магне, афричког места у Триполитанији, чији

³⁰⁰ Обојица су рођени у заједници Зевса са смртним женама и обојицу је прогонила Хера, Galinsky G. K. 1972, 81.

³⁰¹ Dušanić S. 1995, 77–98 са прегледом раније литературе.

³⁰² Virg., *En.* VI, 789, 804, 805. Уп. Brühl A. 1953, 134.

³⁰³ Boyancé P. 1972, 306.

³⁰⁴ Galinsky G. K. 1972, 81 и даље.

³⁰⁵ Дионис и Херакле су често били приказивани и на грчким сликаним вазама. Галински наводи велики број сликаних ваза са Хераклом и сатирима или сатирима са ликом Херакла. Једна од честих тема била је и гозба Диониса и Херакла или Херакла и сатира. Чак је долазило и до необичне супституције и Сатир је преузимао Хераклову улогу покушавајући да убије змију на хесперидском дрвету, чији су плодови више личили на грозђе него на јабуке, Galinsky G. K. 1972, 46 и даље, 81 и даље.

³⁰⁶ Тема пијаног Хектора често се среће на мозаицима из Антиохије, Collins-Clinton J. 1977, 25.

³⁰⁷ Collins-Clinton J. 1977, 25.

³⁰⁸ Brühl A. 1953, 167.

је заштитник био Либер у исто време када и Херкул. Септимије Север је остао веран овим боговима, *dii patrii*, којима је даровао изванредан облик официјалне консекарације као патронима династије коју је основао.³⁰⁹ Подигао је један храм у њихову част у Риму и ковао монете са њиховим представама.³¹⁰ Од времена секуларних игара 204. године, *ludi saeculares*, имена Бахус и Херкул уведена су у *carmen*, ритуал певан у овим приликама.

Натписи на којима је посведочена култна заједница Либер и Херкула пронађени су у Лептис Магни, Триполитанији,³¹¹ Германији,³¹² Италији,³¹³ Дакији,³¹⁴ Доњој Мезији,³¹⁵ Македонији³¹⁶ и посебно у Тракији.³¹⁷ Из Македоније, из Филипа, потиче натпис на којем се, поред Либер, помињу Херкул и Тијас Менада,³¹⁸ као и дедикација Либеру и Либеру и *Herculi sacrum*.³¹⁹ Придруживање култа Херкула култу Либер–Либеру односи се на придруживање култа Херакла Дионису, што је у Тракији познато још од предримске епохе.³²⁰ Тако се и ове тријаде у Филипима могу разумети као транскрипција култа Диониса Тракијског.³²¹

³⁰⁹ Под Септимијем Севером Либер Патер је био једно од врховних божанстава Царства, Brühl A. 1953, 191; Beard M., North J., Price S. 2004, 255 и даље.

³¹⁰ Ископавања у Лептис Магни показала су дионизијске мотиве у декорацији споменика које су подигли Септимије Север и његова деца, а након победе над Парћанима император је подигао храм Либеру и Херкулу на Квириналу у Риму. Сматра се да је овај храм био други по величини икада направљен, као и да је, како наводи дворски историчар (Cassius Dio, LXXVII, 16.3), био прави пример екстраваганције, Brühl A. 1953, 191; Beard M., North J., Price S. 2004, 255 и даље.

³¹¹ *IRT* 289: *Herc[ul]i et / Libero patri [3] / diis p[at]rii[s] / [*

³¹² *AE* 1929, 107.

³¹³ Натпис из Помпеја: Јупитер, Венера, Либер и Херкул (*AE* 1922, 101); натпис из Рима: Херкул, Либер и Силван (*CIL* VI, 294 (p. 3756) = D 3464).

³¹⁴ *CIL* III, 7681.

³¹⁵ *AE* 1901, 48.

³¹⁶ *AE* 1939, 192; *AE* 1939, 196; *AE* 1924, 53.

³¹⁷ Споменици потичу из Панађуришта, Никопоља и Филипоља, *IGBulg* III/1, бр. 1055; Тодоров Ј. 1928, 72; Ботушарова Л. 1960, 94, сл. 2.

³¹⁸ *AE* 1939, 192. Натпис је пронађен заједно са другим натписима посвећеним тријади Либер, Либеру и Херкул у рушевинама једне грађевине која је била у основи терми, Jaccottet A.-F. 2003/II, 60–61, бр. 25.

³¹⁹ *AE* 1939, 196.

³²⁰ Jaccottet A.-F. 2003/II, 60–61.

³²¹ Jaccottet A.-F. 2003/I, 73.

Бахус и Херкул су и приказивани заједно. Најчешће то нису биле култне слике, већ се радило о сценама тијаса.³²² Другу тему чиниле су њихове представе на рељефима и новцу.³²³ Овде би се могли споменути само неки од ових примера. У провинцији Дакији, на једном рељефу из Напока, заједно су приказани Либер, Херкул и Меркур.³²⁴ Херакле и Дионис су били често повезивани у Тракији, одакле су познати бројни рељефи са овим митолошким личностима.³²⁵ Поред тога, Бахус и Херкул налазе се на једном рељефу из музеја у Ватикану,³²⁶ а Јупитер са орлом и Хераклом са батином и пребаченом лављом кожом на једном такође римском вотивном рељефу,³²⁷ Јупитер, Марс, Меркур и Херакле на вотивном рељефу такође из музеја у Ватикану³²⁸ и Јупитер, Марс и Херакле на једној геми.³²⁹

Тријада Зевс, Херакле и Дионис, поред рељефа из Букова, јавља се и у другим деловима Царства. На једном натпису из Потесе, из Дакије, Јупитер се јавља у заједници са Либером и Херкулом.³³⁰ С. и М. Попеску истичу да се овде ради о компатибилности између божанстава, али и показивању извесне наклоности према официјалној религији Септимија Севера. Из Доње Мезије, из Адамклиса, потиче натпис у којем се помињу Јупитер, Либер Патер, Херкул Непобедиви и Церера.³³¹

Јупитер, односно Зевс – централна фигура на рељефу из Букова – био је веома поштован у провинцији Горњој Мезији, и то са различитим аспектима (римским, грчким, оријенталним или регионалним), као и у различитим култним заједницама.³³² С обзиром на то да је реч о веома опширној теми, овде ће бити наведен само натпис из Губеревца код Син-

³²² *LIMC* V, s. v. Herakles, бр. 3246–3252; *LIMC* III, s. v. Dionysos/Bacchus, бр. 106–108 (Бахус и Херкул); бр. 108–112 (Бахус и Херкул у сцени гозбе).

³²³ *LIMC* V, s. v. Herakles, бр. 3377–3385.

³²⁴ Bodor A. 1963, 226–227, сл. 9.

³²⁵ Јовановић А. 1975, 60 и даље, са прегледом раније литературе.

³²⁶ *LIMC* III, s. v. Dionysos/Bacchus, бр. 106.

³²⁷ *LIMC* V, s. v. Herakles, бр. 3377.

³²⁸ *LIMC* V, s. v. Herakles, бр. 3378.

³²⁹ *LIMC* V, s. v. Herakles, бр. 3379.

³³⁰ Popescu C., Popescu M. 1995, 230.

³³¹ *AE* 1901, 48 = *CIL* III, 14214, 1. Херкул овде има наглашено милитарни карактер, Aricescu A. 1977, 186.

³³² Bošković-Robert A. 2008, као врховном римском божанству (182 и даље) са наглашено хеленофоним, грчким, оријенталним (208 и даље) и регионалним елементима (238 и даље).

гидунума, који помиње Јупитера и Херкула,³³³ и натпис из Призрена, који бележи Јупитера, Херкула, Минерву и Нептуна.³³⁴ Херкул је у Горњој Мезији такође поштован у различитим контекстима. Његов комплексни карактер најбоље се огледа кроз различите епитете: *Conservator* (апотропојски аспект),³³⁵ *Kυριω* (господар),³³⁶ *Invictus* (божанство снаге, непобедивости и тријумфа),³³⁷ *Naisati* (топонимски епитет).³³⁸ Ијатрички аспект Херкула потврђен је потом у касноантичкој вили Медијани.³³⁹ У Лецу је посведочен као заштитник рудара,³⁴⁰ мада је можда на том простору постојало и природно лечилиште, што би указало на његов ијатрички аспект.³⁴¹ Хтонски аспект Херкула потврђен је на стели са рељефом повратка Алкесте,³⁴² али и лампама из Виминацијума.³⁴³

Локалитет на којем је пронађен рељеф са тријадом Зевс, Херакле и Дионис, село Буково, неколико километара јужно од Неготина, није познато археолошко налазиште.³⁴⁴ Нису сачуване посебне потврде поштовања Јупитера у овој области, за разлику од потврда поштовања Херакла или

³³³ *IMS* I, 103.

³³⁴ Вулић Н. 1931, 135, бр. 325.

³³⁵ *IMS* VI, 51.

³³⁶ *IMS* II, 15.

³³⁷ Рацијарија: *AE*, 1905, 219; Леце: *IMS* IV, 111.

³³⁸ *IMS* III/2, 109.

³³⁹ Проучавајући ову проблематику, Јовановић истиче да би поједине аспекте везе између Диониса и Херакла требало тражити и у њиховој сотериолошко-ијатричкој повезаности, Јовановић А. 1975, 65–78.

³⁴⁰ Херкул је, између осталог, могао да буде поштован и као заштитник рудара, и то пре свега због своје издржљивости, Душанић 1999, 33. Био је познат и као заштитник каменолома, што је потврђено у Далмацији, Дакији и Германији, Јеличић 1981, 97–103; Munteanu М. 1973, 73–86.

³⁴¹ Петровић П. 1968, 55. *AE* 1989, 631.

³⁴² Ladek F., Premerstein A. von, Vulić N. 1901, 124, сл. 4; *LIMC* I, s. v. Alkestis, бр. 27; Пилиповић С. 2007, кат. бр. 8; Pilipović S. 2008, 343, сл. 6.

³⁴³ Кораћ наводи девет примера жижака са Херкуловом маском и осам примерака са Херкуловом маском на жртвенику, Кораћ М. 1995, схема на стр. 408.

³⁴⁴ У том крају су, колико је до сада познато, пронађене две фрагментарно очуване скулптуре и једна опека са жигом које је још давне 1931. године публиковао Вулић. Прво, ту је доњи део мермерне статуе мушкарца који седи на столицу, док се лево од њега налази орао. На десној бочној страни поред ноге столице налази се јагње, а на левој бочној страни један већи и један мањи во (бр. 238). Затим, ту је и један камени лав са главом овна (бр. 239) и једна опека са жигом на којој се налазе натписи: *DICI* и *AQUIS*, Вулић Н. 1931, 100, бр. 240. У науци

Диониса. Поштовање Херакла је потврђено на локалитетима код Неготина – Ровине³⁴⁵ и Тамнич.³⁴⁶ Такође, из овог краја потиче један фрагмент скулптуре Диониса или Сатира (кат. бр. 18) и једна бронзана аплика Бахуса из Прахова (кат. бр. 35). Буково се налази у крају који је од давнина био познат као виноградарски, што може да имплицира један од начина сагледавања функција ових божанстава, односно функције самог Диониса. Јовановић указује на могућност да се рељеф односио и на функцију оближњих рудника.³⁴⁷ Бошковић-Роберт сублимира ове идеје сматрајући да су Дионис и Херакле овде придружени Зевсу као заштитници природе и плодности, како надземне тако и подземне.³⁴⁸

Рељеф са тријадом Зевс, Херакле и Дионис веома је близак северномакедонским рељефима како по стилу, тако и по начину груписања божанстава у ову тријаду. Рељеф рефлектује хеленистичке и тракијске утицаје придруживања култа Херкула култу Диониса. Приказана су компатибилна божанства, блиска официјалној религији Септимија Севера. Централно место, које Зевс, као врховно божанство заузима на рељефу, указује на његов значај, односно на најзначајнију дедикацију, а Херакле и Дионис су му придружени. Они су придодати као његова деца, сједињени својим природама, као заштитници природе и плодности, надземне и подземне, али и као носиоци физичке и моралне снаге.³⁴⁹

3.5. ЛИБЕР И МЕРКУР

Култна заједница Либера, Либере и Меркура потврђена је само на једном натпису, и то из Виминацијума (кат. бр. 7). Поред овог натписа, Меркуру је у Горњој Мезији посвећен још само један натпис – из села Кош у околини Пећи.³⁵⁰ Завет чини Марко Улпије Северијан и натпис се оквирно датује у II век. У каменој пластици само је једна Меркурова скулптура атри-

је много познатије налазиште које се налази северно од Неготина, код села Милошево, Видровац, станица на дунавском путу *Ad Aquas*.

³⁴⁵ Бронзана скулптура приказује наог голобрадог Херкула у стојећем ставу, са батином и лављом кожом, Veličković M. 1972, 50, бр. 70, сл. 70.

³⁴⁶ Херакле са лављом кожом седи на стени, *ABJ* 94, бр. 105.

³⁴⁷ Dušanić S. 1999, 133.

³⁴⁸ Bošković-Robert A. 2008, 212.

³⁴⁹ Pilipović S. 2009, 59–69.

³⁵⁰ *ILJug* 3, 1457: *Mercurio | M(arcus) Alpius | Severian[us] | l(ibens) m(erito) p(osu- it)*.

буисана са сигурношћу и она је из Виминацијума.³⁵¹ Бронзане скулптуре Меркура далеко су бројније и потичу из Арчара, Сингидунума, Смедерева, Селевца, околине Неготина, Текије, Караташа, околине Бора, Равне, Брзог Борфа, Грачанице, околине Скопља и околине Велеса, а један број скулптура је несигурне провинцијске.³⁵² Иако је Виминацијум, одакле потиче натпис посвећен Либеру и Меркуру, био главни град провинције и богато археолошко налазиште, нема познатих Меркурових ликовних представа из овог града. Меркур, односно Хермес, налази се једино на рељефу Отмице Персефоне на стели Марка Валерија Сперата, и то у свом хтонском аспекту.³⁵³

Култну заједницу Либера и Меркура у балканским провинцијама Царства потврђују следећи, не тако бројни натписи. Натпис из Горње Паноније, из Карнунтума, сведочи о постојању заједнице Либера, Либере, Фортуне и Меркура.³⁵⁴ У Дакији је у Апулуму потврђена заједница Јупитера, Либера Патера и Меркура Патера,³⁵⁵ а у *Alburnus Maior* заједница Јупитера, Либера и Меркура.³⁵⁶ Из Дакије, из Напока, потиче и наведени споменик са рељефом Херкула, Либера и Меркура.³⁵⁷

Меркур се у Римском царству, па и у Горњој Мезији, поштовао као заштитник трговаца или је имао улогу психопомпа (*psychopompos*).³⁵⁸ По-

³⁵¹ Tomović M. 1992, 110, бр. 155.

³⁵² Gavrilović N. 2003, камене скулптуре Меркура: р. 42–43 и бронзане скулптуре Меркура: р. 53–64.

³⁵³ Пилиповић С. 2007, кат. бр. 5, сл. 1–3.

³⁵⁴ *CIL* III, 14356, 5b.

³⁵⁵ *IDR* 3/5/1, 200. Уп. Vodor A. 1963, 217, бр. 11 са прегледом раније литературе.

³⁵⁶ Popescu C., Popescu M. 1995, 230, нап. 137.

³⁵⁷ Пиластар је вероватно припадао надгробном споменику великих димензија. На његовом горњем квадратном пољу на уобичајен начин је приказан Либер испред винове лозе. У левој руци Либер држи кантарос, а десну је подигао и пребацио преко главе, док се поред његових ногу налази пантер. Испод, такође у квадратном пољу, налазе се фигуре Херкула и Меркура са уобичајеним атрибутима. Бодор указује на то да ни у другим провинцијама Царства, колико је познато, није била посведочена култна заједница Либера и Меркура, Vodor A. 1963, 226–227, сл. 9.

³⁵⁸ Popescu C., Popescu M. 1995, 230. На стели са рељефом Отмице Персефоне потврђена је Меркурова улога психопомпа, Mirković M. 1986, бр. 110. Пилиповић С. 2007, 62–63.

ред тога, сматран је и заштитником извора и термалних вода,³⁵⁹ док је за Августа он био заштитник благостања и богатства међу људима.³⁶⁰

Тешко је разумети које су функције имали Меркур и Либер на натпису из Виминацијума, будући да нису забележени њихови епитети, а ни подаци о дедиканту. Такође, Меркур није био посебно поштован у самом Виминацијуму. У складу са тим, логично се намећу следеће могућности. Прва је да су Либер и Либера поштовани као божанства плодности и агркултуре и у том контексту Меркур би као божанство благостања појачао значај овакве дедикације. Схваћен као заштитник трговине на путевима, Меркур би могао да укаже и на занимање дедиканта. С друге стране, можда је на натпису из Виминацијума изражен хтонски аспект наведених божанстава, на исти начин као што је то учињено на пиластру са њиховим представама из Напока, из Дакије.³⁶¹ У прилог оваквом тумачењу божанстава говори и постојање светковине Антестерије, која се празновала три дана, при чему је трећи дан био посвећен покојницима, па су се тог дана Дионису Хтонију и Хермесу приносиле посуде са спремљеним плодовима.³⁶² У овим наведеним могућностима треба тражити оквире за разумевање култне заједнице Либера и Меркура потврђене на натпису из Виминацијума.

3.6. ЛИБЕР И СОЛ / ДИОНИС И ХЕЛИОС

Култна заједница Либера и Сола, односно Диониса и Хелиоса, потврђена је на рељефном огледалу из Виминацијума (кат. бр. 40), на којем су Дионис и Аријадна приказани у чину хијерогамије, док се поред њих налазе Хелиос и један Сатир.

Веза између Диониса и Хелиоса веома је сложена. У својој студији о Либеру Патеру Брил посвећује читаво поглавље односу Либера Патера и соларне религије.³⁶³ Захваљујући династији Севера и њиховој религиозној политици долази до оријентализације различитих аспеката живота у Царству. Као резултат дуготрајног религиозног синкретизма јавља се

³⁵⁹ Combet-Farnoux B 1981, 485.

³⁶⁰ Combet-Farnoux B. 1981, 488–489.

³⁶¹ Popescu C., Popescu M. 1995, 229, 230.

³⁶² Paškvalin V. 1986, 65.

³⁶³ Brühl A. 1953, 262–267. И Зевс Сабазије је био идентификован са сунцем. Између осталог, то потврђује и један натпис из Никополиса, из Мезије. У Тракији је тако пронађен кружни хипетрални храм посвећен божанству *Sol Liber Sabadims*, Cook A. B. 1914, 400.

и култ непобедивог Сола, пореклом из Сирије. Први период успеха овог култа био је везан за Елагабала и његову владавину, а врхунац достиже за време Аурелијана 274. године, када прокламацијом *Deus Sol Invictus* постаје *Dominus Imperii Romani*.³⁶⁴ Међутим, соларна религија се није директно преобратила у монотеизам, већ долази до синкретизма у којем се богови везују за Сунце као краља.³⁶⁵ Блиска веза Диониса и Хелиоса посведочена је на различитим плановима. Дионис је, као и Сол, био везан за циклус рађања и умирања. Додељиван му је карактер бога светла и сунца и био је идентификован са Аполоном и Хелиосом.³⁶⁶ Захваљујући широко распрострањеним мистеријама крајем II и почетком III века мисти су се регрутовали из најразличитијих слојева римске популације. Блиску везу између Диониса и култа Сунца најбоље показује један натпис из епохе Габија са краја III века, у којем је једна иста особа посведочена и као свештеник Либера и као свештеник Сола, односно Хелиоса, то јест опслуживала је оба култа.³⁶⁷ У другој половини III века, када је утицај оријенталних религија био усклађен са астрологијом и комбинован са филозофским схватањима тог времена, и римска религија се усмерила ка монотеизму. Култови Јупитера, Марса, Сераписа и других постали су тада локалне манифестације једног или врховног бога Сола, а само је Митра, као Солов изасланик, продужио своју традицију и наставио да учвршћује пут ка монотеизму.³⁶⁸

Да је Хелиос, односно Сол, био веома поштован у провинцији Горњој Мезији, показује различит археолошки материјал. Представе божанства Сола, у квадриги, као самосталне стојеће фигуре или портрета са зракастом круном, налазе се на неколико скулптуралних фрагмената³⁶⁹ и на гемама.³⁷⁰ Натписи су често посвећени Непобедивом богу (*Deus Invic-*

³⁶⁴ Beard M., North J., Price S. 2004/1, 255 и даље.

³⁶⁵ Brühl A. 1953, 263.

³⁶⁶ Каровић Г. 1995, 223. Бројни су аргументи који показују јединство Хелиоса и Диониса, Brühl A. 1953, 265.

³⁶⁷ Brühl A. 1953, 208, 266. Уп. Каровић Г. 1995, 223.

³⁶⁸ Зотовић Љ. 1969, 67 и даље.

³⁶⁹ Један фрагмент мермерне главе из Виминацијума Томовић атрибуише Хелиосу. Поред тога, позната је и једна скулптура Хелиоса из Сингидунума. Обе датују у прву половину III века, Tomović M. 1992, 110, кат. бр. 152 и 153.

³⁷⁰ Хелиос, односно Сол, приказан је на три геме, данас у Народном музеју у Београду. На првој геми на златном прстену угравирана је биста Сераписа–Сола са зракастом круном (бр. 31). Сол на квадриги налази се на геми сребрног прстена непознатог места наласка из прве половине III века (бр. 84) и на једном прстену из Ушћа, код Обреновца, датованом у другу половину III века (бр. 91), Поповић

tus), али с обзиром на преплитање и синкретизам, не може се прецизно разлучити да ли су у питању споменици посвећени богу Солу, Митри или неком непознатом аутохтоном божанству сличних ингеренција.³⁷¹ Натписи посвећени Непобедивом Солу (*Sol Invictus*) потврђени су у Видину (*AE* 1966, 342) и Наисусу (*IMS* IV, 79), а Непобедивом Солу Митри (*Sol Invictus Mithra*) у Рацијарији (*AE* 1966, 344) и Виминацијуму (*IMS* II, 22–34). Бројност ових натписа у Виминацијуму не изненађује ако се има на уму то да је на територију града управо у II веку досељена једна група људи из сиријске Комагене, из Долихе.³⁷²

Власница рељефног огледала које потврђује култну заједницу Диониса и Хелиоса у Виминацијуму била је жена оријенталног порекла, и то управо из ових сиријских области. С друге стране, источно порекло би се могло приписати и мајсторима који су ово огледало израдили. У оба случаја рељефно огледало је значајна потврда постојања култне заједнице Диониса и Хелиоса у Виминацијуму.

4. ФУНКЦИЈЕ КУЛТА

Бахус/Дионис/Либер поштован је у провинцији Горњој Мезији, као и на том простору након промена у провинцијској организацији Царства, у различитим аспектима. У овом поглављу биће разматране функције које је божанство имало у религиозном животу становника. Не постоје подаци или извори у којима су прецизно посведочене његове религиозне карактеристике, већ се ради о посредним закључивањима на основу анализе постојећег епиграфског и другог археолошког материјала.

4.1. АУТОХТОНИ, ХЕЛЕНОФОНИ И РИМСКИ ЕЛЕМЕНТИ

Имајући у виду интерпретације Либерових карактеристика у суседним римским провинцијама, а потом и особености у самим именима божанстава на горњомезијским натписима намеће се питање да ли је и у овој

И. 1992. Портрет Сола са зракастом круном налази се на једној геми из Ритопека, док гема са Соллом у стојећем ставу, са гранчицом, бичом и зракастом круном, потиче са подручја Београда. Обе геме се данас налазе у Музеју града Београда, Бојовић Д. 1987, 143, бр. 11 и 12.

³⁷¹ Натпис из Стојника (*IMS* I, 105) и Равне (*IMS* III/2, 10, 11).

³⁷² Mirković M. 1968, 128; Mirković M. 1986, 59, кат. бр. 211 и 213, а можда и 212.

провинцији Либер поштован у романизованом виду неког старијег аутохтоног божанства.

Усвојено је Брилово мишљење да су Либер и Либера била имена дата старим божанствима аутохтоних земаља у Дакији, Панонији и Мезији након римских освајања.³⁷³ Ову тврдњу касније прихватају многи истраживачи. С. и М. Попеску сматрају да је заједничка представа Либера и Либере локална креација која је била раширена у Горњој Мезији и Панонији у правцу Аквилеје.³⁷⁴ И Фиц се слаже да су у Панонији и на простору Илирикума Либер и Либера били у вези са локалним, домородним култовима.³⁷⁵ Рендић-Миочевић истиче да су у оквиру панонско-илирског простора Либер, а потом и Дијана, Херкул, Марс, Нимфе, Квадривије и друга божанства заправо били романизовани домаћи култovi које је становништво прихватило као своје.³⁷⁶ Бојановски, такође, истиче да се са елементима религијског синкретизма као *interpretatio romana* поштују и божанства као што су Либер, Меркур, Херкул итд.³⁷⁷ Аутохтоне Либерове аспекте на изванредан начин негира Марић, сматрајући Либера римским божанством.³⁷⁸ Много година касније Либеров аутохтони аспект у провинцији Далмацији негира и Имамовић.³⁷⁹ С обзиром на то да су вотивни олтари потицали из војних логора и да су дедиканти највећим делом били странци, и то војна лица, Имамовић сматра да није била у питању римска интерпретација домаћег божанства.

У прилог истицању аутохтоног карактера Либера у Горњој Мезији говори и Либерино име Хилара на натпису из Наисуса (кат. бр. 9), што је опширно разматрано у контексту разумевања ове култне заједнице. Брил, што прихватају и каснији аутори, сматра да се радило о аутохтоним бо-

³⁷³ Брил наводи да је ово божанство у Македонији било поштовано под својим латинским именом *Liber Pater*, док је предмет култа било тракијско божанство. У Македонији, тракијско-хеленистичкој цивилизацији под латинским утицајима, Дионис је био поштован све до времена касне антике. Колони италског порекла, етаблирани на овом простору од Августовог времена, мешали су се са аутохтоним становништвом и тако довели до поштовања овог старог божанства под римским одликама, Brühl A. 1953, 29, 213, 214.

³⁷⁴ Popescu C., Popescu M. 1995, 230.

³⁷⁵ Fitz J. 1998, 124.

³⁷⁶ Rendić-Miočević D. 1980, 108.

³⁷⁷ Bojanovski I. 1978, 116.

³⁷⁸ Марић Р. 1933, 62.

³⁷⁹ Imamović E. 1977, 162 и даље.

жанствима која су била асимилована римским.³⁸⁰ Такође, стандардна формула у латинском језику Либерове паредре *Libera* среће се само на једном натпису из Видина (кат. бр. 8). На осталим натписима, као што је већ речено, срећу се различите форме имена: на икони из Понтеса (кат. бр. 12) среће се нетипично име за Либеру (*Libiera*), неправилне форме датива имена божанства на натписима из Сингидунума и Наисуса (кат. бр. 3 и 7), као и неправилна форма датива имена (*Libire*) на натпису из Сингидунума (кат. бр. 2). Највероватније се радило о покушајима репродуковања латинског назива божанства, односно о неписмености или непознавању граматике. Све то на изванредан начин може да укаже на чињеницу да је име ове богиње било страном горњомезијским становницима. У складу са наведеним, пар Либер и Либера могао би се разумети као *interpretatio romana* једног домородног пара, заштитника агрикултуре и плодности, прилично популарног у дунавским провинцијама Балкана.

Хеленофони елементи, иако донекле у мањој мери, такође су били заступљени у горњомезијском археолошком материјалу. Што се епиграфике тиче, име божанства *Hilara* на натпису из Наисуса (кат. бр. 9), као грчка верзија Либеровог епитета *Laetus*, један је од примера. Потом, дедикант мермерне вотивне плоче из Понтеса (кат. бр. 12) носи царски гентилициј Аурелиус, док би *Siro* могао да укаже на грчко порекло овог дедиканта. Оријентално је и порекло дедиканткиње или самог мајстора који је начинио рељефно огледало од племенитог материјала (кат. бр. 40). Хеленофони елементи се могу приметити и у ликовној декорацији, односно на рељефима из Рудника, северно од Велеса (кат. бр. 30), из Букова (кат. бр. 26), из Барова (кат. бр. 29) или на рељефима на тзв. Јасоновом саркофагу (кат. бр. 65). И сама култна заједница Зевса, Хере и Диониса на рељефу из Рудника (кат. бр. 30) формирана је под утицајима који су долазили из хеленофоних земаља. У прилог значају хеленофоних елемената у наведеном култу на овом простору и пре римске доминације, на посредан начин говори и следећи налаз. У питању је грчка посуда, олпе, на којој је у црнофигуралном стилу приказан Дионис, који држи ритон, у пратњи Сатира. Посуда се датује на крај VI века пре н. е., а пронађена је у Новом Пазару.³⁸¹

³⁸⁰ Brühl A. 1953, 217; Петровић П. 1976, 140.

³⁸¹ Олпе је била део налаза велике количине накита и луксузних посуда вероватно неког фунералног споменика, хумке. Тешко је рећи да ли је ту сахрањена једна или више особа, али одсуство ратничке опреме говори да је хумка била или девастирана или да се радило о женској особи, Mano-Zisi Ђ., Popović Lj. 1969, 13; Бабић С. 2004, 158, кат. бр. П/8, 98–99, 113, 121–122. О налазима грчких архајских производа на простору централног Балкана видети Бабић С. 2004.

На крају, ипак би требало нагласити то да је овај култ највероватније заживео са римским освајањима горњомезијског подручја, са доласком римске војске, која је са собом донела и формирала карактер овог култа. Дедиканти највећег броја натписа били су римски војници (кат. бр. 2, 4, 9, 10, 11, 12), раније или касније романизовани горњомезијски становници који су били под утицајима са италских простора, али и оним аутохтоним и хеленофоним.

4.2. БОЖАНСТВО ПЛОДНОСТИ, ВЕГЕТАЦИЈЕ, ВИНА И ВИНОГРАДАРСТВА

Прва Либерова функција о којој ће овде бити речи јесте патронство над аграрном плодношћу и вегетацијом, односно вином и виноградарством. Истичући да су Либер и Либерга имена дата старим аутохтоним божанствима у време римских освајања, Бриел сматра да је, иако су преузели функције аутохтоних култова, њихова основна функција остала свуда иста.³⁸² Либер је функцију божанства вина преузео од Диониса, а познато је да су му се виноградари обраћали за помоћ да би имали добру бербу и да су крчмари стављали његове представе међу кућне богове. Већ је речено да су позната и упутства за припремање бербе грождја, као и позив да се након чишћења оруђа учине жртве Либеру и Либерга у суд пресе.³⁸³

Либерова функција заштитника вина и виноградарства у Горњој Мезији и на том простору након промена у територијалној организацији Царства посведочена је и на епиграфским и скулптуралним споменицима. Либеров епитет *Laetus* са натписа из Пустог Шилова код Лесковца (кат. бр. 10) и Либерина име *Hilara* на натпису из Наисуса (кат. бр. 9) већ су разматрани и представљају најзначајнију потврду ове Либерове функције. Они говоре да су и Либер и Либерга поштовани као божанства уживања, плодности и весеља, па самим тим и вина. У прилог томе може се рећи и то да је натпис из Пустог Шилова (кат. бр. 10) пронађен у аграрној области, изван урбанизоване градске средине.³⁸⁴ Петровић указује и на то да *vicus* као ознака места на натпису говори да је у питању било

Концентрација грчких налаза на другом локалитету Кале–Кршевица, недалеко од Бујановца, говори да је у питању било урбано средиште које је захваљујући мрежи путева и развијеној трговини имало блиске везе са Егејом, долинама Вардара и Струме, Поповић П. 2005, 40 и даље.

³⁸² Brühl A. 1953, 210 и даље.

³⁸³ Columelle, *De Re Rustica*, VII, 18; Brühl A. 1953, 120.

³⁸⁴ Јовић С. 2002, 40. Уп. Петровић П. 1976, 140.

насеље сеоског типа, чије име данас нажалост није познато.³⁸⁵ С обзиром на то да је овај крај још у античко време био познат као виноградарски, Либер је, поред тога што је поштован као божанство вегетације и плодности, ту био поштован и као божанство винове лозе. Сачувана виноградарска преса за муљање грозђа, односно њено подножје, пронађено у непосредној близини, у Врбовцу код Лебана, говори у прилог томе да је виноградарство било развијено на овом подручју.³⁸⁶

Поред натписа, и иконографија указује на овај Либеров аспект. Бројне су ликовне представе на којима су наглашени грозд или лоза: на фрагменту камене скулптуре из Сингидунума (кат. бр. 15) Бахус држи непропорционално велики грозд, на бронзаној скулптури, такође из Сингидунума, две винове лозе укрштају се преко тела божанства, а по један грозд наслоњен је на његова оба кука (кат. бр. 31), на бронзаној скулптури из Маргума Бахус на глави има венац од лишћа и гроздова (кат. бр. 33), на статуети из Кладова његова коса је украшена листовима и једном јабуком (кат. бр. 36), док је на надвратнику из Ромулијане испреплетана и наставља се у винову лозу са грозђем (кат. бр. 27). Постоје и сцене на којима је Бахус приказан са виноградарским оруђем као што је нож за обрезивање лозе. На једној статуети непознатог места наласка божанство држи нож за обрезивање винограда и грозд (кат. бр. 38), док на статуети Сатира са Бахусом дететом Сатир у другој руци држи виноградарски нож (кат. бр. 39). На бронзаном поклопцу из Виминацијума Бахус држи мешину из које излива садржај на патеру (кат. бр. 34). Како показује иконографска анализа, рељеф из Букова, са тријадом Зевс, Дионис и Херакле (кат. бр. 26), такође истиче овај аспект божанства. Важно је истаћи то да је и Буково код Неготина, место где је овај рељеф пронађен, од давнина познато као виноградарски крај.³⁸⁷

Синкретичка представа Диониса и Деметре на геми непознатог места наласка (кат. бр. 54), уметнутој на златни прстен,³⁸⁸ управо је потврда да је на овим просторима Дионис као божанство обнављања вегетације био сједињаван и са аграрним и са хтонским божанствима.³⁸⁹ Није било изненађујуће то да су земљорадници у заједнички култ сједињавали Диониса и Деметру, онога који је измислио гајење винове лозе и ону која

³⁸⁵ Петровић П. 1976, 140.

³⁸⁶ Јовић С. 2002, 38, бр. 9. Уп. Петровић П. 1976, 125–126.

³⁸⁷ Јовановић А. 2005, 520.

³⁸⁸ У литератури је атрибуисана и као представа Аполона – Диониса, Кузмано-вић-Нововић 2006, 13 и кат. бр. 8.

³⁸⁹ Brühl A. 1953, 5.

је даровала жито људима. Клас и грозд на монетама градова Велике Грчке, као знакови плодности земље, симболизовали су успешност земљорадње. Познато је да је хеленистичка тријада Деметра, Дионис и Кора касније транспонована у тријаду Церера, Либер и Либеру у римском пантеону.³⁹⁰

Истражујући однос Илира према гајењу винове лозе, Заниновић наводи да су они у приобаљу већ у праисторијско доба познавали винову лозу.³⁹¹ Узгајање винове лозе свакако је било старије на подручју илирске обале него у унутрашњости.³⁹² Пиће које су Илири пили у унутрашњости било је вероватно нека врста пива на бази жита. У Панонији се тако тек у новој ери интензивира гајење винове лозе, и то посебно у време цара Проба у другој половини III века.³⁹³ Међутим, пиће на бази јечма и проса користило се на овим просторима и касније.³⁹⁴ С друге стране, у Тракији је поштовање Диониса од давнина било везано за винову лозу, док се у Грчкој и Италији виноградарство може сматрати древном традицијом. Управо у овим оквирима може се тражити и комплексност односа становништва према виновој лози на просторима на којима касније настаје провинција Горња Мезија.

Наведени епиграфски (кат. бр. 9–10) и ликовни споменици (кат. бр. 15, 26, 31, 33–34, 36–39, 54) указују на то да се може закључити да је Бахусова функција заштите вегетације, вина и виноградарства, плодности уопште, као и земљорадње, била веома значајна на овим просторима. Не може се поједностављено рећи да ли су ови утицаји долазили из Паноније или можда са друге стране, из Тракије или Грчке. Ради се о веома сложеном преплитању различитих услова, као и различитих утицаја, на формирање ове Бахусове функције.

³⁹⁰ Brühl A. 1953, 13.

³⁹¹ Zaninović M. 1976, 261 и даље.

³⁹² Грчко вино се увозило у Илирик, али се и јадранско вино извозило на исток. У том погледу су винова лоза и вино имали значајну и друштвену и културну улогу, Zaninović M. 1976, 271.

³⁹³ Дион Касије истиче да Панонци не узгајају маслине и не производе вино, осим у малим количинама и веома лошег квалитета, зато што имају јаке и дуге зиме. Због тога им јечам и просо служе подједнако добро и за храну и за пиће, Zaninović M. 1976, 268.

³⁹⁴ Амијан Марцелин (Amm. Marc., 26, 8, 2) говори да је сабаја била пиће сиромаша у Илирику и да се припремала од јечма или жита, Zaninović M. 1976, 269.

4.3. БОЖАНСТВО РУДАРСКОГ ПАНТЕОНА

С обзиром на то да је Либер био патрон плодности земље, могуће је да се то патронство односило и на рудно богатство. Да је Либер био и патрон рудника и рудног блага, указао је Душанић.³⁹⁵ Он је скренуо пажњу на то да је Либер у Илирикуму и рударским дистриктима широм Римског царства био поштован као једно од божанстава из хетерогеног рудничког пантеона (*Terra Mater, Roma, Tellus, Ceres, Diana* итд.).

Ову идеју касније износе и други аутори, тумачећи на тај начин и следеће натписе, пронађене у рударским областима: натпис Либерера и Јупитера са Космаја (кат. бр. 4),³⁹⁶ Либерера, Либерера и *Terra Mater* са подножја Авале (кат. бр. 2)³⁹⁷ или посвету на сребрној патери са Рудника (кат. бр. 5).³⁹⁸ Натпис из Леца (кат. бр. 10), рударске области недалеко од Лесковца,³⁹⁹ и рељеф из Букова (кат. бр. 25) могли би да се протумаче на овакав начин.

У прилог овој тези могу да говоре натписи посвећени Либеру од стране различитих рударских радника. Ови горњомезијски натписи потичу из рудничких области, Космаја, Авале, Рудника и Леца, али на њима нису потврђена рударска занимања дедиканата. Међутим, бројни су и натписи ван граница ове провинције, посебно из Далмације, из рудничких дистрикта, нарочито у сливу Јапуре, у којем су се дедиканти бавили

³⁹⁵ Либер и Либерера се могу сврстати у подгрупу са Силваном, Дијаном и Церером, божанствима природе. У рудничком пантеону налазе се још две подгрупе. Прву чине божанства подземног света (*Dis Pater, Terra Mater, Orcia, Aeracura*), а другу божанства – патрони рада у рудничким *officinae* (*Hercules, Vulcanus, Neptunus*), Душанић С. 1980, 13, нап. 28; Душанић С. 2004, 259, нап. 56, 264, нап. 107; Душанић С. 1999, 131.

³⁹⁶ Petković Ž. 2002, 219 и даље. О космајским рудницима видети Simić V. 1951, 190 и даље.

³⁹⁷ Petković Ž. 2002, 221 са прегледом раније литературе. О авалским рудоносним жилама видети Simić V. 1951, 185 и даље. Један натпис са Авале тако помиње *Dea Orcia* (*IMS I*, 20), која је такође била повезана са хтонским култовима у локалним рудницима, пре свега са култом *Terra Mater*, а самим тим и са култом Либерера, Поповић И. 1995, 154.

³⁹⁸ Поповићева сматра да је ту вероватно постојала и нека радионица за израду сребрних посуда, везана за руднике олова и сребра, а у којој су могли да буду израђени судови, као и ова патера, за околна светилишта и храмове локалних божанстава Бахуса, односно Либерера, *Terra Mater* и других, Поповић И. 1995, 156. О рудничкој области планине Рудник видети Simić V. 1951, 195 и даље.

³⁹⁹ *IMS IV*, 109; Simić V. 1951, 13, 239 и даље.

рударством.⁴⁰⁰ Поред тога, ту је и један натпис са подручја Арубијума (*Arrubium*) из Доње Мезије,⁴⁰¹ из којег се сазнаје да је један еквес але I *Dardanorum Antoniniane* био поштовалац култа Либерера Патера. Оваква афирмација завичајности путем поштовања Либерера доприноси наглашавању домицилног елемента у култу овог божанства.⁴⁰² Можда на ову везу Либерера и рударског региона може да укаже и једна скулптура Либерере од вулканског камена из рударског подручја, из Плешинаца код Кратова,⁴⁰³ места које је још од античких времена било значајно средиште рударске активности, где су се налазили рудници олова, сребра, бакра и злата.⁴⁰⁴

С друге стране, овде би требало нагласити и следеће супротне чињенице о наведеним горњомезијским натписима или рељефима. Прво, натпис који се везује за подножје Авале (кат. бр. 2) пронађен је у винограду породице Кремић на Чубури, што значи да је највероватније било у питању приградско имање ветерана легије IV *Flavia*, Аурелија Атика. И други натпис из Сингидунума (кат. бр. 3) пронађен је, такође, на приградском имању у близини места наласка натписа Аурелија Атика (кат. бр. 2). Вероватно су Либер и Либерера овде пре поштовани као патрони агрикултуре него као руднички патрони. У погледу натписа из Пустог Шилова код Леца (кат. бр. 10) епиграфска анализа је указала на то да се Либер *Lae-tus* овде поштовао као божанство вина, односно виноградарства. Посвета *pro salute* донекле може да укаже и на његов ијатрички аспект. Иако је Леце био познати центар рударске области, чини се да је Либер на овом натпису пре био поштован као патрон вина него као патрон рударства. И на крају, без намере да се умањи значај овог рударског аспекта божанства

⁴⁰⁰ Душанић С. 1980, 20 и даље.

⁴⁰¹ Aricescu A. 1977, 223, бр. 85 (= *AE* 1980, 822).

⁴⁰² Арикеску (Aricescu A. 1977, 51) датује овај натпис у време Севера на основу имена кохорте *Aureliana*, али би се могло претпоставити и раније датовање (ала I *Dardanorum* помиње се у још једном натпису са овог подручја *CIL* III, 7504).

⁴⁰³ Скулптура је доста оштећена – недостаје јој глава – али се види да је тело у контрапосту. Обучена је у двоструки хитон. У савијеној левој руци држи грозд (?). Јосифовска на њеној руци препознаје птицу која једе грозђе, а у остацима рељефа поред препознаје пантера, Јосифовска Б. 1961, 57. Уп. Вулић Н. 1931, 85, бр. 199. Јосифовска сматра да се ради о Менади из оргијастичког Дионисовог култа, док Јовановић претпоставља да се ради о Либеру, Јовановић А. 2005, 509–530.

⁴⁰⁴ Simić V. 1951, 293 и даље. Душанић чак поставља питање да ли овај кратовски руднички регион треба приписати Дарданији или Горњој Мезији, Душанић С. 1980, 27 и нап. 135, са прегледом раније литературе о овој теми.

са рељефа из Букова (кат. бр. 26), треба истаћи и то да је овај крај од давнина био познат као виноградарски.⁴⁰⁵

У складу са свим наведеним, могло би се закључити да не постоје јасни и прецизни подаци о томе да је Либер у Горњој Мезији поштован као рударски патрон, али да у појединим случајевима (кат. бр. 2, 4, 26?) овај аспект не би требало занемарити, уз наду да ће новија археолошка открића допринети прецизнијем коначном суду о овој теми.

4.4. ИЈАТРИЧКИ АСПЕКТИ

Ијатричка функција Бахуса, односно Диониса, била је потврђена вотивним заветима дедиканата, посветама и епитетима, али и на посредан начин. Дионисова ијатричка функција огледала се у епитетима *επηκος*, *ιχτρος*, *ιχιτης*, које је божанство имало у Тракији, Мезији и Дакији у римској епохи.⁴⁰⁶ Поред тога, и змија, исцелитељски симбол, поред Асклепија, везује се и за Диониса, а његов епитет *ασδουλυς* може да означава оног који буди (диже) змију. Дионисова ијатричка функција спомиње се и у изворима. Паусанија (X, 33, 11) описује једно пророчиште у Фокиди, где је Дионис имао улогу пророка и исцелитеља, а само лечење је извођено путем инкубације. Ијатричку функцију Диониса на простору Далмације истиче и Пашквалин.⁴⁰⁷

Сачувани археолошки материјал из Горње Мезије и потом из касноантичких вила на овом простору показује да је Бахус поштован и као ијатричко божанство. У првом реду реч је о групном налазу скулптуре касноантичке виле на Медијани, чију ијатричку функцију истичу бројни аутори. Јовановић сматра да се заступљеност Диониса и његових пратилаца у оквиру налаза на Медијани базира на ијатричком интегритету неког култног места у самом комплексу.⁴⁰⁸ О Дионисовој иконографији скулптуре са овог налазишта (кат. бр. 20, 21, 22, 61, 62, 63) већ је било речи, а овде треба нагласити то да је изванредан број ових скулптуралних налаза – Сатир, Дионис или путо у екстази, једна сцена из Дионисовог култа – пронађен управо у сектору терми (кат. бр. 21, 61, 63). Такође у

⁴⁰⁵ Јовановић А. 2005, 520.

⁴⁰⁶ Дионисови пратиоци, Сатири, Панови, Силени, Менаде, Нимфе, кроз своје функције заштитника шума и извора доприносе поимању Дионисове ијатричке култне слике, Јовановић А. 1975, 61 и нап. 25 и 26, са прегледом раније литературе о овој теми.

⁴⁰⁷ Paškvalin V. 1986, 64, нап. 25.

⁴⁰⁸ Јовановић А. 1975, 61.

сектору терми, али Галеријејеве палате, у Гамзиграду, пронађен је декоративни рељефни фрагмент Успавана Аријадна (кат. бр. 67).

Разматрајући порекло групног налаза скулптуре са Медијане, Јовановић указује на то да је ту могло постојати култно место, светилиште које је било у употреби дужи временски период.⁴⁰⁹ С обзиром на то да на Медијани нема материјалних остатака који би могли потврдити живот пре краја II века, односно након почетка IV века, могуће је да су скулптуре у једном тренутку ту донете из светилишта посвећених Асклепију или Дионису, где су стајале дуже време. Могле су да буду донете с намером даљег коришћења у оквиру своје сотериолошко-ијатричке функције. У складу са оваквом претпоставком могла би се афирмисати и могућност постојања неког кулног места у оквиру субурбаног комплекса Медијане, где су поштоваоци користили сакрални аспект ових скулптура. Постојање оваквог кулног места треба пре свега повезати са постојањем термалних објеката у близини Медијане. Термални и хладни извори налазе се у Нишкој Бањи, 7–8 км источно од Медијане, на обронцима планине Селичевице, одакле је вероватно довођена вода за потребе Медијане. Судећи према археолошком материјалу, термални извори у Нишкој Бањи били су коришћени од II века, односно од времена Антонина Пија, када је кулминирала експлоатација ове врсте природног богатства.

Петровић истиче да скулптуре са Медијане тематски припадају кругу лекарских божанстава.⁴¹⁰ У тој групи се налазе следеће скулптуре: Асклепије са Телесфором, Хигија, Афродита Сосандра, глава Сатира и седећа фигура Диониса, као и фрагменти скулптура које је због лоше очуваности теже идентификовати. У иконографији везаној за лекарска божанства често се, као и овде, јављају сатири и нимфе, пантери итд.

Култ којем су скулптуре служиле, било да се ради о Асклепију и Хигији, познатим боговима животне снаге и оздрављења, или пак Дионису или Херкулу, у основи садржи мотив спасења. Веровање у исцелитељску моћ ових божанстава било је раширено у античком свету, посебно у крајевима са изворима топле лековите воде, као што је случај у централнобалканској области, у којој лежи Медијана.

Још једна потврда ијатричког аспекта божанства могла би да се потражи у посвети *pro salute* са натписа из Пустог Шилова код Леца (кат. бр. 10), жртвеника који је подигнут не само за сопствено здравље дедиканата оца и сина, већ и за здравље сељана. Посвете *pro salute* спадају у домен уобичајених посвета, али чињеница да се овде не ради о здрављу

⁴⁰⁹ Јовановић А. 1975, 63.

⁴¹⁰ Петровић П. 1994, 36 и даље.

самих дедиканата, него и самих сељана, условила је потребу да се овај споменик овде посебно наведе.

4.5. Хтонско божанство – фунерални контекст

Фунерални аспект Дионисовог култа изражен је у ретким изворима и бројним епитафима помоћу којих се развила идеја о Дионису, мисту, свештенику мистерија другог света.⁴¹¹ Посматрано од VI века пре н. е., Дионис није имао наглашен хтонски карактер, већ он настаје тек након што се успостављају његове везе са Елеузинским светилиштем у V веку пре н. е., када Дионис добија карактер заштитника умрлих. Разлози за успостављање Диониса као хтонског бога били су бројни. У почетку је Дионис био поштован као божанство вегетације и обнове, а са тим аспектом био је, или је постао, способан да васкрсне умрле поштоваоце. Биљке које су му биле посвећене, увек зелени бршљан и винова лоза, који су се обнављали сваког пролећа, симболисали су ову његову моћ. Зимско доба се сматрало смрћу Диониса, а пролеће временом његовог повратка.⁴¹² У светковини Антестерија, која се њему у част празновала три дана, трећи дан је био посвећен покојницима и тог су се дана Дионису Хтонију и Хермесу приносиле посуде са спремљеним плодовима.⁴¹³ Дионис је нудио ведру бесмртност онима који су следили његове оргије, дозвољавајући уживање у вечном пијанству. Легенда о уласку Херакла у тијас илуструје ову концепцију, која је као таква, налазила место и у фунералној уметности. С друге стране, Дионис је био син смртнице, мајке Семеле, али ју је учинио бесмртном, као и своју љубавницу Аријадну, уврстивши их међу богове Олимпа.⁴¹⁴ Мисти су тако различитим ритуалима славили Диониса као бога који убија, али и васкрсава, што посебно наглашавају орфичари.

Хтонски карактер Бахуса/Диониса може се уочити најпре на фунералним споменицима, а затим и на различитим предметима култа који су стављани у гроб, поред самог покојника. У дионизијској иконографији на фунералним споменицима Римског царства може се уочити неколико

⁴¹¹ Brühl A. 1953, 310.

⁴¹² Paškvalin V. 1986, 65.

⁴¹³ Paškvalin V. 1986, 65.

⁴¹⁴ Мајку је одвео на Олимп и под именом Тиома уврстио међу богове, *Apd., Bibl.*, III, 5, 3. Аријадну узима за жену и одводи је на Олимп, *Hes., Th.*, 947 и даље; *Porph., De Abst.*, IV, 177, 7 и даље.

тематских целина.⁴¹⁵ Прво, ту су флорални мотиви, бршљан и винова лоза, који на најбољи начин карактеришу хтонски карактер божанства.⁴¹⁶ Потом, бројне су и сцене из Дионисовог циклуса: сцене Дионисовог детињства и образовања, тријумф у Индији, сцене са Аријадном на Наксосу, од њиховог сусрета до свечаности венчања, и кажњавање непријатеља Ликурга или Пентеја.⁴¹⁷ Често су приказиване и баханалије, уз присуство самог божанства или без њега, као и Сатири и Менаде у радосном пијанству како плешу уз звукове различитих инструмената. Поред тога, постојали су и надгробни споменици на којима су покојници попримали Дионисове атрибуте.

Хтонски аспект Бахуса потврђен је како на горњомезијским фунералним споменицима, тако и на предметима култа који су полагани у гробнице. Бројни су не само фунерални споменици на којима се појављује бршљан или винова лоза, али о њима овде неће бити више речи с обзиром на то да се ради о елементима који могу бити различито интерпретирани или пак имати чисто декоративну функцију. Бахусов хтонски аспект на најбољи начин је посведочен на тзв. Јасоновом саркофагу веома дескриптивним приказом Баханалија (кат. бр. 65). Сцене Дионисовог култа приказане су на бочним странама – насупрот примерима *Virtus-a* – рељефима Јасона и Персеја на чеоној страни саркофага.⁴¹⁸ Прибежиште од беде пролазности кроз мистичко-екстатични култ Диониса илустровано је Менадом и Сатиром, који плешу у религиозној екстази, показујући на тај начин пут ослобађања душе и замењивања слабог земаљског Ја вишим, божанским.⁴¹⁹ Појава сцена из Дионисовог култа и античких хероја као што су Јасон и Персеј у истом фунералном програму није уобичајено

⁴¹⁵ Што се тиче самих атрибута, поред тирса, кантароса и пантера, у Дионисове, односно Либерове симболе спада и змија, као и *cista mistica*. Ови мотиви су најчешће приказивани у сценама Баханалија, и то на саркофазима, указујући на хтонски карактер овог божанства, Paškvalin V. 1986, 65.

⁴¹⁶ Као бог вегетације био је заштитник дрвећа (*Dendrites, Endendros*) и цвећа (*Anthios*), а омиљена биљка му је била бршљан. Велики број његових епитета везује се за разна дрвеће и друге биљке, посебно за смокву и винову лозу, Срејовић Д., Цермановић-Кузмановић А. 2000, 118.

⁴¹⁷ *LIMC* III, s. v. Dionysos/Bacchus.

⁴¹⁸ Композиције са Јасоном и Персејем на предњој страни виминацијумског саркофага примери су успешних јуначких дела. Персеј је приказан како држи високо подигнуту Медузину главу, *Perseus Triumphans*. Јасон такође високо подиже предмет свог тријумфа, наглашавајући тако основну идеју предње стране саркофага као тријумфаторску, Pilipović S. 2004, 74; Пилиповић С. 2007, 88 и даље.

⁴¹⁹ Foucher L. 1981, 689–693.

иконографско решење. На првом нивоу, као што је већ наведено, програм на овом саркофагу може да осликава два различита пута спасења која кореспондирају и паралелно постоје и у време настанка овог саркофага. С друге стране, предмети приказани у рукама главних актера наглашавају тријумфални аспект целокупног програма Јасоновог саркофага.

На другом нивоу далеко су бројнији предмети са представама из Дионисовог култа који су се полагали у горњомезијске гробнице. Нажалост, не постоји тачна евиденција о месту налаaska великог дела горњомезијског археолошког материјала. Гробни прилози који говоре о хтонском аспекту Бахусовог култа највећим делом су са некропола Виминацијума: теракота са Бахусом, односно Либером (кат. бр. 42), огледало са рељефом хијерогамије Диониса и Аријадне (кат. бр. 40), мермерна статуета Пријапа (кат. бр. 59) и бројне светиљке са Бахусовим маскама, маскама Сатира, Менада, Силене, од којих неке обухватају десетине примерака (кат. бр. 46–47, 94–97). Хтонски аспект је потом потврђен у Лесковцу прстеном са Паном и јарцем у скоку (кат. бр. 113). На југу провинције Бахусов хтонски аспект потврђен је у Улпијани и Скупима светиљкама са представама Пана или Сатира и Силене (кат. бр. 84, 98) и једним прстеном са Дионисом (кат. бр. 57). Наведени предмети, делови гробних инвентара, и рељеф на Јасоновом саркофагу, као и бројни фунерални споменици украшени биљкама посвећеним Бахусу, указују на то да је у Горњој Мезији, као и у касноантичким провинцијама насталим на истој територији, хтонски аспект овог божанства био познат и веома прихваћен.

III

ДЕДИКАНТИ – ПОРЕКЛО И СОЦИЈАЛНИ СТАТУС

Питање дедиканата горњомезијских споменика посвећених Бахусу, Као и власника касноантичких вила у којима су откривени споменици са дионизијском иконографијом, веома је сложено. Најконкретније одговоре пружају сачувани натписи, а потом и иконографија ликовних представа и квалитет материјала од којих су споменици начињени.

1. ЕПИГРАФСКА СВЕДОЧАНСТВА

Горњомезијски натписи посвећени Либеру нису били бројни, али неки од њих пружају значајне податке о његовим поштоваоцима. Овде ће, колико је то могуће, бити указано на њихов социјални статус и порекло.

Од једанаест горњомезијских натписа само четири пружају податке о пореклу и социјалном статусу дедиканата. Гентилно име *Aurelius* дедиканта вотивног олтара из Сингидунума (кат. бр. 2) указује на то да се ради о пегринима који су цивитет стекли у време Марка Аурелија или Каракале.¹ Судаћи по когномену *Atticus*, порекло дедиканта се може тражити у северној Италији или другим западним провинцијама Царства.² Међутим, натпис са Космаја (кат. бр. 4) помиње Атрија Корнутијана, који није једини до сада познат носилац овог гентилиција у Горњој Мезији. Гај Атрије Декорат, познат са три натписа,³ био је војни трибун II кохорте

¹ Mirković M. 1968, 129–130.

² Mirković M., Dušanić S. 1976, 53; Kajanto I. 1965, 203; Ферјанчић С. 2002, 156, бр. 348. Према OPEL 1, 1994, 210, когномен *Atticus* је најчешће у Нарбонској Галији (30 потврда), у Италији (25), Шпанији (16), Белгији (14), Норикуму (13), области Лунгдума (5), Дакији (4), Далмацији (4), Аквитанији (3), Горњој Мезији (2) и, на крају, у Доњој Мезији (1). За другу потврду овог когномена у Горњој Мезији, потврду из Пећи, видети Вулић Н. 1931, 113, бр. 276.

³ *IMS* III/2, 8, 9, 19.

Aurelia Dardanorum у Равни у периоду између 208. и 211. године. Дужност његове кохорте вероватно је била заштита рудника у области Тимока.⁴ Дедиканти олтара из Пустог Шилова код Леца (кат. бр. 10), Флавије Луције (*Flavius Lucius*) и Флавије Луцилије (*Flavius Lucillus*), били су браћа или, што је вероватније, отац и син. Когномен *Lucillus* деминутив је од имена *Lucius*. Гентилициј *Flavius* указује на особу која је добила римско грађанство под Флавијевцима, а ово име је посведочено и на другим натписима у Горњој Мезији.⁵ Дедикант натписа из Пустог Шилова вероватно је био наследник првих емиграната или војника који су стигли у ову провинцију. Натпис са територије Скупа (кат. бр. 11) помиње ослобођеника *Varidus* или *Varidius*, чије име није потврђено на неком другом месту, док једна опека из Дакије потврђује име *Varida* (*CIL* III, 8075, 47). Когномен *Marcianus* је релативно добро познат,⁶ а царски гентилициј *Ulpus* раширен је у провинцији Горњој Мезији и указује на дедиканте peregrinског порекла који су римско грађанство добили под Трајаном.⁷ Последњи дедикант о коме постоје подаци јесте дедикант мермерног вотивног рељефа из Понтеса (кат. бр. 12) и он носи царски гентилициј *Aurelius*, док *Siro* указује на то да би порекло овог дедиканта могло бити грчко.

Горњомезијски натписи откривају и социјални статус дедиканата. Дедикант вотивног олтара из Сингидунума (кат. бр. 2) био је ветеран, као и сигнифер, легије IV *Flavia*, квинквенал Сингидунума и декурион Сирмијума. Вулић је скраћеницу *P. K.* у седмом реду натписа разумео као *p(raefectus) k(astrorum)*.⁸ Међутим, Мирковићева сматра да овакво решење није прихватљиво зато што је овај положај био доступан само примипларима и да је вероватно био *quinquennalis* муниципија, иако за то

⁴ И у ударским областима Дакије поштовање Либеру је потврђено са неколико натписа, док се у руднику Албурнус Мајора, као дедикант Либеру, помиње неки Атрије (*CIL* III, 1261 = *IDR* III/3, 396), Петковић Ж. 2002, 221.

⁵ *AE* 1989, 631; *ILJug* 3, 1381; *IMS* III/2, 60; *IMS* VI, 68.

⁶ *IMS* I, 112; *IMS* II, 51, 53, 115, 120, 176; *IMS* III/2, 42; *IMS* IV, 84; *IMS* VI, 11 и 46 (последњи, као гентилициј); *ILJug* 3, 1404. Према *OPEL* 3, 2000, р. 55–56, когномен *Marcianus* је најчешћи у Шпанији (33 потврде), потом у Нарбонској Галији (32), Италији (29), обе Паноније (18), Белгији и Дакији (15), Норикуму (14), Горњој Мезији (12) и Доњој Мезији (7).

⁷ *IMS* I, 30, 31, 39, 47, 56, 78, 108; *IMS* II, 12, 20, 51, 53, 58, 73, 107, 113, 130, 174, 236, 303; *IMS* III/2, 31, 34, 90; *IMS* IV, 2, 3, 14, 16, 20, 45, 85, 90, 120, 121; *IMS* VI, 11, 69, 76, 158, 178, 219, 240 итд. Шулице разматра гентилициј *Ulpus* као етрурски, Schulze W. 1966, 234.

⁸ Вулић Н. 1909, 142, бр. 62.

не постоје прецизни подаци.⁹ Душанић предлаже следеће читање седмог реда натписа: *p(raefectus?) k(anabarum?) q(uin)q(uennalis) Sing(iduni)*.¹⁰ Атикове дужности квинквенала канаба могле су да буду повезане са давањем у закуп земљишта које је припадало насељу. Могао је да се стара о прикупљању *vectigalia* у околини логора. Душанић претпоставља да је Атик имао везе и са рудницима на Авали, у близини Сингидунума, а његов декурионат у Сирмијуму повезује са *agrentariae Pannonicae*, којима се управљало из овог града.¹¹ Анализирајући време добијања муниципијалног статуса Сингидунума, Ферјанчићева, на основу сачуваног материјала, сматра да нема поузданих извора за датовање овог натписа из Сингидунума (кат. бр. 2), осим у другу половину II века или III век, па да стога и нема поузданих основа да се закључи да је Аурелије Атик био *quinquennalis* муниципија, већ да је он ту магистратуру лако могао да врши и у колонији.¹² Аурелије Атик је тако након напуштања војне службе учествовао у управи Сингидунума (*quinquennalis* муниципија?), потом и Сирмијума, где је био члан градског већа. Квинквенали који су поштовали Либеру посведочени су у Доњој Панонији и Македонији,¹³ док су декуриони потврђени у великом броју у Дакији,¹⁴ а један натпис у Доњој Панонији помиње декуриона муниципија Аквинкума.¹⁵ Ветеран је био и дедикант вотивног олтара из Наисуса (кат. бр. 9), Гај Јулије Сервандус. Он је био ветеран легије IV *Flavia* или вероватније VII *Claudia*.¹⁶ Јулије Сервандус је могао да буде један од оних који су се након служења у Виминацијуму вратили у свој завичај, Наисус. Ветерани су чинили бројну групу Либерових поштовалаца и у балканским провинцијама Царства.

⁹ Mirković M. 1968, 44; *IMS* I, 16.

¹⁰ Dušanić S. 1990, 588 и даље.

¹¹ Dušanić S. 1990, 588 и даље.

¹² Ферјанчић С. 2002, 157–158.

¹³ *CIL* III, 10377 и *AE* 1950, 20.

¹⁴ *AE* 1988, 974; *AE* 1976, 561; *AE* 1966, 310; *AE* 1958, 311; *AE* 1933, 21; *AE* 1903, 59; *CIL* III, 1065; *CIL* III, 1093.

¹⁵ *CIL* III, 10377.

¹⁶ Једине легије чије је присуство било потврђено на натписима у Наисусу, Petrović P. 1979, 145.

Најбројнији су били у провинцији Доњој Панонији,¹⁷ а посведочени су и у Далмацији,¹⁸ Дакији¹⁹ и Македонији.²⁰

Поједини аутори износе идеју да је Либер био омиљено божанство војничког становништва у Далмацији, Панонији и Дакији.²¹ Горњомезијски натписи помињу и ветеране (кат. бр. 2, 9) и квинквеналиса (кат. бр. 2). Поред њих, и дедикант тзв. Јасоновог саркофага (кат. бр. 65), према иконографској анализи, био је највероватније официр високих војничких заслуга. И поред ових примера, тешко је рећи да је Либер био једно од омиљених божанстава војника у Горњој Мезији.

Да су припадници култа Либера у Горњој Мезији имали виши социјални статус, показује натпис из Пустог Шилова код Леца (кат. бр. 10). Флавије Луције и Флавије Луцилије, отац и син, вероватно су били старешине *vicus*-а, будући да су подигли споменик за здравље сељана. С друге стране, натпис из Скупа (кат. бр. 11) сведочи да су Либера поштовали они који су потицали из нижег социјалног слоја. Реч је о натпису у част опроста од јавних обавеза два ослобођеника, Марцијана и Варидија. Ослобођеници нису често посведочени у натписима посвећеним Либеру. Једно од таквих сведочанстава представља натпис из Горње Паноније.²² У Дакији, међутим, међу његовим поштоваоцима срећу се и робови.²³ Да је Либер поштован као колективно значајно божанство, говори натпис из Пустог Шилова, где су дедиканти, као што је већ наведено, били отац и син заједно са сељанима (*vicani*).

¹⁷ *AE* 1937, 195; *AE* 1910, 135; *RIU* 1351. Abb. 1351; *RIU* 1463. Abb. 1463.

¹⁸ *CIL* III, 8367.

¹⁹ *CIL* III, 1091; *CIL* III, 1093.

²⁰ *AE* 1955, 285.

²¹ Брил наводи да је Либер често поштован, било са својом паредром Либером или самостално, међу војницима у Панонији и Далмацији, Brühl A. 1953, 190. Што се Дакије тиче, С. и М. Попеску на основу 56 натписа дају веома прецизну слику о поштоваоцима овог култа. Четрнаест натписа помињу имена војника и ветерана. Четвртина свих натписа се на изврстан начин односи на војску, што указује на важност војног елемента у овом култу, Popescu C., Popescu M. 1995, 228.

²² *CIL* III, 4297.

²³ Либер је у Дакији био поштован у свим слојевима становништва, чак и међу робовима, Popescu C., Popescu M. 1995, 228.

Горњомезијски дедиканти Либеру су мушкарци и не помињу се женска имена.²⁴ У другим балканским провинцијама Царства његови поштоваоци су биле и жене, иако се може рећи да оне нису често посведочене на натписима.²⁵ На основу натписа не може се рећи да су жене у Горњој Мезији поштовале овај култ, али судећи по подацима из суседних провинција, свакако јесу. На изврстан начин у прилог томе говори и жртвеник из Пустог Шилова код Леца, који дедиканти подижу за своје здравље и здравље сељана. Такође, у прилог томе да су божанство поштовале и жене говори други археолошки материјал. Најчешће је реч о прилозима у гробовима жена или дионизијским представама на накиту, о чему ће више речи бити нешто касније.

2. КВАЛИТЕТ МАТЕРИЈАЛА И ИКОНОГРАФСКА СВЕДОЧАНСТВА

Археолошки материјал на којем су ликовно посведочене сцене из Бахусовог култа не говори толико о поштоваоцима култа као што то чине епиграфска сведочанства. Проучавање иконографије и квалитета материјала, као и места где је материјал пронађен, ипак може да донесе драгоцене податке.

Материјал од којег су изведени олтари указује на то да није реч о дедикантима наглашено доброг материјалног стања. Сви ови олтари начињени су од кречњака и порозног пешчара, за разлику од иконе са натписом из Понтеса, која је начињена у мермеру (кат. бр. 12). Сачуване скулптуре, међутим, урађене су углавном у мермеру, али веома различитог квалитета, од лошијег и крупно зрнастог до финијег и ситно зрнастог, те се због тога тешко може нешто прецизније рећи о њиховим поручицима.

Накит са друге стране може да пружи значајне податке. Поред религиозних или естетских склоности, накит може да укаже и на социјално-економски положај особе која га је носила, односно на њену финансијску моћ и положај у друштвеној хијерархији. Прстење је служило као ознака достојанства, печат или амулет, а означавало је и веренички статус (*ани-*

²⁴ Од педесет и шест натписа посвећених Либеру у Дакији, жене су дедиканти деветнаест, Popescu C., Popescu M. 1995, 228.

²⁵ У Горњој Панонији: *AE* 1978, 640; у Доњој Панонији: *AE* 1974, 515; *CIL* III, 10346; *RIU* 938; у Далмацији: *AE* 1987, 806; *ILJug* 247; у Дакији: *CIL* III, 1548; *CIL* III, 1091; у Македонији: *AE* 1950, 20; *AE* 1939, 192; *AE* 1939, 196; *AE* 1939, 198; *AE* 1939, 199.

lus pronubus).²⁶ Оно је могло да има више намена или једноставно да буде само украс. Прстење од племенитог метала нису имали право да носе различити друштвени сталежи у свим периодима Римског царства, као ни у претходно доба Републике.²⁷ То право је трајно било ускраћено једино робовима, с обзиром на то да се они, будући без права грађанства, нису сматрали грађанским сталежом.²⁸

Сачувано горњомезијско прстење са дионизијском иконографијом израђено је од гвожђа и злата. Од гвожђа је направљен фрагментарно очувани прстен са гемом од тамножућкастог оникса са представом Бахуса из Скупа (кат. бр. 57), прстен са гемом од опала непознатог места наласка, са Сатиром изведеним у техници гравирања (кат. бр. 105) и гвоздени прстен из Градашнице код Лесковца са сребрном гемом са представом Пана, изведен у техници ливења (кат. бр. 113). Прстење израђено од гвожђа припадало је власницима мање куповне моћи и припадницима нижег друштвеног сталежа. Зато је гвоздено прстење са гемама од полудрагог камена и стаклене пасте имитирало прстење начињено од сребра и злата.²⁹ Гема од сребра на прстену из околине Лесковца (кат. бр. 113) ипак указује на сасвим добру финансијску моћ носиоца, а то што је прстен начињен од гвожђа указује на нижи социјални положај носиоца. Прстен је вероватно припадао извесном робу који је имао довољну финансијску моћ да плати прстен са сребрном гемом, али не и довољно слободе да носи прстен у потпуности израђен од сребра.³⁰ Поред овог, сачувано је и прстење израђено од злата. Такав је златни прстен са гемом од калцедона са представом Диониса непознатог места наласка, данас у Народном музеју у Београду (кат. бр. 52), и златни прстен са гемом од карнеола са Силеном из Виминацијума (кат. бр. 112). Ове геме су биле уобичајене за то доба,³¹ међутим, употреба злата говори о наручиоцима вишег социјал-

²⁶ Поповић И. 1992, 9.

²⁷ Зотовић Р. 1997, 26, нап. бр. 16; Поповић И. 1992, 17.

²⁸ За време Републике златан прстен (*anulus aureus*) био је ознака достојанства и био је повезан са неком функцијом. Право да носе златно прстење *nobiles* и њихови наследници по мушкој линији стекли су 321. године пре н. е., а ово право касније се проширује на првих осам центуриона. На почетку Царства златно прстење је и даље ознака патриција, а уз дозволу могле су да га носе особе нижег ранга, док је за време Хадријана то право било ускраћено једино робовима. Септимије Север је 197. године дозволио свим војницима да носе златно прстење, Поповић И. 1992, 7.

²⁹ Зотовић Р. 1997, 26, нап. бр. 15.

³⁰ Зотовић Р. 1997, 26.

³¹ Walters H. B. 1914, 12.

ног статуса и бољег материјалног стања. Димензије прстења, односно пречници њихових алки, можда би могли да укажу на то да су их носили мушкарци.³² Мањи пречник, на пример, златног прстена са гемом од карнеола (кат. бр. 112) може ипак да укаже на то да је његова власница била жена. Нажалост, до данас су у већем броју сачуване горњомезијске геме без прстења на којем су се налазиле. Реч је о гемама начињеним од полудрагог камена, уобичајено коришћеним у античком свету. Далеко су најбројније сачуване геме од карнеола, траженог полудрагог камена у античко време (кат. бр. 49, 51, 53, 55, 99, 102, 106–108, 111–112). Потом, ту су геме од јасписа (кат. бр. 50, 54, 100–101, 103–104), калцедона (кат. бр. 52 и 110) и опала (кат. бр. 53 и 105). На нивоу појединачних примера сачуване су геме од граната (кат. бр. 56), оникса (кат. бр. 57) и ахата (кат. бр. 109). Квалитет израде гема, јасно и прецизно урезивање, стилска чистота и избор камена, говоре о томе да се радило о квалитетним производима водећих глиптичких радионица.³³

У погледу квалитета материјала и израде издваја се и рељефно огледало из Виминацијума са Дионисом и Аријадном (кат. бр. 40). Рељеф на огледалу од бронзе, сребра и злата изведен је техником искуцавања на матрици. Прилог у гробу у којем је пронађено ово огледало указује на то да је ту сахрањена жена.³⁴ Техника у којој је огледало изведено и материјал од којег је направљено говори да је реч о имућној власници. Сам аверс огледала је од добро очуваног бронзаног лима који је био посребрен амалгамирањем, техником која је захтевала високо квалитетно сребро и примену полирања у циљу побољшања рефлективних својстава.³⁵ Полирање се, као завршни поступак обраде метала, изводило само на скупоценим комадима накита. Реверсна страна огледала изведена је од позлаћеног бронзаног лима, на којем је техником искуцавања изведен рељеф. Изузетно висок степен квалитета израде овог огледала говори у прилог претпоставци да је мајстор био из источних провинција Царства,

³² Димензије прстења могле би да укажу и на пол особе која га је носила, те би већи пречник говорио да је прстен носио мушкарац (кат. бр. 50 и 55).

³³ Кузмановић-Нововић И. 2006, 15; Кузмановић-Нововић И. 2007, 150.

³⁴ Прилог у гробној целини (G1–119) чинили су: крчаг типа ојнохоа, два крчага, печени и црвено бојени жижак, четири коштане игле, од којих су две шиваће, док су друге две имале украсну намену, сребрни прстен правоугаоног пресека на чијој се глави налази низ пластичних бобица изведених у техници псеудогрануларације, бронзана була, фрагментарно очуван прстен од стаклене пасте полукружног пресека, са елиптичном главом, бронзана нитна, четири гвоздена ексера и мањи део стаклене посуде са прстенастом профилацијом, Каровић Г. 1995, 218.

³⁵ Каровић Г. 1995, 219.

познатих по богатој традицији обраде метала.³⁶ Иконографска анализа рељефне представе, то јест појава заједнице Диониса и Хелиоса, показује да се радило о власници или мајстору оријенталног порекла. Присуство Хелиоса, односно Сола, могло би да ограничи простор на Сиријску Комагену, одакле је на територију Виминацијума и досељен један број људи у II веку.³⁷

Поред накита, интересантна је једна бронзана оплата за ковчежић из Виминацијума, односно данас сачуван један њен део.³⁸ Дрвени ковчежићи, заштићени бронзаним лимом, рељефно декорисани, вероватно су се налазили у породицама вишег ранга. Ова техника је захтевала занатску вештину и одговарајући алат и могуће је да се радило о импорту. На фрагменту је техником искуцавања изведена фигурална представа Сатира. Поред ове, познато је још само пет бронзаних оплата за ковчежиће из Горње Мезије.³⁹ Најближи примери ковчежића са оплатама сличним виминацијумским јесу они из Доње Паноније. Најчешћи мотиви на њима су Музе, поједина божанства и њихове активности, тијас, персонификације појединих градова, алегије Годишњих доба и жанр сцене.⁴⁰ Оплата ковчежића из Виминацијума, поред Сатира, садржала је и друге представе – можда се радило о сценама бахантског тијаса. Вероватније је да је заједно са приказима календарских месеци на другој оплати из Виминацијума чинила део плате једног ковчежића, како је и претпоставила Ђорђевићева. Оплата са приказом Сатира могла је да буде произведена у панонским радионицама. С обзиром на то да су радионице за ковање новца постојале у Виминацијуму и да је техника пресовања била уобичајена, могуће је да су и ту постојале радионице које су могле да израде ову плату.⁴¹ У сваком случају, значајно је напоменути да је у Горњој Мезији постојала породица која је себи могла да приушти овакав скуповени ковчежић са дионизијском тематиком.

³⁶ Каровић Г. 1995, 223.

³⁷ Досељавање је највероватније било условљено стварањем административних и војних центара, а самим тим и стварањем услова за бављење занатском производњом и трговином, Мirković М. 1968, 128. Сиријско порекло становника Виминацијума потврђено је са два натписа (бр. 211 и 213), а можда и трећим (бр. 212), Мirković М. 1986.

³⁸ Ђорђевић М. 1994, 44 и даље, бр. 2.

³⁹ Три са представама Муза, једна са Викторијом и једна са персонификацијом Годишњих доба, односно календарских месеци, Ђорђевић М. 1994, 43 и даље.

⁴⁰ Ђорђевић М. 1994, 46.

⁴¹ Ђорђевић М. 1994, 49.

Наведени предмети показују да су и жене у Горњој Мезији биле следбенице Бахуса, односно Диониса: рељефно огледало (кат. бр. 40), златни прстен са гемом од карнеола (кат. бр. 112), а можда чак и дионизијска иконографија на ковчежићу са представом Сатира (кат. бр. 77).

Иконографска анализа је указала на то да су, поред власнице рељефног огледала, оријентално порекло могли да имају и дедиканти појединих вотивних рељефа. Да је дедикант рељефа из Рудника (кат. бр. 30) могао да има оријентално порекло, показује представљена тријада – Зевс, Дионис и Хера. Утицаји који су условили њено настајање вероватно су долазили са хеленофоног или тракијског простора. На истим просторима могуће је тражити и порекло дедиканта вотивног рељефа из Букова (кат. бр. 26).

Не постоје подаци који би прецизније указали на то ко је био наручилац Јасоновог саркофага (кат. бр. 65), на којем су, поред Јасона и Персеја са предметима њихових тријумфа, приказани Сатир и Менада у екстатичној игри. Као и код највећег броја саркофага у Доњој Панонији са трипартитном поделом предње стране, натпис на предњој страни није очуван јер је вероватно био написан бојом.⁴² Поред ове отежавајуће околности, може се претпоставити да је поручилац потицао из веома имућних и образованих кругова, с обзиром на то да је могао да разуме и прихвати, ако не и осмисли, веома сложен програм овог луксузног мермерног саркофага. Остаје отворено и питање да ли је овај, сигурно веома имућни становник града Виминацијума, приказаним афинитетом према тријумфалним и херојским митолошким темама исказао и своје професионално војничко усмерење, на шта указује и Каниц, који сматра да је овај саркофаг припадао „неком ратнику високих војничких врлина”.⁴³ С друге стране, наклоност према оваквом фунералном репертоару могла је да потекне и од стране мајстора Грка, који су можда и израдили овај саркофаг.⁴⁴ Без обзира на то ко је од њих имао већу улогу у његовом осмишљавању, Јасонов саркофаг свакако говори да је поручилац био веома образован при-

⁴² Велики део саркофага са трипартитном поделом предње стране, натписним пољем фланкираним нишама са рељефима, у Доњој Панонији је имао натпис бојом која данас није очувана, Dautova-Ruševljan V. 1989, 97.

⁴³ Kanić F. 1985, 182.

⁴⁴ Питање порекла ових мајстора прилично је сложено. Кимон (Cumont F. 1894, 28) сматра да је саркофаг израђен у неком грчком месту из којег је пренет у Горњу Мезију. Ђорђевићева (Ђорђевић М. 1989–1990, 143) говори о грчким мајсторима у виминацијумским радионицама. Другачије становиште заступа Васић (Васић М. 1905, 156–157) истичући значај горњомезијских радионица.

падник вишег социјално-економског сталежа града Виминацијума,⁴⁵ као и да су мајстори које је ангажовао били посебно вешти и добро упознати са највишим достигнућима фунералне уметности.

3. ИМПОРТ ЛУКСУЗНИХ ПРОИЗВОДА

Квалитет употребљеног материјала, као и иконографска анализа, могу да пруже и значајне податке о власницима луксузних посуда од сребра са дионизијским мотивима (кат. бр. 5, 41, 88–93). Међутим, у случају ових посуда отварају се различита питања. Прво питање, на које је тешко дати коначан одговор, јесте да ли су представе на овим посудама имале декоративну или култну вредност. С друге стране, истраживачи се слажу да се овде ради о импортованим предметима.⁴⁶ Из тог разлога тешко је говорити о сценама на овим посудама као култним, па тако и о њиховим наручиоцима или идеаторима. Ове луксузне сребрне посуде у Горњу Мезију су доносили истакнути појединци. У сваком случају, дионизијска иконографија је са доласком ових посуда постала део свакодневног живота горњомезијских грађана. Овде ће зато бити речи о пореклу ових посуда и, колико је то могуће, о њиховим горњомезијским власницима.

Сребрна посуда из Јабучја (кат. бр. 88), Аријаднин пехар (кат. бр. 41) и посуде из оставе из Текије (кат. бр. 91–93) импортована су роба, чије форме, израда примењене орнаменталне технике и сама декорација указују на то да су израђене у кампанским радионицама поставгустовског доба, у традицији александријских радионица хеленистичког периода.⁴⁷ То сведочи да је већ почетком I века почео импорт овог луксузног материјала са дионизијском иконографијом у унутрашњост Балкана.⁴⁸

Сребрни пехар из Јабучја са рељефом жртвовања Силену спада међу ретке примере овог типа пехара са двоструким зидом. Употребљаван је за вино и чинио део луксузног комплета за пиће (*argentum potorium*). Најближе аналогije за луксузно посуђе из оставе из Јабучја код Лазаревца могу да се пронађу у великим сервисима нађеним на тлу Италије, као што су они из Боскорелеа из Помпеја, из куће Менандра. Власник посу-

⁴⁵ Натписи указују на то да је у Виминацијуму постојао слој изузетно богатих грађана и говоре о њиховим значајним донацијама градској каси, учињеним различитим поводима, Mirković M. 1986, 48, бр. 22, 42, 56 и 61.

⁴⁶ Mano-Zisi Ђ. 1957; Поповић И. 1994; Величковић М. 1983; Поповић И. 1994б; Поповић И. 1995, 145 и даље; Цвјетићанин Т. 1995, 163.

⁴⁷ Поповић И. 1994, 46–48; Цвјетићанин Т. 1995, 163.

⁴⁸ Поповић И. 1995, 145 и даље.

де из оставе у Јабучју био је богати појединац, можда војник, који је ове драгоцености опљачкао у Италији и донео их са собом на почетку римске доминације на горњомезијском тлу.⁴⁹ Према натпису, власник Аријадниног пехара (кат. бр. 41) био је Луције Флавије Валенс (*Lucillus Flavius Valens*), префект помоћне војне јединице регрутоване у Шпанији, а стационаране на доњем Дунаву. Пехар је израђен у непознатој радионици, а мотив са његовог омотача има већи број аналоггија у грчкој уметности.⁵⁰

Остава из Текије садржи веома хетероген материјал. Између осталог, то су сребрне посуде које припадају западном, италском производном кругу (кат. бр. 91–93), али и емблеме, иконе од танког сребрног куцаног лима (кат. бр. 119), које се везују за делатност оријенталних радионица у хеленистичком периоду, о чему ће више речи бити у поглављу о Сабацију. Сребрне посуде из ове оставе блиске су онима из кампанских радионица и везују се за поставгустовски период, када су вероватно и настале и када их је војска донела на територију Горње Мезије. Сматра се да је благо похранио римски официр који је сребрни накит опљачкао негде у Дакији и закопао га заједно са драгоценостима које је поседовао.⁵¹ Моруће је да се ово кампанско посуђе у извесном тренутку нашло у поседу Дачана, који су га на неки начин укључили у свој културни контекст. То се може закључити на основу дршки патера које су на врховима биле перфориране да би се окачиле алке са превученим и спирално намотаним крајевима, од којих на једној и данас виси минијатурна секира. Са натписа на сребрној копчи сазнаје се да је власник предмета оставе у Текији био *G. Valerius Cresces* из центурије *Veri*.⁵² Не може се са сигурношћу утврдити да ли је он био припадник легије VII *Claudia*, зато што је код натписа на војној опреми ређе посведочена легија у односу на центурије.

Прстенасти обод, односно фриз на два тањира (*lanx*), декорисан је дионизијским мотивима. На тањиру непознатог места наласка (кат. бр. 89) приказани су жртвеник, маска са тирсом, дрво, коза која лежи, маска и сфинга. На ободу тањира из Виминацијума (кат. бр. 90) налазе се маске Менаде и Сатира, животиње које трче, дрвеће и, у централном делу, једна Менада. Посуде са фризовима на којима се налазе маске, Дионисови атрибути и сцене из његовог живота израђивале су се од почетка I века по узору на производе александријских радионица. Овакав начин декорације обода тањира, такозвани стил Дионисовог живота, води порекло из Мале

⁴⁹ Поповић И. 1994, 46.

⁵⁰ Поповић И. 1994, 277, кат. бр. 180.

⁵¹ Поповић И. 1994, 27; Поповић И. 1994б, 47.

⁵² Mano-Zisi Ђ. 1957, 20–21, бр. 15.

Азије, а први примерци у овом маниру рађени су у Александрији током друге половине I века.⁵³ Ове посуде су касније наставиле да се производе у Галији, посебно у II и III веку, одакле су најчешће Дунавом долазиле у Горњу Мезију. Тањир непознатог места наласка (кат. бр. 89) датује се у II и III век и везује за галске радионице, одакле је вероватно импортован.⁵⁴ Тањир из Виминацијума (кат. бр. 90) припада касној фази производње посуда са фризом са темама из Дионисовог живота и могао би да се веже за неку већу радионицу у самом Виминацијуму.⁵⁵

Сребрна патера из Горњих Бранетића на Руднику (кат. бр. 5) која на дршци има златом ретуширан натпис *DBS* чини део хетерогеног налаза ове оставе, култног сребрног посуђа и стоног посуђа.⁵⁶ Питање је да ли су сви предмети из ове оставе настали у истој радионици. Стилско-типолошка анализа је указала на то да је култно сребрно посуђе израђено на самом крају II века или током прве половине III века, а да је сервис стоног посуђа израђен након средине III века.⁵⁷ Могуће је да се, посебно када је реч о култним посудама, делом ради о импорту из Галије или о раду по узору из галских радионица. С друге стране, стоно посуђе, којем може да припада и наведена патера (кат. бр. 5), која се по облику реципијента и дршке може повезати са неколико посуда нађених у Србији и Бугарској, вероватно је израђено у некој локалној радионици. У литератури постоји мишљење да је сребрно посуђе накнадно донесено у околину Рудника, међутим, могуће је да су ту постојале и неке домаће радионице за израду сребрних посуда, везане за велике руднике олова и сребра на Руднику.⁵⁸ У таквим домаћим радионицама могао је да буде израђен и овај сервис стоног посуђа, намењен неком вишем чиновнику рудничке администрације, а вероватно и култни судови за околна светилишта домаћих божанстава.

Из наведеног се види да су времена настанка сребрних посуда различита, као што су различити и могући путеви њиховог импорта у провинцију Горњу Мезију. Међутим, може се закључити да њихов квалитет говори о прилично високом животном стандарду римских војника на граници, али и стандарду домаћег становништва, придошлих странаца, трговаца и занатлија. Поред тога, ове сребрне посуде су важно сведочан-

⁵³ Поповић И. 1994б, 49.

⁵⁴ Поповић И. 1994, 289, кат. бр. 201.

⁵⁵ Поповић И. 1994б, 51.

⁵⁶ Поповић И. 1995, 155 и даље.

⁵⁷ Поповић И. 1995, 156.

⁵⁸ Марић Р. 1933, 29; Поповић И. 1995, 156.

ство да су теме из Дионисовог живота биле део свакодневице имућнијег горњомезијског становништва.

4. МОГУЋИ ВЛАСНИК ВИЛЕ НА МЕДИЈАНИ

Питање идентификације власника касноантичке виле на Медијани било је повод више различитих студија.⁵⁹ Оно је веома сложено, посебно ако се зна да је вила грађена из више фаза. Васић на основу археолошких истраживања спроведених 2000. године указује на то да је вилу саградио Константин I и да су је потом користили његови наследници Валентијан I и Валенс.⁶⁰

Једна од теорија повезује власника ове виле са Роиметалкесом, који је порфирне статуе пронађене у овој вили посветио Асклепију и Хигији. Ову тезу изнели су Петровић и Јовановић, да би нешто касније Васић у својим радовима указао на другачије могућности. Петровић истиче да је власник виле непознат, али да, судећи према месту где се вила налазила, њеној пространости, луксузу и присуству императора, не би било немогуће да је била власништво императора. Током извесног периода вила је вероватно била уступљена Роиметалкесу (*diasemotatos = vir prefectissimus*), који је са својом женом Филипом посветио порфирне статуе Асклепију и Хигији.⁶¹ Судећи према чињеници да је Роиметалкесово име касније назначено на једном од споменика као *damnatio memoriae*, чини се вероватним да је он био гувернер провинције, можда Средоземне Дације (*Dacia Mediterranea*?), јер су споменици гувернера у суседству изражавали исту веру. С друге стране, гувернери су користили такве виле као своје резиденције и према потребама их уступали цару и његовој пратњи.⁶² Уз све резерве због нечиткости, односно сумарности натписа са дедикације Асклепију и Хигији, Петровић је указао на могућу идентификацију Роиметалкеса са Валеријем Рометалком, који је посведочен као *Val. Rometalca dux Aegypti et Thebaidos ultrarumque Libyarum* (CIL III, 12073) на натпису из Луксора датованом у 324. или 325. годину. На везу са Египтом упућује порфир од којег су и начињене скулптуре Асклепија и Хигије, египатска провинцијенција предлошка за скулптуру Хигије, а посредно и налаз бронзане статуе Хермеса–Тота. Претпоставља се да се

⁵⁹ Јовановић А. 1993, 46 и даље. Уп. Petrović P. 1979, 97, бр. 61; Vasić M. 2004, 79–106.

⁶⁰ Vasić M. 2004, 79.

⁶¹ Petrović P. 1995b, 237.

⁶² Petrović P. 1995b, 237.

Валерије Рометалк налазио у пратњи Диоклецијана током његове посете Египту 302–303. године.⁶³ Тада је могао да учествује у подизању статуа Константина I, обнови светилишта у Луксору и преношењу обелиска из Тебе.⁶⁴ Наведене активности имале су за циљ утврђивање ауторитета царске власти и афирмацију личности цара. Ова активност је могла да има и призвук личног пријатељства и оданости Рометалка према Константину и тај однос се могао наставити током заједничких боравака, можда и суседства на Медијани. Шири домицил Валерија Рометалка, ако се закључује према имену, била је Тракија, а Јовановић претпоставља да је у питању био Филипополис.⁶⁵ Јовановић даље претпоставља да се ради о гувернеру Дарданије, чији је главни град у Константиново време био Наисус.

Тезу о идентификацији власника виле са Роиметалкесом и његово повезивање са Валеријем Рометалком негира Васић.⁶⁶ С једне стране, он анализира наведене натписе и тадашње прилике, а са друге, користи стратиграфију терена и налазе новца. У погледу различитих фаза изградње Васић истиче да је прва фаза практично уништена и преграђена и да је могла била уништена и пре 330. године. Друга фаза је, по њему, трајала између 330. и 334. године, када је Константин I први пут нешто дуже боравио у Наисусу. Вероватно је управо тада текла и прва фаза изградње саме виле са перистилом, мада је могуће да је мали триклинијум источно од великог триклинијума већ био изграђен у првој фази. Следећу фазу изградње виле тешко је прецизно утврдити, али је сигурно била након 334. године. Могуће је да је вила била декорисана током дужег боравка

⁶³ У пратњи цара Диоклецијана на почетку своје каријере налазио се и Константин. Он је тада обишао најзначајнија сакрална места и вероватно је био под утицајем Диоклецијана, поштоваоца египатских светилишта, посебно Луксора и Тебе, Јовановић А. 1993, 47 и даље.

⁶⁴ Овде се радило о пројекту преношења обелиска Тутмеса IV, такозваног Латеранског обелиска, из Амоновог храма у Теби у Александрију, а потом у Рим. Сакралне аспекте овог подухвата и деликатне преговоре са тебанским свештенством Константин је поверио Никагорасу из Атине, носиоцу бакље у Елеузинским мистеријама. Организациони и технички проблеми, који су били бројни и компликовани – посебно утовар огромног обелиска, транспорт Нилом и проширење капија луке у Александрији – вероватно су били поверени Валерију Рометалку, Јовановић А. 1993, 47 и 48.

⁶⁵ Приказ речног божанства налик оном на мозаику из Медијане налази се на новцу из Филиполиса. Поред тога, и друге скулптуре откривене у Медијани приказују божанства поштована у Филиполису, Јовановић А. 1993, 48.

⁶⁶ Vasić M. 2005, 167 и даље.

Константиновог сина Констанса у Наисусу 339. и 340. године. Трећу фазу изградње виле тешко је прецизније одредити.

Судећи по датовању виле, тешко је могуће да су Константин I и његови синови Констанс и Константин II успоставили паганско светилиште у вили Медијани, посебно имајући у виду њихову нетолерантност према паганима и Константинову наклоност према Солу пре 325. године. Следећи император који је провео неколико месеци у Наисусу био је Јулијан. Истраживања историјских извора сугеришу да је он био у Наисусу између јуна и новембра 361. године и, према томе, вероватно је посетио и Медијану. Његова религиозна опредељења могла би бити у складу са успостављањем оваквог паганског светилишта. С једне стране, наглашен је синкретизам и неоплатонска идеологија, а с друге чињеница да је Јулијан био пасионирани поштовалац Сола, односно Хелиоса, што је илустровао својој Химном Краљу Сунца.⁶⁷

Васић претпоставља да је Јулијан могао да буде идеатор светилишта посвећеног ијатричким боговима, коме је припадала бронзана ограда и бројне скулптуре посвећене Асклепију, Хигији, Артемиди Сосандри, Херкулу, Меркуду, али и Дионису. Томе у прилог овај аутор наводи Јулијанов синкретизам, посебно поштовање Хелиоса и Асклепија, али и близину бањског царског комплекса.⁶⁸

Иако се не може са сигурношћу говорити о наручиоцу групе скулптура са Медијане, међу којима и оне са дионизијском иконографијом, изнесена разматрања говоре у прилог бољем разумевању порекла и високог социјалног положаја њиховог власника.

⁶⁷ Vasić M. 2004, 104.

⁶⁸ Vasić M. 2004, 104 и даље.

IV

ДИОНИСОВ КУЛТ И ЦАРСКА ИДЕОЛОГИЈА – ПРИМЕР РОМУЛИЈАНЕ

Дионизијске теме су имале посебно место у иконографији Галеријеве касноантичке палате у Гамзиграду (кат. бр. 1, 13, 19, 27, 60, 67–69).¹ Већ су разматрани мозаик (кат. бр. 13) и надвратник (кат. бр. 27) са Дионисом, камени рељеф успаване Аријадне (кат. бр. 65), очувана глава Бахуса детета (кат. бр. 19), торзо Сатира (кат. бр. 60), капител стуба са рељефом Силена и Менаде (кат. бр. 68) и пути у берби грозђа на пиластру (кат. бр. 69). Бројне су друге рељефне представе са елементима дионизијске иконографије, чија је атрибуција ипак полемична: капители украшени бршљаном и виновом лозом са грозђем из које провирују људске главе,² венци са виновом лозом са гроздовима,³ кантароси на мозаику са лавиринтом,⁴ конзола са кантаросима и пиластер са рељефом дрвета са листовима бршљана.⁵ Питање је да ли се овде ради само о декоративним или симболичким елементима и због тога они овде неће бити шире разматрани.

Разматрајући рефлексiju Дионисовог култа у иконографији касноантичке палате у Гамзиграду, неизоставно се намеће и питање дедикације малог храма *C* (кат. бр. 1). Храм, односно његови остаци, налазе се у дворишту палате *D*, непосредно испред североисточног дела тракта *DI* (кат. бр. 1). Од храма је очувано језгро подијума, супструкција степеништа на источној страни, део крипте и темељни делови зидова наоса и

¹ Везу Гамзиграда и култа Диониса приметили су бројни истраживачи: Срејовић Д., Јанковић Ђ., Лаловић А., Вујовић Б. 1983; Petrović R. 1995, 247; Dušanić S. 1995, 77–98; Živić M. 2005.

² Срејовић Д. 1993, 214, бр. 58.

³ Срејовић Д. 1993, 215, бр. 60.

⁴ Срејовић Д. 1993, 265, бр. 92.

⁵ Živić M. 2005, кат. бр. А 9, В 27.

пронаоса. На источној страни очувано је неколико блокова који припадају конструкцији степеништа. Храм је правилно оријентисан у односу на стране света, при чему је дужа страна била у правцу исток–запад. Испред храма се налази монументални жртвеник правоугаоне основе, изграђен на исти начин као и подијум храма.

Не постоје конкретне индикације да је мали храм *C* у Ромулијани био посвећен Либеру, иако поједини аутори истичу ову хипотезу. Ову идеју први пут износи Срејовић, позивајући се на Лактанцијев навод да је Галеријева мајка Ромула била поштовалац „планинских божанстава”, којима је дневно приносила жртве и чинила ритуалне радње.⁶ Имајући у виду овај цитат, иконографију скулптуралних налаза и одлике архитектуре малог храма *C*, Срејовић износи идеју да се овде ради о храму посвећеном Либеру и Либири или Великој Мајци (*Magna Mater*). Томе у прилог он додаје да крипта наликује на *fossa sanguinis* и да су у непосредној близини пронађене фигуралне представе Силена и Менаде овенчане бршљаном, рељефни фрагменти винове лозе и палме.⁷

Срејовић преноси Буркхартову идеју да се термин „планинска божанства“ односи на Кибелу и Атиса, а Моро га везује за Силвана, Дијану и Либеру Патера.⁸ Ради бољег разумевања овог термина потребно је истаћи следеће посвете које износи Дарси проучавајући Силванов култ: *Dei montenses* (*CIL* VI, 377), дедикацију планинским боговима и Силвану и Дијани у Аквитанији (*CIL* XIII, 382)⁹ и посвету из Аквитаније (*CIL* XIII, 38) Силвану и *Montes Numidi(cae)*.¹⁰ Посвета планинским божанствима посведочена је и на једном натпису из Британије (*RIB*, 1269). Наведени натписи сведоче да се Силван и Дијана нису сматрали планинским божанствима, већ да су им били придруживани.

Из Горње Мезије потичу три натписа посвећена управо божанствима шума или гора: из Котеноваца *Silvano et Silvestri sacrum*,¹¹ из Подујева

⁶ Srejić D. 1995, 301, нап. 20: Lactantius, *Mors. Pers.*, 11.1 ff.: *erat mater eius deorum montium cultrix. Quae cum esset mulier admodum superstitiosa, dapibus sacrificabat paene cotidie ac vicianis suis epulas exhibebat.*

⁷ Srejić D., Lalović A. 1989, 12.

⁸ Srejić D., Lalović A., Janković Đ. 1978, 63, нап. 28. Уп. Burckhardt J. 1853, 211; Moreau J. 1954, 267–268.

⁹ Dorsey P. F. 1992, 51, нап. 7; 59, нап. 56; *CIL* XIII, 382 = *ILTG* 123 = *AE* 1959, 206.

¹⁰ *CIL* XIII, 38 (4, p 2) = *D*, 3179 = *AE* 2000, 923.

¹¹ *IMS* I, 22. У осталим горњомезијским натписима Силван је посведочен без епитета (*IMS* II, 297), са епитетима *sacrum* или *domesticus* (*IMS* II, 300; *IMS* II,

*Deabus Silvestribus virgines(!)*¹² и натпис *Deabus Silvestris(!)* из Виминацијума.¹³ Један од уобичајених Силванових епитета био је *silvester* (шумски, горски),¹⁴ што је посведочено у бројним провинцијама Царства, у Италији, Тракији, Доњој и Горњој Мезији, обе Паноније, Далмацији, Дакији и Нумидији.¹⁵

Након разматрања могућег разумевања Лактанцијевих речи „планинска божанства“, потребно је сагледати особености архитектуре малог храма С. Овај храм је постављен на високи подијум са крстообразном криптом, има широко степениште и испред њега се налази монументални жртвеник. На основу данас сачуваних архитектонских елемената храм се може поуздано реконструисати. То је био тетрастилни простилос, веома сличан Јупитеровом храму у Диоклецијановој палати у Сплиту. Подијум, довратници, стабла стубова и архитрав су од зеленог туфопешчара, фриз од белог кречњака, а фигурални капители од мермера. Крипта храма налакује на *fossa sanguinis*. У погледу његове дедикације аутори наводе Либеру и Либеру, Дијану и Силвана или Кибелу и Атиса.

О светилиштима посвећеним Либеру и Либири не постоје прецизни подаци, већ се ради о индиректним закључивањима. С. и М. Попеску, анализирајући култ Либеру Патера у Дакији, посебну пажњу посвећују и његовим светилиштима.¹⁶ У контексту бољег разумевања малог храма у Ромулијани важно је издвојити налазиште у једном румунском подунавском граду (*Cioroiu Nou*), где је откривена *fosse rituelle (favissae)* у којој је пронађена једна статуета Либеру Патера.¹⁷ На основу тога Тудор претпоставља постојање светилишта у част овог божанства. На основу бројних предмета култа, ваза декорисаних змијама, култних маски на керамици и вотивних предмета посредно је указано на постојање бројних светили-

310; *IMS* VI, 14; Петровић П. 1975, 132, бр. 14) или са епитетима *augustus* и *conservator* (*IMS* I, 108).

¹² *ILJug* 3, 1641.

¹³ *IMS* II, 41. Марић сматра да се овде ради о шумским Нимфама, Марић Р. 1933, 60.

¹⁴ Дарси указује на то да је Палмерово повезивање хришћанског светитеља, канонизованог бискупа св. Силвестера и паганског Силвана у Риму неутемељено, Dorsey P. F. 1992, 184–185.

¹⁵ Dorsey P. F. 1992, 180.

¹⁶ Popescu C., Popescu M. 1995, 227 и даље.

¹⁷ Popescu C., Popescu M. 1995, 227, нап. 23 и 24.

шта бога Либера у Дакији. Ритуалне јаме су биле откривене у близини места култа у Поролисуму, Сармизегетузи и Суцидави.¹⁸

Не постоје ни рељефне представе или натписи који би указали на потпуно сигурну атрибуцију неког храма Силвану. Вероватно се радило о личним посветама и приватним поштовањима овог божанства у виду мањих статуа, олтара или вотивних рељефа. Рељеф на једном тонду са Константиновог славолука најбоље дефинише начин поштовања бога Силвана. На тонду се види статуа божанства постављена на мало постоље испред једног дрвета. Поштовање Силвана често је везивано и за места светих пећина. Ипак, на основу епиграфских и скулптуралних налаза са извесном резервом индиковани су храмови у Карнунтуму у Панонији и у Сармизегетузи у Дакији. **Концентрација великог броја натписа, на пример у Топуском у Далмацији или Аквилеји, може да укаже на постојање храма, због чега се сматра да је и Монтелеоне Сабино било свето место састајања са веома једноставном структуром.**¹⁹ Имајући у виду наведено, тешко би се могло прихватити да је мали храм у Гамзиграду био посвећен Силвану као божанству шума и гора. Ни светилишта посвећена Дијани, Дијанини храмови у Доклеји²⁰ и Карнунтуму,²¹ не пружају могућност поређења са гамзиградским малим храмом. Светилишта посвећена Кибели често су посведочена у епиграфским изворима.²² Марић помиње бројне натписе који сведоче о постојању храмова у част ове богиње, међутим, археолошка истраживања не доносе значајније податке о томе.²³ Нажалост, из наведеног се не може извести сигурна атрибуција малог храма С у Ромулијани.

¹⁸ Popescu C., Popescu M. 1995, 227, нап. 23.

¹⁹ Dorsey P. F. 1992, 92 и даље.

²⁰ Храм је био правоугаон, типа *in antis*, са апсидом на крају *cele* и степеницама, којима се улазило у храм. Пронаос је имао два стуба између анта. Оплата зидова је урађена мермерним плочицама, а сачуван је и део тимпанона, на којем је била приказана Дијанина биста у рељефу. Није сигурно да је око храма постојао портик, Marić R. 1933, 66.

²¹ Fitz J. 1998, 66.

²² Stambaugh J. E. 1978, 592 и даље.

²³ Marić R. 1933, 78.

Постојање посебног односа Галерије – Дионис – Александар Велики приметили су сви истраживачи касноантичке палате у Гамзиграду.²⁴ Овај однос се најпре уочава у тежњи ка изједначавању чинова њихових рођења. Срејовић примећује Галеријеву наклоњеност божанствима која су имала смртну мајку и бесмртног оца (Херкул, Дионис, Асклепије). Тако је Александар, син Амона, такође могао да буде један од Галеријевих божанских модела или херојских префигурација.²⁵ На следећем плану, идејна веза између Галерија и Диониса уочава се и у погледу њихових војничких похода. Своју велику победу над Персијанцима, персијским краљем Нарсејем 297/298. године, Галерије је могао да упореди са Дионисовим победоносним походом на Индију.²⁶ Да је Галерије имао посебан однос према Дионису, уочава се у декорацији Галеријеве палате у Солуну, у којој је ово божанство заузимало веома истакнуто место.²⁷

Постојање посебног односа Галерије – Дионис – Александар у касноантичкој палати у Гамзиграду може се уочити на три различита плана: на плану иконографије скулптуралних налаза, Ромулином маузолеју, односно чину апотеозе Галерија и његове мајке, учињене по узору на хеленистичке апотеозе хероја, и могућности да је мали храм С био посвећен Либеру. С обзиром на то да је и о иконографији и о малом храму већ било речи, пажња ће овде бити посвећена самом чину апотеозе Галерија и његове мајке.

Галеријево поштовање Диониса и других чланова класичног пантеона са којима је делио полубожанско порекло очигледно је инспирисало и његову интенцију да деификује како своју мајку, тако и самог себе. Срејовић је у непосредној близини Ромулијане уочио постојање места где су вероватно била одиграна два чина апотеозе.²⁸ Откриће Ромулиног маузолеја на Магури показује да је Галерије свој однос према мајци градио по узору на Диониса. После извојеваних победа на истоку Дионис је своју мајку Семелу уздигао високо и уврстио међу богове. Тако се и Галерије, нови Дионис, са својом мајком Ромулом узнео са врха Магуре

²⁴ Повезаност Гамзиграда и култа Диониса приметили су сви истраживачи ове касноантичке виле: Срејовић Д. 1983 (и у каснијим бројним радовима о овој вили); Petrović R. 1995, 247; Dušanić S. 1995, 77–98; Živić M. 2005.

²⁵ Dušanić S. 1995, 79.

²⁶ Dušanić S. 1995, 82.

²⁷ Dušanić S. 1995, 84.

²⁸ Срејовић Д. 1993, 31 и даље; Sreјović D. 1995, 300 и даље.

на небо.²⁹ Галеријева апотеоза је обављена на исти начин као и Ромулина, али на већем простору и око веће ломаче, са реквизитима који доликују цару–војнику. Њихови маузолеји су подигнути ван бедема палате, како је било стриктно предвиђено римским законом. Концептуално, царски маузолеји у Ромулијани веома су блиски хеленистичкој фунералној архитектури. Схватање владара као хероса и полубога још за живота вероватно је било блиско тетрархијској идеологији, а посебно Галерију, који се сматрао протохеројем, другим Ромулом (*alterus Romulus*) и Александром (*Alexander redivivus*).³⁰

Чинови апотеозе Галерија и његове мајке, поред личне религиозности, имали су и извесну политичку конотацију. Душанић указује на то да је Галеријево поштовање Диониса и Александра Великог било и део политичког програма.³¹ Александар је био одличан ратник и узоран владар за многе хеленске краљеве, републичке понтификате и императоре, што је све могло да буде повод и за Галеријеву идентификацију са њим, као и са Дионисом.³² Галерије је желео да истакне Дионисову заслугу у идеалној универзалној монархији зато што је слављен и као давалац слободе и као онај ко је измислио дијадему.

Разматрајући однос Галерије – *imitatio Alexandri*, увиђа се да је идеја јавне слободе имала важно место у Галеријевим божанским, историјским и псеудоисторијским узорима. Реч је о постојању две врсте слободе, контрадикторне, иако у неким видовима повезане. Прва је слобода у односу на непријатеља, посебно источног, остварена заслугом успешне победе Грка (после 334. године пре н. е.) и Римљана (Галерије је инсистирао на оним из периода 296–298. године). Дионисов индијски тријумф такође припада овим победама. Друга је слобода у односу на вечну тиранију. У извесним расправама о мотиву Гигантомахије, *Gigantophoni* носе ауру ослобођења од света којем су Гиганти првобитно припадали. Дионис (*Eleutherios*) / Либер (*libertas*) могли су да буду одговорни за лич-

²⁹ Srejović D. 1995, 304–305.

³⁰ Dušanić S. 1995, 79 и даље.

³¹ Dušanić S. 1995, 77–98.

³² Било је природно да римски императори истичу своје божанске родитеље као путоказ својим војним и политичким активностима (Аугуст – Аполон, Домицијан – Минерва). Галеријева борба против Нарсеја утицала је на то да се тетрархијско *imitatio Alexandri* прошири у политичке сфере. Поједини примери, како на монетама тако и литерарни, указују на овај аспект и утицај Александровог примера у времену 296–298. године, Dušanić S. 1995, 79, нап. 12 и 13, 80 и даље.

ну слободу више него за успешну одбрану од оријенталаца.³³ За Римљане су представе о Либеру тако биле повезане са идејом о слободи, што потврђују дела латинских писаца.³⁴ Поред тога, Алтхајм ову везу Либеру и идеје о слободи види и у обичају постављања статуе силена Марсије, следбеника Дионисовог тијаса, на форуму слободног града.³⁵

Идеја о Дионису, сродна оној о Александру као божанском Галеријевом патрону, остваривала се кроз форму божанства које је припадало римском свету, Либеру. Међутим, након 298. године Тетрархија није била у могућности да подржи шире коришћење Либеру у политичкој пропаганди из два разлога.³⁶ Наиме, Галеријева победа над Нарсејем била је идентификована са победама Диониса и Александра Великог на Истоку. Имајући у виду немиле реакције на реформу 298. године, тирански прототип владара ипак је био непожељан. С друге стране, Либер је изгубио и своју снагу као *Redditor libertalis* у смислу доносиоца слободе, која је била угрожена од стране варвара. Нови режим није имао ни потребу да истиче индивидуалну слободу, упркос Галеријевој личној посвећености овом божанству.³⁷ Лактанције је вероватно имао право у опису Диоклецијана и његових савладара, посебно Галерија, као тиранина, независно од непријатељства које је гајио према прогонитељима хришћана. Лактанције указује на то да су владари 298. године посматрали *libertas* у уским оквирима, а не у правцу говора о личним слободама. Дионизијски елементи у натписима тада су могли да буду само селективна рефлексивна времена пре 298. године, одјек идентификације Галерија *Liberator*-а са његовим божанским патроном. И поред тих раних посвета Галерију – Либеру, унесеним у политичку иконографију Либеру, након 298. године оне постају ређе и неформалније.

Разматрајући однос царске идеологије и Дионисовог култа, могло би се закључити да је у програму касноантичке палате у Гамзиграду на најбољи начин дошло до преплитања култа овог божанства и Галеријеве политичке пропаганде. То се, како је наведено, огледа у иконографији рељефа и мозаика, али и у чину апотеозе Галерија и његове мајке Ромуле. Из програма ове касноантичке палате може се увидети да је мит о Диони-

³³ Dušanić S. 1995, 82.

³⁴ *Diz. Epigraf.*, s. v. Liber Pater, p. 391; Nev. fr., 116 = Paul. 116; Varr. ap. August., *De civ. Dei*, VI, 9; Ovid., *Fasti* III, 771.

³⁵ *Serv., Aen.*, III, 20, Уп. Altheim F. 1931, 15 и даље.

³⁶ Dušanić S. 1995, 88.

³⁷ Dušanić S. 1995, 88.

су послужило Галерију као модел за стварање мита о самом себи у оквиру сопствене политичке пропаганде.

V САБАЗИЈЕ

У поштовању Сабазија, често асимилованог различитим божанствима, може се, између осталог, препознати и израз *imitatio orientalis* Диониса. Иако се ради о божанству чија је асимилација Дионису често дискутабилна, овде ће бити изнесена разматрања о његовом култу на простору централног Балкана у периоду од I до IV века.

О Сабазијевом пореклу и генеалогии постоје различите теорије. Верује се да потиче из трако-фригијске области, из Тракије или Фригије.¹ Новије теорије су наклоњеније идеји да је Сабазије фригијско божанство.² Различите форме Сабазијевог имена долазе од фригијског теонима *Sabas*, потврђеног у епихорским натписима од V века пре н. е., а који можда долази од ритуала *σαβοι*. Стари Грци су повезивали Диониса и ово божанство анатолијског, фригијског порекла, које је касније у Лидији и Фригији често идентификовано са Зевсом.³ Међутим, Туркан истиче могућност да Сабазијево име потиче од илирског назива за пиво *sabaia*, које је имало исту улогу као вино у дионизијском симболизму,⁴ а долазило је од индоевропског корена који означава слободу.⁵ Извори наводе и четири различите генеалогии. По једној орфејској химни Сабазије је био отац Диониса,⁶ а по другој његов син.⁷ Диодор са

¹ Tassignon I. 1998, 189, са прегледом раније литературе.

² LIMC VIII, s. v. Sabasios, 1068–1071.

³ LIMC VIII, s. v. Sabasios, 1068–1071.

⁴ Turcan R. 1989, 291.

⁵ Натписи указују на то да је био поштован као господар (*κυριος*), добронамеран и пажљив (*επιηκοος*), као бог отац и праотац (*προγονικος*), Tassignon I. 1998, 190.

⁶ *Hymnes orphiques*, s. v. *Σαβαξιων*, бр. 48 (Quandt).

⁷ Tassignon I. 1998, 189, са прегледом извора.

Сицилије назива га првим Дионисом, сином Зевса и Персефоне,⁸ а неки извори и Дионисом фригијским.⁹

Из наведеног се види да је постојала сродност између Сабазија, Диониса и Зевса¹⁰ и да се ове три личности тешко могу раздвојити и схватити независно једна од друге.¹¹ Сабазијев култ је сличан низу других источних култова. Поред Диониса и Зевса, Сабазије се идентификовао са Хермесом, Асклепијем, Аполоном, Митром, Атисом, Диоскурима, Атеном, Хелиосом итд.¹² Долазило је и до Сабазијеве идентификације са јеврејским божанством Јехвом у смислу *interpretatio graeca* Јехве као Диониса.¹³

Веза Сабазија и Диониса уочљива је како на ликовним представама тако и на натписима, као и на пољу практиковања њихових ритуала. Први покушаји идентификације Диониса и Сабазија потичу још из хеленистичког периода, када, између осталог, Мнасеј из Патаре, путописац из III века пре н. е., истиче да је реч о односу отац–син. Касније Цицерон у свом спису *De natura deorum* (3, 23) говори о њиховој идентичности, а након њега бројни класични аутори баве се овим питањем.¹⁴ Идентификацији Сабазија са Дионисом велику пажњу је посветила Лејнова разматрајући овај однос на неколико планова.¹⁵ У погледу ликовних представа она наводи само два примера. На једној Сабазијевој руци налази се биста Диониса и пет предмета, вероватно тирсова. Други пример се налази на једној анепиграфској плочи. Испод рељефа Диониса и Меркура приказани су елементи и Дионисовог и Сабазијевог култа. Поред укрштених тирсова, ту је дрво на чијим крајевима висе звона и тимпани. Епиграфски споменици који указују на везу ова два божанства такође представљају појединачне примере. Један натпис сведочи да је извесни Атхенај (*Athe-*

⁸ Diod. Sic., IV, 4. Уп. Tassignon I. 1998, 190. Орфички мит говори да је Дионис рођен у облику змије из односа Персефоне и Зевса и кроз тај мит се објашњава ритуал, *LIMC* VIII, s. v. Sabasios, 1068.

⁹ Tassignon I. 1998, 190, нап. 7.

¹⁰ Дионис је у извесном смислу схватан као поново рођени Зевс. Митови о фригијском Зевсу Сабазију и орфичком Зевсу били су слични, али не и идентични, Cook A. B. 1914, 399.

¹¹ Tassignon I. 1998, 189–190.

¹² *LIMC* VIII, s. v. Sabasios, 1068–1071.

¹³ *LIMC* VIII, s. v. Sabasios, 1068–1071.

¹⁴ О поистовећивању Сабазија са Дионисом у класичним изворима видети Ricl M. 1995, 43–44.

¹⁵ Lane E. N. 1989, 14 и даље.

naios), инициран за свештеника Сабазија од стране Атала III (*Attalus III*), истовремено био и свештеник бога Диониса (*Dionysos Kathegemon*). Листа иницијација из Ормелиса говори да је свештеник Хермеса био следбеник Сабазија, помињући да је исти иницирани био и свештеник Диониса. Један жртвеник из Туниса потврђује Сабазијев култ у Африци, али и сведочи да га је Јупитер Сабазије посветио Либеру Патеру.

Веза између Сабазија и Диониса може да се уочи на плану практиковања њихових ритуала. У том погледу Сабазијев култ је спадао у ред оргијастичко-егзотичних источних култова. Немогуће је тачно реконструисати Сабазијев мистериозни ритуал, који се мењао током времена и у зависности од простора. Ритуал се састојао од низа оргијастичких радњи, као што је свечана култна процесација. Њени учесници су се кретали у плесном ритму, да би у трансу стигли на одређено култно место и приступили извођењу култних радњи и обреду који је требало да симболише смрт и ускрснуће. Поједини истраживачи виде мистерије Сабазија као даљи одјек атинске култне праксе, а управо екстатички карактер овог божанства доводио је до његове идентификације са Дионисом.¹⁶ Да није лако одвојити његово фригијско порекло од бахантског, примећује још Демостен, а касније су идентификована и сведочанства о Сабазију који припада бахантским, орфичким мистеријама. С друге стране, проучавајући свест о греху у малоазијским култовима римског доба, Рицлова запажа да се веза Диониса и Сабазија рефлектује и на нивоу практиковања њихових ритуала и да је ту ова веза уопштене, неспецифичне природе.¹⁷ Такође, ауторка указује на то да су многи поистовећивали Сабазија са Дионисом због сродности њихових ритуала. Она истиче и то да су верници Сабазијевог и Дионисовог култа у Тракији и Малој Азији, земљама Дионисовог култа, били раздвојени у веровањима и ритуалима и да, ако је сличност постојала, није дошло до спајања ових култова.¹⁸

У провинцији Горњој Мезији култ Сабазија потврђују епиграфски и анепиграфски споменици: натпис на фрагменту мермерне плочице из Виминацијума (кат. бр. 114), вотивни олтар из Равне (кат. бр. 115), игле од слоноваче са вотивним рукама из Виминацијума и Понтеса (кат. бр. 116–118), бронзана статуета из Видина (кат. бр. 120), фрагмент мермерне скулптуре из Равне (кат. бр. 122), златни прстен из Наисуса (кат. бр. 121) и сребрна емблема из Текије (кат. бр. 118). Поред ових, постоје и иконо-

¹⁶ *LIMC* VIII, s. v. Sabasios, 1068–1071.

¹⁷ Riel M. 1995, 42, 46.

¹⁸ Riel M. 1995, 42, 46.

графске представе које одликују елементи Сабазијевог култа, али које се тешко могу са сигурношћу њему атрибуисати.¹⁹

У погледу иконографије горњомезијске представе Сабазијевог култа могу се поделити у две групе. У прву групу спадају вотивне Сабазијеве руке, а у другу фигуре самог божанства.

Игле од слоноваче, Сабазијеве вотивне руке у ставу благосиљања (*benedictio latina*) или како држе плод, чиниле су делове гробних инвентара у Виминацијуму и Понтесу (кат. бр. 116–118).²⁰ Став благосиљања подразумева да су палац, кажипрст и средњи прст испружени, док су домали и мали прст савијени. Око зглоба, као на горњомезијским примерима, уобичајено је била увијена змија, са главом подигнутом до висине палца, на чијем врху се налазила борова шишарка. На спољној страни шаке могли су да буду приказани и божански атрибути.²¹ На руци су могле да се налазе Сабазијеве симболичне животиње: корњача, гуштер, жаба, ован или други предмети култа, музички инструменти, кантароси, кадуцеји, представе самог божанства итд. Змија на вотивним рукама (кат. бр. 116, 118) један је од важнијих симбола који је опширно разматран у литератури.²² Основна симболичка вредност змије у Сабазијевом култу је апотропејска, а као Асклепијева змија и беневољентна животиња осигуравала је

¹⁹ У раду су разматрани само фигурални споменици, а због отежане атрибуције нису разматране самосталне вегетативно-флоралне представе животиња. Упркос томе, требало би навести да је борова шишарка, пинија, била чест декоративни мотив коштаног игала са простора Дијане, односно Караташа и Понтеса. Она је имала функцију и у култовима Сабазија и Диониса, али и Кибеле. С обзиром на то да се највећим делом ради о гробним прилозима, несумњиво је то да су ове игле имале симболичку и култну функцију, Petković S. 1995, кат. бр. 285, 286, 287–291, 293, 294, 296. О култу Сабазија на просторима централног Балкана, сходно тадашњим сазнањима, видети Којић С. 1961, 45–47.

²⁰ *Benedictio latina* је један од основних елемената за атрибуцију вотивних руку богу Сабазију, мада је овај гест био типичан и за трачког коњаника. Пикард сматра да се ради о божанском гесту благосиљања и протекције. Међутим, истражујући његову историју, Тачева открива да божанска рука кроз борову шишарку симболично имплицира плодност у свету биљака, што је иницирало даљи развој иконографије и самог религиозног концепта, Tacheva-Hitova M. 1983, 182–183.

²¹ Tassignon I. 1998, 193–202. О вотивним Сабазијевим рукама у Далмацији: Imatović E. 1977, кат. бр. 214 (Cace); Сујић М. 1950–51, 233 (Осијек); у Доњој Мезији: Tacheva-Hitova M. 1983, кат. бр. III, 2, 2bis, 7; у Тракији: Tacheva-Hitova M. 1983, кат. бр. III, 18, 19; у Малој Азији: Tassignon I. 1998, сл. 1–3.

²² Lane E. N. 1989, 23 и даље; *Historia Animalum*, II, 23; V, 47.

просперитет и плодност.²³ По Клементу Александријском, змија је симболисала инкарнацију бога.²⁴ Повезивана је, такође, са идејама о смрти и ускрснућу, али и са плодношћу и оздрављењем.²⁵ Иако нису сачуване у потпуности, види се да су две горњомезијске игле (кат. бр. 116, 118) завршене рукама, које су, према остацима шаке, вероватно биле постављене у став благосиљања (*benedictio latina*). Међутим, не види се да ли су имале и друге божанске атрибуте осим змије, увијене око зглоба.

Друга коштана игла из Виминацијума (кат. бр. 117) на врху има вотивну руку која није у ставу *benedictio latina*, већ држи плод, највероватније пинију, борову шишарку. Овде се ради о другом иконографском типу вотивне руке Сабазијевог култа.²⁶ Шишарка је најкарактеристичнији Сабазијев атрибут из биљног света.²⁷ Симбол је препорода који Сабазије обећава²⁸ и сматрана је симболом плодности и новог живота.²⁹ Уобичајено је украшавала и римске гробнице, а налази се и у иконографији бога Мена.³⁰

Горњомезијске представе самог божанства Сабазија (кат. бр. 121, 122), осим представе из Видина (кат. бр. 120), спадају у домен неуобичајених иконографија. Уобичајено је постојање два иконографска типа.³¹ Фригијски тип се налази на највећем броју споменика и приказује Сабазија са брадом, фригијском капом и одећом, а придружени су му змија, ован и орао. Због тога поједини истраживачи сматрају да се ради о његовој идентификацији са Зевсом – Јупитером Космократором. Сабазије најчешће у једној руци држи скиптар, а у другој борову шишарку. Други иконографски тип заснован је на такозваном грчко-римском типу Зевса-Јупитера, коме се додаје специфично обележје. Ту се Сабазије доживљава као божанство Трачана и налази се на леђима коња, слично другим врховним трачким божанствима. Овај други тип није присутан у горњомезијском археолошком материјалу.

²³ Toynbee J. M. C. 1996, 217, 220, 235.

²⁴ Tassignon I. 1998, 193–194.

²⁵ Toynbee J. M. C. 1973, 234 и даље. О змији као симболу 223–236.

²⁶ Лејнова разликује два иконографска типа Сабазијевих вотивних руку: у ставу благосиљања или како држи шишарку, Lane E. N. 1985, III, 7.

²⁷ Lane E. N. 1989, 30.

²⁸ Tassignon I. 1998, 193.

²⁹ Lane E. N. 1985, III, 7.

³⁰ Cumont F. 1966, 219 и даље.

³¹ Tacheva-Hitova M. 1983, 181.

На фрагменту бронзане статуете из Видина (кат. бр. 120) види се Сабазијева биста, шишарка, орао и змија, која се обавија око дрвета. Према подели коју је направила Тачева-Хитова, ради се о уобичајеном иконографском типу.³² Шишарка, како је већ речено, један је од најкарактеристичнијих Сабазијевих атрибута из биљног света, симбол новог живота,³³ док је змија симбол инкарнације бога, она осигурава просперитет и плодност и има апотропејску вредност.³⁴ Трећи елемент на скулптури из Видина, орао, симбол је који повезује Сабазија са Зевсом–Јупитером,³⁵ божанством са којим је најчешће био довођен у везу у Римском царству.³⁶

Следећа потврда Сабазијевог култа из оставе сребрнине из Текије (кат. бр. 119) изазива велику пажњу научника од педесетих година XX века, па све до данас. Интерпретације ове сребрне емблеме (кат. бр. 119) биле су различите. Објавивши 1957. године предмете из ове оставе, Мано-Зиси је повезао ову и другу сребрну емблему из исте оставе са култом Кибеле и Сабазија, наглашавајући асимилацију Сабазија са Асклепијем и Кибелу са Деметром и Хигијом.³⁷ Годину дана касније он уочава да су, поред сотериолошких и ијатричких елемената, овде истакнути и хтонски елементи египатског порекла.³⁸ Проучавајући култ Сабазија, Пикард неколико година касније уноси емблеме из Текије у опус споменика овог божанства,³⁹ што доста касније чини и Лејнова.⁴⁰ Супротан став износи Марси када негира да је овде у питању представа Сабазија и указује на могућност да се ради о келтском Дис Патеру.⁴¹ Проучавајући иконографи-

³² Tacheva-Hitova M. 1983, 181.

³³ Lane E. N. 1989, 30.

³⁴ *Historia Animalum*, II, 23; V, 47. Уп. Toynbee J. M. C. 1973, 234 и даље; Lane E. N. 1989, 23 и даље, 1; Tassignon I. 1998, 93–194; Toynbee J. M. C. 1973, 234 и даље.

³⁵ Римска уметност и литература нуде бројне примере везе орла и Јупитера још од Цицерона, који га назива пратиоцем бога (*Iovis satelles*), или Вергилија, који га именује штитоношом (*Iovis armiger*), Toynbee J. M. C. 1973, 240–243; Tacheva-Hitova M. 1983, 181.

³⁶ Lane E. N. 1989, 11 и даље.

³⁷ Mano-Zisi Đ. 1957, 58–59.

³⁸ Аутор овде посебно указује на рад Младенове у којем се истиче домаће порекло овог налаза уз источњачке и хтонске елементе, Мано-Зиси Ђ. 1958, 348–352. Уп. Mladenova I. 1959, 367 и даље.

³⁹ Picard Ch. 1961, 160 и даље, сл. 11 и сл. 12.

⁴⁰ Lane E. N. 1985, 45, D2.

⁴¹ Macrea M. 1959, 338, нап. 50.

ју ових емблема, уз ослањање на студију Мано-Зисија, Јовановић истиче да се у избору различитих могућности као што су Серапис, Дис Патер – Плутон и Херакле, одлучује за Херакла у његовој синкретичкој манифестацији са Јупитером Хелиополитанусом и Персефону.⁴²

Композиција на сребрној емблеми веома је сложена. Божанство, старији, зрели мушкарац у хламиди, са дужом косом и брадом, приказано је испод фронтоне декорисаног вегетативним мотивом, фланкираним са две розете. Лејнова ишчитава само да се ради о едикули са вегетативним орнаментом,⁴³ Мано-Зиси у овом флоралном мотиву препознаје клас,⁴⁴ а Пикард, насупрот њему, с правом потврђује да је реч о једној палмети фланкираној розетама.⁴⁵ Коса божанства је зачешљана тако да се не види јасно да ли оно има дијадему на глави. У десној руци божанство држи предмет који данас није сачуван, вероватно патеру,⁴⁶ док у левој руци држи двојну секиру (*labrys*). У Горњој Мезији и потом у касноантичким провинцијама на истој територији мотив двојне секире појављује се само на Кибелиним споменицима и на једној скулптури са Медијане, где је двојна секира постављена поред ногу једне богиње.⁴⁷ Управо овај иконографски елемент био је повод Јовановићу да у божанству види могућу представу Херакла.⁴⁸ Лејнова, међутим, указује на постојање секире у руци једне фигуре на вотивној плочи Сабазијевог култа из Ампурије.⁴⁹ Она овде секиру не схвата уобичајено, као симбол божанске моћи, већ као израз спремности да се исече њему посвећен бор, око којег се увила змија.

Испред божанства налази се кадуцеј са змијом (*caduceus*) и један инсект који личи на пчелу. Кадуцеј је уобичајено придруживан Хермесу, са којим је Сабазије понекад био идентификован. Јављао се на извесном броју трачко-фригијских споменика, а био је и атрибут Асклепија, који је, као и Сабазије, био посебно наклоњен змијама.⁵⁰ Веза ова два божанства исказана је кроз два натписа посвећена Сабазију из великог Асклепијевог светилишта у Епидауру и са једном вотивном руком и вероватно

⁴² Јовановић А. 1990, 29 и даље.

⁴³ Lane E. N. 1985, 45, D2.

⁴⁴ Mano-Zisi Đ. 1957, 35.

⁴⁵ Picard Ch. 1961, 161, нап. 1.

⁴⁶ Mano-Zisi Đ. 1957, 36; Lane E. N. 1985, 45, D2.

⁴⁷ Picard Ch. 1953, 93–94.

⁴⁸ Јовановић А. 1990, 30 и даље.

⁴⁹ Lane E. N. 1989, 28.

⁵⁰ Lane E. N. 1989, 13 и даље.

наглашава ијатрички аспект Сабазијевог култа.⁵¹ Мано-Зиси истиче да је инсект на текијском рељефу пчела.⁵² Пикард се не изјашњава и не сматра чудним присуство овог инсекта,⁵³ док Лејнова не говори о којем се инсекту ради.⁵⁴ Јовановић, као и Мано-Зиси, подсећа на везу пчеле са Деметриним култом и додаје да се пчела на малоазијском простору појављује и као Хераклов атрибут.⁵⁵ Пикард означава да је пчела у Анадолији и Егеју била један од атрибута Кибеле.⁵⁶ Пчела и кадуцеј су приказани на једном бронзаном римском рељефу веома сложене иконографије који приказује Сабазија.⁵⁷ На овом рељефу, као и на рељефу из Текије, Сабазије стоји у једној едикули.

Сложеност и наративност емблеме из Текије отежава њену прецизну атрибуцију и због тога је, као што је и наведено, божанство интерпретирано као Сабазије,⁵⁸ келтски Дис Патер,⁵⁹ Херакле асимилован са Јупитером Хелиополитанусом.⁶⁰ Представа Кибеле која храни свету змију, на другој емблеми са овог налазишта, говори у прилог тези коју, чини се, с правом заступа Лејнова, да је овде заиста реч о Сабазију, будући да му је Кибела била често придруживана.⁶¹

Следећа представа се налази на геми од црвеног полудрагог камена на прстену из Наисуса (кат. бр. 121). Мушкарац у кратком хитону са

⁵¹ Lane E. N. 1989, 15.

⁵² Мано-Зиси истиче извесне сличности са гало-римским представама, посебно са једним тањиром из Мехадије, места које се налази насупрот Текије у Дакији. На њему је божанство на трону које десном руком обуздава Кербера док се поред њега налази кадуцеј и пчела, Mano-Zisi Ђ. 1957, 37.

⁵³ Picard Ch. 1961, 161.

⁵⁴ Lane E. N. 1985, 45, D2.

⁵⁵ О односу пчеле и Деметре и Артемиде Ефеске и њеној улози у класичној грчкој митологији, детињству Диониса, Аполона и, пре свега, Зевса видети: Mano-Zisi Ђ. 1957, 37, Јовановић А. 1990, 31.

⁵⁶ Picard Ch. 1961, 161.

⁵⁷ У веома сложеној иконографији на рељефу се, поред Сабазија, који стоји на глави овна, налазе и представе Хелиоса у квадриги, Диоскура, Селене, корњаче, гуштера, змије, жабе, орла, миша, бика и бројни атрибути: кратер, хидрија, рог изобиља, цимбала, розете итд., Lane E. N. 1985, бр. 80.

⁵⁸ Mano-Zisi Ђ. 1957, 35 и даље; Picard Ch. 1961, 160 и даље, сл. 11 и сл. 12; Lane E. N. 1985, 45, D2.

⁵⁹ Marcea M. 1959, 338, нап. 50.

⁶⁰ Јовановић А. 1990, 29–36.

⁶¹ Lane E. N. 1989, 16–19.

кацигом на глави у једној руци држи скиптар, а другу пружа према стубу, око којег се увила змија, а на чијем врху је орао. Божанство нешто нуди змији, можда једну шишарку.⁶² Испред стуба се налази животиња, за коју неки аутори сматрају да је ован.⁶³

На могућност ишчитавања божанства на прстену из Наисуса као Сабазија први је указао Јовановић.⁶⁴ Иконографија није карактеристична за Сабазија, али су змија, орао и ован чести Сабазијеви атрибути.⁶⁵ Слична представа Сабазија налази се на једном римском бронзаном рељефу у изузетно сложеној иконографији препуној различитих симбола.⁶⁶ Божанство је приказано како стоји са скиптром у једној руци и боровом шишарком у другој. Поред њега се, између осталог, налази и стуб са орлом на врху, око којег се увија змија. Божанство је овде приказано у фригијској одећи, како стоји на глави овна. Сабазије је често приказиван са скиптром поред дрвета, око којег се увија змија. Аналогија се у том погледу може наћи, између осталог, на каменом рељефу са натписом непознатог места наласка из Тракије или Мале Азије и једној бронзаној плочи из јужне Тракије.⁶⁷ На првом рељефу, који припада другом иконографском типу, приказан је Сабазије на леђима коња, испред дрвета, док се на дрвету налази орао, поред којег провирује змија. Сабазије у левој руци држи два копља, што указује на трачке утицаје будући да је трачки бог Бендис уобичајено држао два копља. На другом рељефу божанство је на трону, са огртачем пребаченим преко рамена и скиптром у левој и орлом на десној руци. Испод десне руке мала фигура држи патеру или неки тешко препознатљив предмет. У синкретичкој појави на геми прстена из Наисуса (кат. бр. 121) препознају се атрибути Сабазија, али и других божанстава као што су Јупитер, Марс и Хермес. Божанство је приказано како у руци држи палицу или скиптар. Сабазије јесте био приказиван, према Лејновој, и како држи

⁶² Jovanović A. 1977, 88.

⁶³ Jovanović A. 1977, 88; Drča S. 2004, 190, бр. 137.

⁶⁴ Јовановић А. 1977, 87–90.

⁶⁵ Lane E. N. 1989, 23 и даље.

⁶⁶ Lane E. N. 1985, бр. 80.

⁶⁷ Tacheva-Hitova M. 1983, 177, бр. 22 и бр. 23. Тачева тумачи ове рељефе као представе Зевса, али наводи друге ауторе, Пикарда и Мекрија, који на њима виде приказе Сабазија. Пикард овај први рељеф ишчитава као Сабазија на коњу, тракијску реминисценцију Хероја, омиљеног на Балкану, повезаног са Дионисом са Тасоса, Picard Ch. 1961, 166 и даље, сл. 14.

палицу, односно скиптар, који се често завршавао малом вотивном руком или змијом, која га окружује.⁶⁸

Као Јупитерови елементи на прстену из Наисуса могу се препознати орао и, на извештан начин, ован.⁶⁹ Поред надасве бројних примера асимилације ова два божанства, натпис са посветом *Iovi Optimo Maximo Sabasio conservatori* показује потпуну асимилацију са врховним божанством Римског царства.⁷⁰ На везу Сабазија и Меркура или Марса на овом прстену упућује кацига на глави божанства, која није била уобичајени Сабазијев атрибут.⁷¹ На једном сребрном суду из Берија Меркур стоји испред стуба са реминисценцијом змије увијене око њега, петлом на врху и козорогом поред.⁷² Лејнова указује на велики број примера заједнице Сабазија и Меркура на ликовним представама и натписима. Бројне су Меркурове бисте на Сабазијевим вотивним рукама, док се, с друге стране, кадуцеј често јавља и као Сабазијев атрибут.⁷³ Заједница Сабазија и Меркура посведочена је и са два натписа из околине Трнова, где се, поред Јупитера и Сабазија, помиње и Меркур (*Iovi Sabadio et Mercurio*).⁷⁴ Лејнова ову везу тумачи есхатолошким аспектом Сабазијевог култа, који је вероватно постојао још од давнина, и то због Меркурове улоге психопомпа у самом чину иницијације.⁷⁵ Такође, Меркур је приказиван и са овном, исто као и на нишком прстену.⁷⁶ Елементи за спајање ова два кул-

⁶⁸ Скиптар завршен вотивно руком (II, 78 и 80), а за скиптар уоквирен змијом видети Lane E. N. 1985, II, 83, 84 и 87. Штап у руци овог божанства Јовановић тумачи као педум, који, према њему, алудира на присуство Атисовог аспекта у Сабазијевом култу. Везу Атисовог и Сабазијевог култа он налази у њиховој повезаности са малоазијском богињом Кибелом. У прилог томе Јовановић наводи и рељеф из Берлинског музеја са Кибелом, Атисом, Меркуром и Сабазијем, Јовановић А. 1977, 90.

⁶⁹ О овим животињама и њиховом култном симболизму већ је било речи, а овде се може само поновити да је ован имао веома важну улогу у култу фригијског Зевса Сабазија, Cook A. B. 1914, 390–403.

⁷⁰ Lane E. N. 1985, бр. 75.

⁷¹ Јовановић А. 1977, 90.

⁷² Јовановић А. 1977, 90.

⁷³ Lane E. N. 1989, 13.

⁷⁴ Јовановић А. 1977, 89.

⁷⁵ Једним натписом је потврђено да Меркур уводи и Сабазија у друштво, а сличну конотацију има и фреска из Претекстове катакомбе, на којој Меркур психопомп има улогу гласника, *nuntius*, и предводи Вибију, жену Сабазијевог свештеника, у Подземље, Lane E. N. 1989, 13.

⁷⁶ LIMC VI, s. v. Mercurius, бр. 206, 226, 232, 233, 371, 392, 504, 505 итд.

та могу се наћи и у сотериолошким аспектима оба божанства, идејама континуитета, обнављања природе и вегетације оличеним у Сабазију и Меркуру Психопомпу.

Кацига на глави божанства на овој геми може да указује и на његов војни карактер и на везу са Марсом, римским богом, како наводи Јовановић.⁷⁷ У прилог милитарном карактеру Сабазија говори дедикација *Deo magno Silvano Marti Herculi Iovi Sabazio*.⁷⁸ У овом контексту значајно је споменути бронзану статуету Марса из Драшкове Кутине код Ниша, на којој се око руку овог ратничког божанства увија змија.⁷⁹ Тешко је објаснити појаву овако неуобичајене иконографије, која ипак може да указује на везу између Марса и Сабазија у истом делу Горње Мезије. Међу поштоваоцима и следбеницима Сабазија постојала је значајна група војника, али се ипак не би могло тврдити да се ради о војном божанству.⁸⁰

У оквиру наведених могућности треба истаћи то да прстен из Наисуса сведочи о постојању Сабазијевог култа на овом простору и да се највероватније ради о асимилацији Сабазијевог са Меркуровим култом. Колико је данас познато, оваква асимилација није била неуобичајена у Римском царству.

Поред ових, идејно сложених, представа Сабазијевог култа, бројне су и оне које је тешко атрибуисати, а које садрже елементе овог култа. Таква је скулптура из Равне (кат. бр. 122), коју је први публикувао Вулић, не протумачивши је.⁸¹ Душанић истиче овај скулптурални фрагмент као прилог тези да се у Равни, поред поменутог натписа (кат. бр. 115), заиста поштовао култ Сабазија.⁸² На бази од белог мермера данас се могу уочити само фрагменти пара стопала, поред којих се са једне стране налази корњача, а са друге фрагменти једног стуба. Корњача је, као што је већ речено, била једна од четири основне животиње Сабазијевог култа.⁸³ Приказана на Сабазијевој руци, алудирала је на његову везу са Меркуром, односно Хермесом. С друге стране, корњача пролази кроз наглашену ме-

⁷⁷ Јовановић А. 1977, 90.

⁷⁸ Lane E. N. 1985, бр. 69.

⁷⁹ Вулић не идентификује божанство, али указује на то да се око обе његове руке увила змија, Вулић Н. 1941–1948, 113, бр. 250. Каснији истраживачи идентификују божанство као Марса, али не наводе да се око његових руку увила змија, Дрча С. 2004, 168, бр. 93.

⁸⁰ Lane E. N. 1989, 44.

⁸¹ Вулић Н. 1941–1948, 94, бр. 205.

⁸² Душанић С. 1975, 136, нап. 33.

⁸³ Lane E. N. 1989, 23.

таморфозу од јајета ка одраслој животињи, а касније добија и апотропејску вредност.

У оквиру тешко атрибуисаних представа могла би се поменути и једна већ разматрана скулптура из Медијане (кат. бр. 23). Ради се о фрагментарно очуваној скулптуралној групи, на којој се данас могу уочити само два пара стопала, од којих је лево стопало једне од фигура постављено на главу овну, а поред се налази животиња, највероватније пантер. Протумачена је као сцена са елементима из Дионисовог, али и Сабазијевог култа. На њој се види један од основних симбола Сабазијевог култа – глава овна и стопало божанства на њој. Кук сматра да је фригијски Сабазије био у својој суштини бог–ован.⁸⁴ Као што је већ речено о овој групи, тешко је казати да ли се ради о сцени из Дионисовог или Сабазијевог култа или је у питању извесна асимилација ових божанстава.

О представи Сатира на тзв. Јасоновом саркофагу (кат. бр. 65) било је речи у контексту разматрања иконографије чланова Дионисовог тијаса. Међутим, око руке Сатира на овом саркофагу приказана је изувијана змија, симбол Диониса и Сабазија. Змија увијена око руке јесте један од Сабазијевих симбола, али пошто је Сабазије често поистовећиван са Дионисом, овде је тешко прецизно одредити њену симболику.⁸⁵ Иако извори наводе да су групе Сабазијевих присталица играле у заносу са змијама у рукама,⁸⁶ змија увијена око Сатирове руке пре се може разумети у контексту опште иконографије Дионисових свечаности. Прихватити је као рефлексију Сабазијевог култа можда би било превише смело решење, које ипак не би требало у потпуности одбацити.

Горњомезијски натписи посвећени Сабазију нису бројни и не пружају много података. О имену под којим је божанство поштовано говоре два сачувана натписа. На првом натпису из Виминацијума на мермерној плочици (кат. бр. 114) данас је сачувано само име божанства написано на грчком језику *Σαβαζιῦ*, док је на натпису из Равне (кат. бр. 115) посведочен латински назив божанства *Saba[zi]o*. Натпис из Равне сведочи и да је учињен завет за здравље императора Марка Антонија Гордијана и конзула Клаудија Помпеана. На овом натпису јављају се Сабазијеви епитети *Paternus* и *Augustus*. Епитет *Pater* се у Горњој Мезији, као што је речено, јавља као Либеров епитет. То је Либеров преовлађујући епитет у свим

⁸⁴ Cook A. V. 1914, 392 и даље.

⁸⁵ Sreјović D., Cermanović-Kuzmanović A. 2000, 375.

⁸⁶ Demost., *De Coron.*, XVIII, 259 и даље; Aristoph., *Aves*, 875; *Vespae*, 9; *Lys.*, 387 и даље. Зевс се у виду змије сјединио са Персефоном и из те везе је рођен Сабазије, Diod. Sic., IV, 4,1; Ael., *Nat. An.*, XII, 39.

балканским провинцијама Царства, а иначе се јављао и уз друга божанства старог римског пантеона.⁸⁷ У питању је био уобичајени начин обраћања богу, а Лејн наводи да је натпис из Равне један од најкасније насталих натписа посвећених Сабазију и да ова посвета уопште не изненађује ако се има у виду Сабазијева покровитељска особина.⁸⁸ Епитет *Augustus* се у Горњој Мезији најчешће јавља уз Херкула,⁸⁹ а потом у појединачним примерима и уз Либер⁹⁰ и Силвана.⁹¹ Такође, епитет *Augustus* није неуобичајен атрибут римских божанстава.⁹² Он није нужно имплицирао царски патронат, већ је указивао на свето или поштовано у општем смислу.

Подаци о поштоваоцима Сабазијевог култа у Горњој Мезији нису тако бројни. Фрагмент плочице са натписом на грчком из Виминацијума (кат. бр. 114) говори о грчком пореклу дедиканта. Гентилициј *Flavius* на натпису из Равне (кат. бр. 115) открива да је овај Сабазијев поштовалац био становник романизован под Флавијевцима. Највероватније се ради о горњомезијском становнику оријенталног порекла.⁹³ Како наводи Петровић, у Равни су евидентирани бројни становници оријенталног порекла.⁹⁴ Лејнова овог дедиканта придружује групи војника који су поштовали Сабазијев култ.⁹⁵ Он је подигао овај завет за здравље императора, што је тада било уобичајено. Император тог времена био је Гордијан III, који је три године касније завршио веома трагично у односу на све императоре III века.

⁸⁷ Почасни епитет *Pater* припадао је, поред Либер^a, малом броју божанстава (*Iuppiter, Mars, Saturnus, Neptunus, Quirinus, Ianus*) која су припадала старом римском пантеону, Arnaldi A. 1997, 20, 104, нап. бр. 5. Овај епитет се јавља и као Силванов на једном натпису из Проконзуларне Африке и у изворима код Хорација (*Horace, Epod., 2.22*), Dorsey P. F. 1992, 16, 31, 63.

⁸⁸ Lane E. N. 1989, 40.

⁸⁹ *IMS* II, 1; *IMS* IV, 102; *AE*, 1989, 631.

⁹⁰ *IMS* II, 27.

⁹¹ *IMS* I, 108.

⁹² E. de Ruggiero, Augustus (predicato di divinità), *DE* 1, 1895, 1716–1726. Уп. Dorsey P. F. 1992, 30, нап. 79.

⁹³ Petrović P. 1995, 33.

⁹⁴ Идентификацију њиховог трачког порекла, поред ове посвете Сабазију (бр. 13), Петровић чини на основу посвета богу Митри (бр. 10, 11, 12). Потом, бројна су имена из хеленофоног света припадника кохорте *Thracum Syriaca* (бр. 37, 38, 39), припадника других војних јединица (бр. 5, 44, 28, 50) или чланова њихових фамилија (бр. 28, 30), Petrović P. 1995, 33.

⁹⁵ Lane E. N. 1989, 40 (II, 13).

Из натписа на једној сребрној копчи сазнаје се да је власник предмета из оставе у Текији, па тако и рељефне емблеме (кат. бр. 119), Гај Валерије Кресци (*C. Valerius Cresces*), био из центурије *Veri*.⁹⁶ Ова римска остава садржи хетероген материјал. Сребрне посуде припадају италском производном кругу (кат. бр. 91–93), док се ова емблема (кат. бр. 119) везује за делатност оријенталних радионица. Војска је ове драгоцености донела на територију Горње Мезије, а сматра се да је благо похранио римских официр који је сребрни накит опљачкао негде у Дакији и закопао га заједно са драгоценостима које је поседовао.⁹⁷ Квалитет ових предмета сведочи о високом животном стандарду римских војника на овој територији.

Вотивна рука из Виминацијума (кат. бр. 116) део је прилога гроба једне одрасле женске особе.⁹⁸ Нажалост, о дедикантима друге вотивне руке из Виминацијума (кат. бр. 117), вотивне руке из Понтеса (кат. бр. 118) и статуете Сабазија из Видина (кат. бр. 120) не постоје подаци. Ипак, вотивна рука из Виминацијума (кат. бр. 116) доноси значајан податак о томе да су Сабазија на овом простору поштовале и жене.⁹⁹

Да су поштоваоци Сабазијевог култа били и имућнији грађани, поред емблеме из Текије (кат. бр. 119), говори и прстен из Наисуса (кат. бр. 121). Он је пронађен у једном богато опремљеном касноантичком гробу, који се може повезати са богатим становницима неке виле из субурбаног комплекса око античког Наисуса. На подручју локалитета Водника, на локалитету „Рибник”, године 1972. откривена је луксузна вила, са подовима прекривеним мозаиком и мермерном оплатом. Нумизматички материјал пронађен на овом објекту показује да је објекат коришћен у првој половини IV века.¹⁰⁰ По начину декорације и форми овог прстена могуће је да је у питању био источномедитерански занатлија који је радио према поруџбини богатог становника из Наисуса. У сваком случају, реч је о веома имућном поштоваоцу Сабазија, о чему, у првом реду, сведочи богати гробни прилог, а потом и сама чињеница да се ради о златном прстену. Прстење од племенитог метала нису имали право да носе сви друштвени

⁹⁶ Mano-Zisi Ђ. 1957, 20–21, бр. 15.

⁹⁷ Поповић И. 1994а, 27; Поповић И. 1994б, 47.

⁹⁸ Зотовић Љ., Јордовић Ч. 1990, 105, G1–246.

⁹⁹ Један од најближих помена Сабазијевог тијаса је из Пирота, међутим, он помиње само мушке чланове, Којић S. 1966, 183.

¹⁰⁰ Јовановић А. 1977, 88.

сталежи,¹⁰¹ те се вероватно радило о имућнијем припаднику вишег сталежа из војних кругова.

* * *

Из наведеног се може закључити да је Сабазијев култ у Горњој Мезији и касноантичким провинцијама на истој територији, односно на простору централног Балкана, потврђен у северозападном делу, у Виминацијуму, Понтесу, Текији и Видину, и јужније, у Равни и Наисусу. Овај археолошки материјал широко се позиционира у временски период од I до краја III или почетка IV века, дакле, од првих римских насељавања овог простора, па све до периода касне антике. Анализа иконографије је показала да се Сабазије поштовао и са аспектима других божанстава, у заједници са Кибелом, поистовећен са Јупитером, Меркуром, односно Хермесом или Дионисом. Сабазија су на овом простору поштовали мушкарци, али и жене, о чему сведочи представа вотивне руке на иглама од слоноваче. У питању су били поштоваоци из војних кругова, као и имућнији грађани вишег економског статуса. Вероватно је реч о становницима оријенталног порекла. Сабазије је на овом простору био поштован као божанство са изразито јаким трачком компонентом, било да се радило о религиозним утицајима који су долазили из Тракије а које је прихватало овдашње романизовано становништво, било да се радило о самим Трачанима који су поштовали божанство из своје постојбине. Могло би се закључити да је култ Сабазија на овим просторима био у неоспорној вези са Дионисом и да се у њему може препознати израз *imitatio orientalis*.

¹⁰¹ Зотовић Р. 1997, 26, нап. бр. 16. Уп. Поповић И. 1992, 7 и даље.

VI ЗАКЉУЧАК

Сложеност Бахусовог култа на простору централног Балкана у периоду од I до IV века, односно на територији римске провинције Горње Мезије и потом касноантичких провинција насталих на истој територији, на којој се данас највећим делом простире Република Србија, не огледа се само у његовој широкој распрострањености, већ и у комплексним карактеристикама и функцијама насталим преплитањем различитих утицаја – римских, хеленистичких, трачких, оријенталних и аутохтоних. Име Бахус изабрано је за наслов рада, поред имена Дионис или Либер, као најбоље или најмање лоше решење. На горњомезијским натписима божанство је посведочено под именом Либер и једном под именом Бахус, док су ликовне представе највећим делом настале под хеленистичким утицајима, сходно чему би се могло користити и име Дионис. Већ из ових уводних напомена може се закључити то да је истраживање поштовања Бахуса на овим просторима веома сложено. Тешко се може говорити о коначним одговорима – може се доћи само до могућих решења која нуде садашња сазнања, уз наду да ће будућа археолошка истраживања допринети прецизнијем и свеобухватнијем разумевању ове комплексне теме.

Бахус је у Горњој Мезији поштован још од најранијих дана формирања ове провинције, а наклоност становника према овом божанству трајала је и након административних промена провинцијских граница на истој територији и током IV века. О томе сведочи сакупљен археолошки материјал који се датује од краја I до почетка IV века. У најранији период датују се сребрне посуде: импортовани пехар са сценом жртвовања Силену–Пријапу (кат. бр. 88), остава сребрине у Текији (кат. бр. 91–93) и Аријаднин пехар (кат. бр. 41). Из овог најранијег периода потичу и лампе из Сингидунума, Ритопека и Виминацијума (кат. бр. 44–47, 94, 96–97), бронзана скулптура Бахуса из Сингидунума (кат. бр. 31) и аплика из Неготина (кат. бр. 35). Највећи део материјала датује се у II и III век. Са краја III и почетка IV века потиче материјал из касноантичке виле на Медијани

(кат. бр. 20–22, 61–63) и Галеријеве палате у Гамзиграду зване *Felix Romuliana* (кат. бр. 1, 13, 19, 27, 60, 67–69). Истраживање показује да је Бахус, односно Либер, поштован још од времена првих освајања горњомезијског простора и настанка ове провинције. Наклоност према њему била је изражена и у време дестабилизације власти у III веку и у време прекрајања граница провинција, започетих још у Аурелијаново време (270–275) у Подунављу, а завршених у време Диоклецијана (284–305). Наклоност према Бахусу наставила се и након административне поделе Римског царства током IV века.

Појава најстаријег археолошког материјала у Сингидунуму, Виминацијуму и Текији, односно у североисточном делу провинције, разумљива је ако се има у виду то да су се најранија освајања ове територије између Македоније и Дунава одиграла управо на североисточном подручју. Крајем I и почетком II века управо је Виминацијум био значајна војна база током ратова са Дачанима. О његовом предримском становништву мало се зна. Претпоставља се да је крајем I века почело насељавање служених припадника легије у околини војних логора, а од средине II века то постаје правило. Заједно са трговцима они формирају прву заједницу римских грађана у Виминацијуму. У овим првим данима живота Виминацијума посведочено је и најраније поштовање Бахуса на простору провинције. Заједно са римским освајачима стигао је и култ Бахуса, који се развијао мешајући се са аутохтоним утицајима и утицајима који су долазили са хеленофоних подручја. У време продирања нових, религиозних хришћанских елемената култ Бахуса почиње да коегзистира и са новонасталим променама у друштву.

Бахус није био подједнако поштован у свим деловима провинције. Идући од потврде његовог култа налазе се: у Сингидунуму (кат. бр. 2–3, 15, 31–32, 44, 72–74), Гроцкој (кат. бр. 14), Јабучју код Лазаревца (кат. бр. 88), Трикорнијуму (кат. бр. 45, 99), Винцеји (кат. бр. 6, 79), Маргуму (кат. бр. 33), Виминацијуму (кат. бр. 7, 16–17, 24–25, 34, 40, 42, 46–47, 55, 58–59, 65, 75–78, 90, 94–97, 111–112, 114, 116–117), Текији (кат. бр. 91–93, 119), Понтесу (кат. бр. 12, 36, 81–82, 118), Прахову (кат. бр. 35) и Неготину (кат. бр. 18, 26); потом у крајњем источном делу провинције, Бононији (кат. бр. 8, 37, 120) и Рацијарији (кат. бр. 48, 80); јужно од Сингидунума, на падинама Космаја (кат. бр. 4) и Рудника (кат. бр. 5); у централном делу провинције, у Равни (кат. бр. 43, 66, 115, 123), Наисусу (кат. бр. 9, 64, 121), потом у Орљанима код Дољевца (кат. бр. 83), Лесковцу и његовој околини (кат. бр. 10, 113), Хамеуму (кат. бр. 85); на југу, у Улпијани (кат. бр. 84), Истоку код Пећи (кат. бр. 28), Скупима (кат. бр. 11, 23, 29, 57, 98) и Руднику, северно од Велеса (кат. бр. 30). Бројни су и налази из касно-

античке виле на Медијани (кат. бр. 20–22, 61–63) и Галеријеје палате у Гамзиграду (кат. бр. 1, 13, 19, 27, 60, 67–69). Из наведеног се види да је највећи део археолошког материјала потицао са севера провинције, и то из великих градских центара – Виминацијума и Сингидунума – потом из колоније Скупи и касноантичке виле на Медијани и Галеријеје палате у Гамзиграду.

Посведочени материјал је имао различите функције и намене. Најпрецизније податке о начину поштовања овог божанства свакако пружају сачувани олтари и вотивни рељеф са натписом (кат. бр. 2–12). Затим, ту су дела камене пластике: скулптуре (кат. бр. 14–23, 58–64), рељефи (кат. бр. 24–30, 66–71) и декоративна архитектонска пластика (кат. бр. 27, 67–69). Материјал од бронзе је такође бројан: скулптура (кат. бр. 31–33, 37–39, 73–74, 76, 79, 82, 86–87), утилитарни предмети, аплике, делови посуда, тегови и лампе (кат. бр. 34–36, 72, 75, 77–81, 83–85). Сребрне посуде су највећим делом импортоване (кат. бр. 41, 88–93). Ту су и предмети од теракоте: рељефи (кат. 42–43) и лампе (кат. бр. 44–48, 94–98). Сачуван је и накит, то јест геме (кат. бр. 49–57, 99–113), од којих су неке сачуване на оригиналном прстењу од злата, сребра и гвожђа, и једно рељефно огледало од племенитог материјала (кат. бр. 40). Изузетна ликовна представа Диониса свакако је и мозаик из касноантичке палате у Гамзиграду (кат. бр. 13).

Иконографска анализа је показала да је божанство најчешће приказивано са драперијом огрнутом око струка или пребаченом преко рамена (кат. бр. 13, 40–41, 49–50, 52–54, 57), са небрисом преко рамена (кат. бр. 12, 14, 18, 26, 28–29, 33, 42) или наго (кат. бр. 15–16, 30, 37, 39). Прегачу пребачену преко струка божанство има на једној бронзаној скулптури (кат. бр. 38). Карактеристичне чизме (*cothurni*) има на вотивним иконама из Барова и Рудника (кат. бр. 28–30) и на бронзаним статуетама из Маргума и Видина (кат. бр. 33 и 37). На глави божанство има венац од бршљана или ловора (кат. бр. 12, 35, 57), од винове лозе и грожђа (кат. бр. 31, 33, 43), цвећа (кат. бр. 13) или пак у коси има лист и јабуку (кат. бр. 36), траку (кат. бр. 37) или дијадему (кат. бр. 25). Најчешће је у пратњи пантера или пса (кат. бр. 12, 21–23, 26, 29–30, 32–33, 42, 51–52, 57), леопарда (кат. бр. 13) или лава (кат. бр. 27, 93?).

Атрибути божанства су били различити и у том погледу представе се могу поделити на две основне групе. У првој групи Бахус држи тирс (*thyrsus*) и излива кантарос (*cantahrus*) на пантера или пса поред својих ногу. Овом типу припадају мермерне иконе, мозаик и једна бронзана статуета (кат. бр. 12–13, 26, 33), док на рељефу из Барова (кат. бр. 29) божанство држи кантарос, а другом руком грли своју паредру Либеру. Бахус

са тирсом и кантаросом среће се и на гемама (кат. бр. 49–53, 55–57), с тим да су на једној геми око тирса изувијане две змије (кат. бр. 55). На мозаику из Ромулијане он држи тирс и кантарос, а поред њега се налази леопард (бр. 13). Бројне су варијације овог иконографског типа. На бронзаној статуети из Видина Бахус стоји поред стуба и држи патеру (кат. бр. 37), на поклопцу из Виминацијума излива садржај мешине на патеру (кат. бр. 34), а на Аријаднином пехару поји морског пантера из кантароса седећи на његовим леђима (кат. бр. 41).

У другој групи атрибути божанства експлицитније указују на чин бербе грозђа *Vindemia*. Бахус држи: непропорционално велики грозд у руци (кат. бр. 15), грозд изнад олтара (кат. бр. 30), нож за обрезивање винограда и грозд, са прегачом око струка (кат. бр. 38), а на једној бронзаној статуети Сатир, који држи дете–Бахуса, у другој руци држи нож *cultellus* (кат. бр. 39). Преко наог тела божанства укрштају се две винове лозе, чији гроздови падају на његове бокове (кат. бр. 31). Глава му је овенчавана листовима винове лозе и грозђем (кат. бр. 31, 33, 43), листовима и јабуком (кат. бр. 36), док се на рељефу надвратника из Ромулијане његова коса наставља у винову лозу са грозђем (кат. бр. 27) или је пак приказиван поред дрвета и винове лозе (кат. бр. 25). Наведени елементи су у домену уобичајене иконографије, али ипак истичу то да је овај аспект божанства био раширен.

Пасторални карактер је уочљив на једној теракоти из Виминацијума (кат. бр. 42), на којој Бахус/Либер излива кантарос изнад пса, док у другој руци држи педум (*pedum*), пастирски штап, чест атрибут Пана или Сатира. Бахус је могао да има и атрибуте других божанстава. На једној геми (кат. бр. 54) у рукама држи грозд и клас. Управо клас говори да је реч о синкретичкој представи Диониса и Деметре, будући да је клас био један од основних атрибута ове богиње. Рељеф на надвратнику из касноантичке палате у Гамзиграду (кат. бр. 27) састоји се из различитих дионизијских елемената, међу којима су и лавови, који алудирају на везу са култом Кибеле.

Посебну тему су чиниле представе Бахуса детета. Божанство дете налази се на једној бронзаној аплици из Кладова (кат. бр. 36), бронзаној статуети непознатог места наласка у композицији са Сатиром (кат. бр. 39) и можда на мермерним фрагментима из Медијане (кат. бр. 20, 63). С друге стране, на бронзаном поклопцу из Виминацијума (кат. бр. 34) Бахус је зрео мушкарац са брадом.

Чланови тијаса су приказивани у домену уобичајених иконографија: Аријадна (кат. бр. 29, 40–41, 67), Сатири (кат. бр. 12, 39–40, 60–63, 65, 75, 77, 82, 90, 97, 99–111), Силени (кат. бр. 28, 58, 66, 68, 80, 85, 88, 92,

96, 98, 112), Менаде (кат. бр. 12, 58, 64–65, 68, 71, 74, 79, 81, 88, 90–91, 93–95), Пан/Фаун (кат. бр. 28, 70–72, 78, 83–84, 88, 104?, 113), Пријап (кат. бр. 59, 73, 76, 86–88, 110) и бахантски путеи (кат. бр. 12, 63?, 69).

О карактеру и функцији божанства на овим просторима значајне податке доносе натписи, њих дванаест. Они најпре говоре под којим именом се божанство поштовало, а потом и са којим епитетима. У Горњој Мезији божанство се у натписима најчешће јавља под именом *Liber* (кат. бр. 2–4, 6–12), а затим *Bacchus* у формули *D(eo) B(accho) s(acrum)* на сребрној патели са Рудника (кат. бр. 5). Епитети божанства били су уобичајени. Најчешће је посведочен, као и у другим провинцијама Царства, епитет *Pater* (кат. бр. 2, 3, 6, 8, 10, 11) и *Deus* (кат. бр. 9, 10, 11, 12), а потом *Sacrum* (кат. бр. 2, 6), *Augustus* (кат. бр. 6) и *Sanctus* (кат. бр. 10). Неуобичајени Либеров епитет *Laetus* посведочен је на вотивном олтару из Пустог Шилова код Леца (кат. бр. 10). У балканским провинцијама Царства епитет *Laetus* познат је једино са натписа на рељефном фрагменту из Салоне у формули *Deo laeto* (*CIL* III, 8673). Овај Либеров епитет на натпису из Пустог Шилова и Салоне и име богиње Хиларе на натпису из Наисуса (кат. бр. 9) могу се разумети као грчки и латински видови појма *hilaros*, *laetus*, који значи 'весело' и односи се на природу божанства вина.

Посвете Либеру у Горњој Мезији спадају у домен уобичајених завета (*ex voto posuit, votum libens merito posuit, votum solvit posuit, libens merito, libens hedera posuit*). Посвете за здравље овом божанству нису биле неуобичајене, али је ипак потребно споменути вотивни жртвеник из Леца (кат. бр. 10), подигнут за здравље дедиканата и сељана (*pro salutes suas et vicinorum posuerunt*). Поред тога, посведочена је и посвета *ab immunitatem* (кат. бр. 11) у част опроста од јавних дужности два ослобођеника, Марцијана и Виридијана. Посвета *ab immunitatem* је, колико је до сада познато, јединствена на простору Балкана, а позната је са два натписа из Горње Германије (*AE* 1909, 135; *AE* 1901, 75) и једног из Британије (*AE* 1905, 168).

Култне заједнице у којима се божанство поштовало биле су различите. Заједница Либерера и Либере потврђена је натписима (кат. бр. 2, 3, 7, 8, 9, 12) и скулптурама (кат. бр. 12, 23?, 29). Стандардна формула у латинском језику, *Libera*, среће се на једном натпису (кат. бр. 8), док се на осталим јављају различите форме имена (*Libira*, *Libera*, *Liberaea* (?), *Libiera*), које су покушавале да репродукују латински назив божанства. Посебну пажњу привлачи име *Hilara*, друго име за Либеру, на натпису из Наисуса (кат. бр. 9). Горњомезијски пар Либер и Либера представља у извесном смислу *interpretatio romana* једног домородног пара, заштитника агркултуре и плодности. Функције овог божанског пара биле су

различите, од патроната над рађањем и плодности у домену природе, од вегетативног света до света животиња и људи, па све до хтонског аспекта или јурисдикције над бербом грожђа.

Либер се појављивао и у заједници са другим божанствима римског пантеона. Његова заједница са Јупитером потврђена је на натпису са Космаја (кат. бр. 4), са Либером и Јуноном на натпису из Наисуса (кат. бр. 9) и са Либером и *Terra Mater* на натпису из Сингидунума (кат. бр. 2). На два вотивна рељефа Дионис је приказан са Зевсом и Хераклом на рељефу из Букова (кат. бр. 26) и са Зевсом и Хером на рељефу из Рудника (кат. бр. 30). Веза Јупитера и Либера није била неуобичајена и огледала се на неколико планова. Једна од две интерпретације о Либеровом пореклу повезивала га је са Јупитером. Оба божанства су сматрана патронима винове лозе и вина (Јупитер – *vinum inferium*, Либер – *vinum spurcum*), а сматрани су и патронима рудног богатства. На овим горњомезијским натписима Јупитер, са Јуноном или без ње, имао је функцију врховног божанства (кат. бр. 2, 4, 9). Вероватно је као врховно божанство био придружен плебејској тријади (кат. бр. 2) или је заједно са Јуноном био придружен локалном божанском пару Либера и Либере (кат. бр. 9), потврђујући заштиту свих добробити. Јупитер и Либер на натпису са Космаја (кат. бр. 4) могу се разумети као патрони вина или плодности земље, односно рудног богатства.

Terra Mater се у заједници са Либером и Јупитером јавља на једном натпису из Сингидунума (кат. бр. 2). Култ ове богиње није био посебно раширен у Горњој Мезији. Познат је само натпис са Рудника (*IMS I, 168*), са улаза у један рудник, који потврђује обнову храма ове богиње од стране прокуратора Касија Лигурнија (*Cassius Ligurinus*) у време Септимија Севера. С обзиром на то да је натпис из Сингидунума потицао са сеоског имања на периферији града, могуће је да је посвећен патронима агрикултуре. С друге стране, придруживање *Terra Mater* пару Либера и Либере није необично и може да се припише и старој традицији обожавања богова плодности и агрикултуре, док је Јупитер имао функцију врховног божанства. Плодност овде може да се разуме и као богатство земље рудана, што би било у складу са рудничким аспектом ове богиње на натпису са Рудника.

Божанство је приказано, под хеленофоним утицајима или утицајима који су долазили из Тракије, на вотивним рељефима са Зевсом и Хераклом на рељефу из Букова (кат. бр. 26) и са Зевсом и Хером на рељефу из Рудника (кат. бр. 30). Зевс, Херакле и Дионис су на рељефу из Букова компатибилна божанства. Они изражавају и прилагођавање официјалној религији Септимија Севера, који је посебно био веран овим боговима

– *dii patrii*. Уочљиви су и тракијски утицаји придруживања култа Херкула Дионису, што показује и програм на Медијани чији је власник можда био трачког порекла. Могуће је да се овај рељеф односио и на протекцију оближњих рудника, али и да је изражавао и виноградарски аспект, зато што је крај у којем је пронађен од давнина био познат по виноградарству. Појава Зевса и Хере у заједници са Дионисом на рељефу из Рудника такође би се могла разумети у контексту утицаја који су долазили из Тракије или Грчке. У царско доба култ Хере је био веома раширен у Тракији и потврђен бројним натписима и ликовним представама. Према орфејској традицији, Зевс је представљао пролеће, а Дионис јесен. Они су окруживали Херу, богињу мајку природе, изражавајући тако супротне аспекте две сезоне које су најповољније за вегетацију: пролеће за сетву и јесен за жетву и бербу грожђа. Овде је принцип груписања био аграрне природе.

Култну заједницу Либер, Либера и Меркур потврђује један натпис из Виминацијума (кат. бр. 7). Нажалост, нису забележени њихови епитети, као ни подаци о дедиканту. Меркур није био посебно поштован у Виминацијуму. Либер и Либера су овде могли да буду поштовани као божанства плодности и агрикултуре, а Меркур би појачао значај овакве дедикације или би као заштитник трговине на путевима могао да укаже на занимање дедиканта. С друге стране, натпис може да укаже и на хтонски аспект ових божанстава, као што је случај на једном надгробном споменику из Дакије (Popescu С., Popescu М. 1995, 229, 230).

Култна заједница Диониса и Хелиоса посведочена је рељефом на огледалу из Виминацијума (кат. бр. 40), када чину хијерогамије Диониса и Аријадне присуствује Хелиос, односно Сол. Узрок популарности Хелиоса у Виминацијуму може се тражити у чињеници да је на територију града у II веку досељена група људи из сиријске Комагене, из Долихе. Могуће је да су власница огледала или мајстор који га је начинио потицали управо из ове сиријске области.

Истраживање је показало да су Бахусу на централном Балкану у периоду од I до IV века приписиване различите функције. Либер се заједно са својом паредром одликовао аутохтоним карактером, касније асимилованим са римским. Томе у прилог говори име Хилара за Либеру (кат. бр. 9) и чињеница да је стандардна формула њеног имена у латинском језику, *Libera*, посведочена на једном натпису (кат. бр. 8). На осталим натписима срећу се грешке у писању или граматички који су правили дедиканти, вероватно покушавајући да репродукују латински назив божанства. То указује на чињеницу да је име ове богиње у извесној мери било страногорњомезијским становницима. У складу са тим, Либер и Либера се могу разумети као *interpretatio romana* једног домородног пара, заштитника

агрикултуре и плодности, популарног у дунавским провинцијама Балкана.

Либерова функција заштитника вина и виноградарства посведоче-на је и у епиграфици и у скулптуралној пластици. Либеров епитет *Laetus* са натписа из Пустог Шилова код Леца (кат. бр. 10) и Либерино име *Hilara* на натпису из Наисуса (кат. бр. 9) најзначајније су потврде да су Либер и Либера поштовани као божанства уживања, плодности и весела, па тако и вина. Поједини иконографски детаљи такође указују на овај Либеров аспект и они се срећу на представама божанства из Сингидунума (кат. бр. 15, 31), Маргума (кат. бр. 33), Виминацијума (кат. бр. 25), Равне (кат. бр. 43) и Галеријеве палате у Гамзиграду (кат. бр. 27). Могуће је да и Дионис на рељефу из Букова у тријади са Зевсом и Хераклом (кат. бр. 26) или са Зевсом и Хером на рељефу са Рудника (кат. бр. 30) има сличну функцију. Колико се из наведеног може видети, аспект патронства над вином био је познат на простору целе провинције Горње Мезије.

Један од могућих аспеката Либера јесте и његово патронство над рудним богатством. Либер је иначе био често поштован у рударским дистриктима широм Римског царства. Не постоје прецизни подаци о овој његовој функцији у Горњој Мезији, али у појединим случајевима овај аспект не би требало занемарити. Такви су натписи посвећени Либеру и Јупитеру из рудничке области на Космају (кат. бр. 4) и из Сингидунума (кат. бр. 2), на којем се, поред Јупитера, Либера и Либере, јавља и *Terra Mater*. Овим натписима би се могао придружити и рељеф из Букова (кат. бр. 26) или посвета на сребрној патери са Рудника (кат. бр. 5).

Ијатричка Дионисова функција потврђена је декоративним програмима резиденцијалне виле на Медијани и Галеријеве палате у Гамзиграду. Групни налаз скулптуре са касноантичке виле на Медијани, Диониса и његових пратилаца, вероватно се базирао на ијатричком интегритету неког култног места у комплексу Медијане. Известан део ових скулптуралних налаза (кат. бр. 21, 61, 63) пронађен је у сектору терми, док из сектора терми Галеријеве палате потиче декоративни рељефни фрагмент са Уснулом Аријадном (кат. бр. 67). Могуће је да су ове скулптуре донете на Медијану из светилишта посвећених Асклепију или Дионису са намером даљег коришћења у оквиру њихове сотериолошко-ијатричке функције. У складу са тим, може се афирмисати и могућност постојања неког култног места у оквиру субурбаног комплекса Медијане. Овакво култно место могло би се повезати са постојањем оближњих термалних објеката. Јаки термални и хладни извори налазе се у Нишкој бањи и коришћени су од II века, односно од времена Антонина Пија, када је кулминирала експлоатација ове врсте природног богатства. Веровање у исцелитељску моћ

Асклепија, Хигије, Диониса и Херакла било је раширено у античком свету, посебно у крајевима који имају изворе топле лековите воде, као што је случај са централнобалканском области, у којој лежи Медијана. Ијатричка Либерова функција можда је била исказана и посветом *pro salute* са натписа из Пустог Шилова код Леца (кат. бр. 10), жртвеника подигнутог за здравље дедиканата оца и сина, али и сељана.

Хтонски аспект Бахуса потврђен је на надгробним споменицима и предметима култа полагањим у гробнице. Најчешће се среће бршљан или винова лоза, дионизијски симболи обнављања и вечног живота. Међутим, на тзв. Јасоновом саркофагу налази се веома дескриптивни приказ Баханалија (кат. бр. 65). На другом нивоу, далеко су бројнији предмети Дионисовог култа који су полагањим у гробнице. Нажалост, не постоји тачна евиденција о месту налаaska великог дела горњомезијског археолошког материјала. Највећи део ових предмета потиче са некропола Виминацијума (кат. бр. 40, 42, 46–47, 59, 94–97), Лесковца (кат. бр. 113), Улпијане (кат. бр. 84) и Скупа (кат. бр. 57, 98).

Сву комплексност Бахусовог култа, односно култа Либерера или Диониса на простору централног Балкана, то јест Горње Мезије и касноантичких провинција на истој територији, показује и чињеница да су божанство поштовали припадници разних социјалних група, различитог порекла, као и да се поред мушкараца ту радило и о женама. Да су поштоваоци потицали из свих друштвених слојева, сведоче и натписи и ликовне представе. Од једанаест горњомезијских натписа посвећених Либеру четири пружају податке о социјалном статусу дедиканата. Да су Либерера поштовали ветерани, потврђују два натписа. Дедикант вотивног олтару из Сингидунума (кат. бр. 2) био је ветеран и сигнифер легије IV *Flavia*, квинквенал Сингидунума и декурион Сирмијума. Ветеран легије IV *Flavia* или, пре, VII *Claudia* био је и дедикант вотивног олтару из Наисуса (кат. бр. 9). Он је био један од малобројних који су се након службења у Виминацијуму изгледа вратили у свој завичај, Наисус. Ветерани су, иначе, чинили значајну групу Либерових поштовалаца у балканским провинцијама Царства. Да су припадници култа имали виши социјални статус, показује натпис из Пустог Шилова код Леца (кат. бр. 10). Флавије Луције (*Flavius Lucius*) и Флавије Луцилије (*Flavius Lucillus*) били су браћа или, вероватније, отац и син – когномен *Lucillus* деминутив је од имена *Lucius*. Вероватно су били старешине *vicus*-а, будући да су подигли споменик за здравље сељана. С друге стране, натпис из Скупа (кат. бр. 11) сведочи о томе да су Либерера поштовали они који су потицали и из нижег социјалног слоја. Реч је о натпису у част опроста од јавних дужности два ослобођеника, *Marcianus* и *Varidius*. Ослобођеници нису тако често

посведочени у натписима посвећеним Либеру. Да је реч и о колективно значајном култу, говори и натпис из Пустог Шилова код Леца (кат. бр. 10), где су дедиканти, као што је већ наведено, били отац и син заједно са сељанима (*vicani*).

Натписи доносе значајне податке и о пореклу дедиканата и поштовалаца Либеровог култа. Гентилно име *Aurelius* дедиканта вотивног олтара из Сингидунума (кат. бр. 2) указује на то да је реч о перегринима који су цивитет стекли у време Марка Аурелија или Каракале. Судаћи по когномену *Atticus*, порекло може да се тражи у северној Италији или другим западним провинцијама Царства. Дедикант мермерне вотивне плоче из Понтеса (кат. бр. 12) такође носи царски гентилициј *Aurelius*, док *Siro* указује на то да би порекло овог дедиканта могло да буде грчко. Гентилициј *Flavius* дедиканта олтара из Пустог Шилова код Леца (кат. бр. 10) указује на особу која је вероватно добила римско грађанство под Флавијевцима, односно била је наследник првих емиграната или војника који су стигли у ову провинцију. Натпис са територије Скупа (кат. бр. 11) открива дедиканта ослобођеника *Varidus* или *Varidius*, име које није потврђено на неком другом месту. Когномен *Marcianus* релативно је добро познат, а царски гентилициј *Ulpus* раширен је у провинцији Горњој Мезији и указује на дедиканте перегринског порекла који су римско грађанство добили под Трајаном. Да су и жене поштовале овај култ, на известан начин говори и натпис из Леца (кат. бр. 10), који отац и син подижу за своје здравље, али и здравље сељана.

Материјал од којег су изведени горњомезијски олтари указује на то да није реч о дедикантима наглашено доброг материјалног стања. Сви олтари су начињени од кречњака и порозног пешчара, за разлику од иконе са натписом из Понтеса, која је направљена од мермера (кат. бр. 12). Сачуване скулптуре не пружају значајније податке, иако су углавном урађене у мермеру, веома различитог квалитета, од оног лошијег и крупно зрнастог до финијег, ситно зрнастог. Није сачуван натпис који би указао на то ко је био наручилац Јасоновог саркофага (кат. бр. 65), али је иконографска анализа дозволила претпоставку да је поручилац потицао из веома имућних и образованих кругова. Могуће је да је овај, сигурно веома имућан, становник града Виминацијума приказаним афинитетом према тријумфалним и херојским митолошким темама исказао и своје професионално војничко усмерење. Наклоност према оваквом фунералном репертоару могла је да потекне и од мајстора, највероватније Грка, који су и израдили овај саркофаг. Истраживање је показало и то да су дедиканти два вотивна рељефа, из Рудника, северно од Велеса (кат. бр. 30), и Букова (кат. бр. 26), највероватније долазили са хеленофоног или тракијског про-

стора. Утицаји који су условили настајање тријаде Зевс, Дионис и Хера на рељефу из Рудника, северно од Велеса (кат. бр. 30), вероватно су долазили са истих простора на којима се може тражити и порекло дедиканта вотивног рељефа из Букова (кат. бр. 26).

Власници накита су представама приказаним на њему исказивали своју наклоност према Дионису, а квалитет употребљеног материјала доноси драгоцене податке о њиховој финансијској моћи и социјалном статусу. Тако је власник гвозденог прстена са сребрном гемом из Лесковца (кат. бр. 113) био довољно богат да себи приушти сребрну гему на прстену, а то што је прстен начињен од гвожђа указује на његов нижи социјални положај. Вероватно је прстен припадао извесном робу који је могао да плати прстен са сребрном гемом, али не и довољно слободе да носи прстен који би био потпуно израђен од сребра. С друге стране, припадници вишег социјалног слоја и добре финансијске моћи могли су себи да приуште прстење начињено од злата, са гемом од калцедона (кат. бр. 52) и са гемом од карнеола (кат. бр. 112). Када је реч о гемама, најчешће су од уобичајеног полудрагог камена, карнеола, веома траженог у античко време (кат. бр. 49, 51, 53, 55, 99, 102, 106–108, 111–112). Потом, ту су геме од јасписа (кат. бр. 50, 54, 100–101, 103–104), калцедона (кат. бр. 52 и 110) и опала (кат. бр. 53 и 105). На нивоу појединачних примера сачуване су геме од граната (кат. бр. 56), оникса (кат. бр. 57) и ахата (кат. бр. 109). Квалитет израде гема, јасно и прецизно урезивање, стилска чистота и избор полудрагог камена говоре о томе да је реч о значајним вредностима и производима водећих глиптичких радионица.

Имућна власница рељефног огледала (кат. бр. 40), начињеног од веома квалитетног материјала, врхунске израде, вероватно је била оријенталног порекла. Иконографска анализа рељефа, то јест појава заједнице Бахуса и Сола, односно Диониса и Хелиоса, као и изузетна израда показују да су власница или мајстор били пореклом из источних провинција Царства, познатих по богатој традицији обраде метала. Могуће је да се радило о Сиријској Комагени, одакле је на територију Виминацијума у II веку и досељен један број људи.

Истраживање показује да су на простору централног Балкана од I до IV века и жене поштовале Бахуса, односно Диониса. О томе сведоче рељефно огледало (кат. бр. 40), прилог у гробу једне жене, као и дионизијска иконографија на ковчежићу (кат. бр. 77). Димензије прстења, односно пречници њихових алки, указују на то да су их углавном носили мушкарци. Међутим, мањи пречник златног прстена из Виминацијума (кат. бр. 112) указује на то да је његова власница била имућна жена.

Тешко је говорити о наручиоцима или идеаторима представа на луксузним сребрним посудама (кат. бр. 5, 41, 88–93) зато што се ради о импортованим предметима. Питање је такође и да ли су приказане дионизијске сцене имале декоративну или култну вредност. Различито је време настанка ових посуда, као и путеви њиховог импорта у провинцију Горњу Мезију. Ипак, њихов квалитет говори о прилично високом животном стандарду римских војника на граници, али и домаћег становништва, придошлих странаца, трговаца и занатлија. Поред тога, ове сребрне посуде представљају важно сведочанство о томе да су дионизијске теме биле део свакодневице имућнијег горњомезијског становништва.

Богати појединац је био власник посуде из оставе у Јабучју (кат. бр. 88), можда војник који је ове драгоцености опљачкао у Италији и донео са собом на почетку римске доминације на горњомезијском тлу. Префект помоћне војне јединице регрутоване у Шпанији, а стационаране на доњем Дунаву, Луције Флафије Валенс, био је, према натпису, власник Аријадниног пехара (кат. бр. 41). Остава из Текије садржи хетероген материјал. Између осталог, то су сребрне посуде које припадају западном, италском производном кругу (кат. бр. 91–93), али и амблеме, плочице од танког сребрног куцаног лима (кат. бр. 119), које се везују за делатност оријенталних радионица у хеленистичком периоду. Сребрне посуде из оставе у Текији блиске су онима из кампанских радионица и везују се за поставгустовски период, када су вероватно и настале и када их је војска донела на територију Горње Мезије. Благо је могао да похрани римски официр који је сребрни накит опљачкао негде у Дакији и закопао га заједно са драгоценостима које је поседовао. Ово кампанско посуђе се у извесном тренутку нашло и у поседу Дачана, који су га, према неким додатим иконографским елементима, на неки начин укључили у свој културни контекст. Са натписа на сребрној копчи сазнаје се да је власник предмета оставе у Текији био Гај Валерије Кресци (*C. Valerius Cresces*) из центурије *Veri*.

Питање идентификације власника касноантичке виле на Медијани било је повод више различитих студија. Ово питање је веома сложено, посебно ако се зна да је вила грађена из више фаза. Васић (*Vasić M. 2004, 79*) на основу археолошких истраживања спроведених 2000. године указује на то да је вилу саградио Константин I и да су је потом користили његови наследници, Валентијан I и Валенс. У погледу различитих фаза изградње Васић истиче да је прва фаза практично уништена и преграђена и да је могла била уништена и пре 330. године. Тада је највероватније, између осталог, саграђена и вила са перистилом. Друга фаза је, по њему, трајала између 330. и 334. године, када је Константин I први пут боравио

нешто дуже у Наисусу, мада је могуће да је трајала и након 334. године и да је вероватно била декорисана током Константиновог боравка у Наисусу 339–340. године. И трећу фазу је тешко прецизније одредити.

У литератури се истиче да је власник виле непознат, али да, судећи према месту где се налазила, њеној пространости и луксузу и присуству императора, не би било немогуће да је била власништво императора. Различите су теорије о њеном власнику. Једна од њих указује на то да би власник могао да буде Роиметалкеса, посведочен на натпису на порфирним скулптурама посвећеним Асклепију и Хигији. Према овој теорији, током извесног периода вила је могла да буде уступљена Роиметалкесу (*diasemotatos = vir prefectissimus*). Уз све резерве због нечиткости, односно сумарности натписа са дедикације Асклепију и Хигији, Петровић, а касније и Јовановић, указује на могућу идентификацију Роиметалкеса са Валеријем Рометалком, који је посведочен као *dux Aegypti et Thebaidos ultrarumque Libyrum* (CIL III, 12073) на натпису из Луксора, датованом у 324–325. годину. На везу са Египтом упућује порфир од којег су скулптуре Асклепија и Хигије и начињене, египатска провинцијенција предлошка за приказ Хигије, а посредно и налаз бронзане статуе Хермеса–Тота.

С друге стране, Васић, анализирајући натписе и тадашње прилике, као и стратиграфију терена и налазе новца, негира ову могућност. Судећи по датовању виле, тешко је веровати да су Константин I и његови синови Констанс и Константин II успоставили паганско светилиште у вили Медијани, посебно имајући у виду њихову нетолерантност према паганима и Константинову наклоност према Солу у периоду пре 325. године. Следећи император који је провео неколико месеци у Наисусу био је Јулијан. Истраживања историјских извора сугеришу да је био у Наисусу између јуна и новембра 361. године, када је вероватно и посетио Медијану. Јулијанова религиозна опредељења имала су сложен карактер, наглашен синкретизам и неоплатонску идеологију, а опет, био је пасиониран поштовалац Сола, односно Хелиоса, што је илустровао својом Химном Краљу Сунца.

На основу наведеног, могуће је закључити да је највероватније Јулијан могао да буде идеатор светилишта посвећеног ијатричким боговима, којем је припадала бронзана ограда, као и бројне скулптуре посвећене Асклепију, Хигији, Херкулу, Меркуру, али и Дионису. Томе у прилог наводи Јулијанов синкретизам, посебно поштовање Хелиоса и Асклепија, али и близину бањског царског комплекса. Иако се не може са сигурношћу говорити о наручиоцу групе скулптура из Медијане, међу којима је и она са иконографијом у вези са култом Диониса, изнесена разматрања

говоре у прилог бољем разумевању порекла и високог социјалног положаја њиховог власника.

Однос Бахусовог култа и царске идеологије може се пратити на примеру Галеријеве касноантичке палате у Гамзиграду. Дионизијске теме су имале посебно место у програму ове палате (кат. бр. 1, 13, 19, 27, 60, 67–69). Постоји и могућност да је мали храм *C* (кат. бр. 1) био посвећен Либеру. Томе у прилог говори Лактанцијев навод да је Галеријева мајка поштовала „планинска божанства”, као и крипта која наликује на *fossa sanguinis* и скулптуре из Дионисовог култа пронађене у близини. Нису познати храмови, односно није познато каква је била архитектура храмова посвећених Либеру, али се Срејовићева теза да је реч о храму њему посвећеном чини могућом.

У програму декорације ове касноантичке палате могуће је уочити посебан однос који је Галерије имао према Дионису и Александру Великом. Веза се прво уочава у тежњи ка изједначавању Галеријевог чина са рођењем овог божанства и античког хероја, и то од стране смртне мајке и бесмртног оца. Идејна веза између Галерија и Диониса може се уочити и на плану војничких похода. Своју велику победу над персијским краљем Нарсејем 297–298. године Галерије је могао да упореди једино са Дионисовим победоносним походом на Индију. У програму ове касноантичке палате однос Галерије–Дионис–Александар може се уочити на три различита нивоа: иконографији, могућности да је мали храм *C* био посвећен Либеру и у Ромулином маузолеју, односно у чину апотеозе императора и његове мајке учињене по узору на хеленистичке апотеозе хероја. Мит о Дионису је Галерију послужио као модел за стварање мита о самом себи. Тако је на примеру ове касноантичке палате у Гамзиграду на најбољи начин дошло до преплитања Дионисовог култа и царске идеологије.

Сву сложеност коју је култ Бахуса имао у Горњој Мезији и потом у касноантичким провинцијама на истој територији није могуће разумети уколико се не поседују сазнања о Сабазију, оријенталном божанству често асимилованом Дионису. Сабазијев култ је потврђен епиграфским (кат. бр. 114–115) и анепиграфским споменицима (кат. бр. 116–121). Поред тога, постоје и представе са елементима Сабазијевог култа, али се тешко могу са сигурношћу атрибуисати (кат. бр. 21 и 121). Његов култ је потврђен у северозападном делу провинције Горње Мезије, у Виминацијуму, Понтесу, Бононији и Текији, и јужније, у Наисусу и Равни. Поштовање Сабазија је посведочено од I до краја III или почетка IV века, дакле од првог насељавања овог простора, све до периода касне антике. Поштовање Сабазија потврђују вотивне руке, односно игле од слоноваче, делови гробних инвентара у Виминацијуму и Понтесу (кат. бр. 116–118),

скулптура из Видина (кат. бр. 120) уобичајене иконографије са бистом божанства и атрибутима шишарком, орлом и змијом, која се обавија око дрвета. Други примери спадају у домен неуобичајених иконографија. Божанство на плочици из Текије (кат. бр. 119) интерпретирано је као Сабазије (Mano-Zisi Ђ. 1957, 35 и даље; Picard Ch. 1961, 160 и даље, сл. 11 и 12; Lane E. N. 1985, 45, D2), келтски Дис Патер (Marcea M. 1959, 338, нап. 50), Херакле асимилован са Јупитером Хелиополитанусом (Јовановић А. 1990, 29–36). Друга вотивна плочица, пронађена на истом налазишту, представа Кибеле која храни свету змију, представља нови прилог тези да је овде реч о Сабазију, коме је Кибела често била придруживана (Lane E. N. 1989, 16–19). У синкретичкој представи на геми прстена из Наисуса (кат. бр. 121) препознају се Сабазијеви атрибути, али и атрибути других божанстава као што су Јупитер, Меркур, Марс и Атис. Истраживање указује на то да је овде ипак доминантна веза Меркура и Сабазија.

Натписи посвећени Сабазију у Горњој Мезији нису бројни, па ни подаци које они могу да донесу нису обимни. На натпису из Виминацијума на мермерној плочици (кат. бр. 114) данас је сачувано име божанства написано на грчком језику *Σαβαζιῦν*, док је на натпису из Равне (кат. бр. 115) посведочен латински назив божанства *Saba[zi]o*. Натпис из Равне сведочи да је учињен завет за здравље императора Марка Антонија Гордијана и конзула Клаудија Помпеана. Поред тога, натпис потврђује епитете божанства: *Paternus, Augustus*. У питању је уобичајени начин обраћања, јер је натпис из Равне један од најкасније насталих посвећених Сабазију, те ова посвета уопште не изненађује ако се има у виду његова покровитељска црта. Ни епитет *Augustus* такође није неуобичајен атрибут. Он није нужно имплицирао царски патронат, већ је указивао на свето или поштовано у општем смислу.

Према натписима, поштоваоци Сабазија су били из војних кругова, често имућнији грађани вишег економског статуса, делом становници оријенталног порекла. Натписи потврђују једног становника Виминацијума грчког порекла (кат. бр. 114) и становника Равне, са гентилицијем *Flavius*, романизованог под Флавијевцима (кат. бр. 115), који је можда био оријенталног порекла. Име власника сребрне плочице из Текије (кат. бр. 119), Гаја Валерија Кресција, из центурије *Veri*, сазнаје се из натписа на једној сребрној копчи из исте оставе. Да су поштоваоци Сабазијевог култа били и имућнији грађани, поред плочице из Текије, сведочи и златни прстен са представом Сабазија из Наисуса (кат. бр. 121). Он је пронађен у богато опремљеном касноантичком гробу, који се може повезати са имућнијим становницима неке виле из субурбаног комплекса око античког Наисуса. Потврду да су Сабазија на овим просторима поштовале и

жене доноси вотивна рука из Виминацијума (кат. бр. 117), део прилога гроба једне одрасле женске особе.

Сабазије се поштовао и са аспектима других божанстава, у заједници са Кибелом, поистовећен са Меркуром, Хермесом или Јупитером, Зевсом и Дионисом. Поштован је као божанство са изразито јаким трачким елементом, било да се радило о религиозним утицајима који су долазили из Тракије а које је прихватало горњомезијско романизовано становништво, било да се радило о Трачанима који су поштовали божанство пореклом из њихове постојбине. Тако се у поштовању Сабазија на овим просторима може препознати израз *imitatio orientalis*.

* * *

Поштовање Бахуса, односно Либера или Диониса на централном Балкану, односно у провинцији Горњој Мезији и касноантичким провинцијама на истој територији, било је веома сложено, и то не само због недоумица око настанка, развоја и дисперзије култа Диониса на грчким и малоазијским основама, него, превасходно, у различитим предиспозицијама за прихватање овог култа од римских освајача код аутохтоног становништва са ових простора. Источни део овог простора био је изложен утицајима из Тракије, а вероватно и настањен становништвом трачког порекла. Већи део, међутим, био је насељен дако-мизијским и келтским становништвом. Тако је и однос према овом божанству био различит. Један део становништва могао је да познаје гајење винове лозе и кроз процес *interpretatio graeca* да прихвати култ Диониса. С друге стране, дако-мизијска племена су у време римске доминације, кроз идеју *interpretatio romana*, могла да прихвате култ Бахуса, односно Либера, али не у дионизијској варијанти оргијастичке светковине, већ као преобраћено епихорско божанство хтонског, чак војничког карактера. Такође, у култу Сабазија, чије су везе са Дионисом/Бахусом биле неоспорне, може се препознати израз *interpretatio orientalis* Диониса.

Географски простор провинције Горње Мезије и касноантичких провинција насталих на истој територији током административних подела Римског царства у касној антици носио је снажну аутохтону религијску компоненту и био је под знатним упливом културних утицаја из хеленистичког, трачког и италског круга. Овај географски простор централног Балкана, који се у грубим цртама може изједначити са територијом данашње Србије, одувек је био стециште различитих културних импулса и место њихових прожимања, и то се на примеру исказане комплексности поштовања Бахуса можда и најбоље може видети.

КАТАЛОГ

ДИОНИС/БАХУС/ЛИБЕР

АРХИТЕКТУРА

1. Мали храм С – остаци храма и жртвеника

Димензије:	подијум: 16,5 × 10,5 m, профилисане стопе су високе 0,45 m, ортостата високог дела 0,88 m, а профилисаног венца висине 0,32 m, висина тако обликованог подијума износи 2,5 m; жртвеник: 3,48 × 3,35 m, профилисана стопа од туфопешчара има 0,5 m и држи високе профилисане блокове 0,6 m.
Место наласка:	двориште палате <i>D</i> , непосредно испред североисточног дела тракта <i>D1</i> . Гамзиград. <i>Romuliana</i> .
Садашња локација:	Гамзиград. <i>Romuliana</i> .
Датовање:	крај III века.

Опис:

Храм се налази у дворишту палате *D*. Са северне стране двориште је дефинисано портиком, који се пружа од тракта *D1* до тракта *D3*, чинећи теменос малог храма *C*.

Од храма је очувано језгро подијума, супструкција степеништа на источној страни, део крипте и темељни делови зидова наоса и пронаоса. Местимично на јужној, западној и северној страни очувани су велики тесаници облоге од туфопешчара сивозеленкасте боје. На источној страни очувано је неколико блокова који припадају конструкцији степеништа. Храм је правилно оријентисан у односу на стране света, при чему је дужа страна постављена у правцу исток–запад.

На удаљености од 8,25 m источно од храма, у његовој осовини, налази се монументални жртвеник правоугаоне основе. Дужа страна жртвеника, изграђеног на исти начин као и подијум храма, оријентисана је у правцу исток–запад. На темељима од ломљеног камена и кречног малтера постављена је профилисана стопа од туфопешчара. На горњим површинама високо профилисаних блокова виде се трагови

ортостата. Профилација није изведена на источној страни, где се највероватније налазило степениште.

Библиографија:

Чанак-Медић М. 1978, 119–127; Sreјović D., Lalović A., Janković Đ. 1978, 54–63; *Гамзиград* 1983, 43–45; *Рим. цар. гр.* 1993, 140–141, бр. 11, сл. 58–61.

НАТПИСИ

2. Вотивни олтар

Димензије: 89 × 44,4 × 35 cm.

Место наласка: виноград породице Кремић на Чубури у Београду. *Singidunum*.

Садашња локација: Барутни магацин – Пећине, Доњи Град, Београд.

Датовање: друга половина II века или III век.

Напис:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et |Terraе Matri | Libero Pat(ri) et Libi|re (!) sac(rum) | T. Aur(elius) Atticus | vet(eranus) leg(ionis) IV Fl(aviae) ex | sig(ni-fero) P. K. q(uin)q(uennalis) Sing(iduni) | dec(urio) col(oniae) Sirmens(ium) | v(otum) l(ibens) m(erito) p(osuit).

Опис:

Вотивни олтар од кречњака.

Библиографија:

Вулић Н. 1909, 142, бр. 62; *Jahreshefte* 13, 1910, Weibl. 212, бр. 26; *AE* 1910, 172; *AE* 1911, 41, бр. 165; *IMS* I, 16.

3. Вотивни олтар

Димензије: 51 × 31 × 25 cm.

Место наласка: имање извесног Живановића на Чубури у Београду, близу места где се налазио кат. бр. 2 (*IMS* I, бр. 16). *Singidunum*.

Садашња локација: Барутни магацин – Пећине, Доњи Град, Београд.

Датовање: 101–300. година.

Напис:

Libero | Patri | et Libere (!) | posu[fit] l(ibens) m(erito) ?].

Опис:

Вотивни олтар од порозног сивог пешчара.

Библиографија:

Premerstein A., Vulić N., *Jahreshefte* 6, 1906, Weibl. 24, бр. 31; Вулић Н., Ладек Ф., Премерштајн А. ф. 1903, 85, бр. 3; Вулић Н. 1909, 142; *IMS* I, 17.

4. Вотивни олтар

Димензије: —
 Место наласка: заселак Реке код Губеревца, Космај.
 Садашња локација: познат по цртежу и белешкама З. Симића. Изгубљен.
 Датовање: доба Севера.

Натпис:

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et | Libero | Atri(us)
 Co[r]nutianus ex voto posuit*

Опис:

Вотивни олтар од пешчара. На основу бележака и цртежа З. Симића зна се да је натпис био урезан на квадрату од пешчара преломљеном по средини на нивоу трећег реда од највероватније пет.

Библиографија:

Petković Ž. 2002, 219–224, сл. 1.

5. Сребрна патера са натписом

Димензије: 6,5 × 10 × 12 cm.
 Место наласка: „Стари мађарски ров” близу села Горњи Бранетићи на Руднику.
 Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 837/II.
 Датовање: II или III век.

Натпис А:

D(eo) B(accho) sa(crum)

Натпис В:

Victoris

Опис:

Сребрна патера са дршком. Декорација је недовршена и само се назире пачје или можда главе лабудова. Натпис А се налази на дршци, док се натпис В налази на спољашњем кругу дна посуде. Поред натписа А налази се и један цртеж избрисан бројним засецима.

Библиографија:

Römer F., *Arch. közl.* 6, 1866, 167; Vassits M. 1903, T. 3/4; *IMS* I, 170; Поповић И. 1994а, кат. бр. 202; Поповић И. 1995, 155, сл. 21.

6. Вотивни олтар

Димензије: 52 × 30 × 31 cm.
 Место наласка: Смедерево. *Vinceia*.
 Садашња локација: Лапидаријум, Музеј у Смедереву.
 Датовање: 101–300. година.

Натпис:

Libero Pat(ri) | Aug(usto) sa[c(rum)] | [- - -

Опис:

На горњем делу вотивног олтара од белог кречњака налазе се акротерије. Доњи део олтара недостаје.

Библиографија:

IMS II, 27.

7. Вотивни олтар

Димензије:

67 × 32 × 30 cm.

Место наласка:

локалитет „Чаир”. *Viminacium*.

Садашња локација:

Лапидаријум, Народни музеј Пожаревац.

Датовање:

101–200. година.

Натпис:

[Lib]ero et | L[ib]ere e[st] ? | Mercu]ri[o] (?) v(otum) s(olvit)...

Опис:

На горњем делу вотивног олтара од кречњака налази се округло оштећење пречника 19 cm.

Библиографија:

Vulić N., *Jahreshefte* 8, 1905, *Weibl.* 4, бр. 10; *AE* 1905, бр. 154; Вулић Н., *Споменик XLVII*, 1905, 82, бр. 10; *IMS II*, 28.

8. Вотивни олтар

Димензије:

62 × 27 × 18 cm.

Место наласка:

Мајор Узуново, Видин. *Bononia*.

Садашња локација:

–

Датовање:

151–250. година.

Натпис:

Liberо Patri | et Liberae [- - -] | [- - -

Опис:

–

Библиографија:

AE 1938, 93; Danoff C. M., *Jahreshefte* 31, 1939, *Weibl.* 104–105, бр. 7.

9. Вотивни олтар

Димензије:

–

Место наласка:

откривен 1553. године у коначишту за караване или у дворишту једне српске куће у близини цркве у Нишу. *Naissus*.

Садашња локација:

изгубљен.

Датовање:

II или III век.

Натпис:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Ful() | et Iun(oni) Reg(inae) | et Deo Lib(ero) | et Hilare (!) |⁵ G. Iul(ius) Servan| dus vet(eranus) et | Fl(avii) Numisius [et] | [N]umisia[nus]- - -

Опис:

Вотивни олтар од кречњака. У документацији је забележен само горњи део овог олтара. Његов доњи део је можда *IMS IV*, бр. 25.

Библиографија:

Dernschwam H., *Tagebuch.*, p. 11; Verantius, *Iter Buda Hadr.*, 23, бр. 6; *CIL III*, 1680=8248; *ILS 3383*; *IMS IV*, 25.

10. Вотивни олтар

Димензије:

76 × 97 × 26 cm.

Место наласка:

Пусто Шилово код Леца. Лесковац. *Variana*.

Садашња локација:

Народни музеј у Лесковцу.

Датовање:

151–250. година.

Натпис:

Flavius Lucius et | Fla<vi>us Lucillus de|o sancto laeto Lib|<e>ro Patri pro salutes |^s suas (!) et vicanorum | posuerunt.

Опис:

Вотивни олтар од сивог кречњака, оштећен у горњем левом углу, а у доњем десном делу налази се полукружна бразда. На полеђини лево и десно виде се вертикалне канелуре дужине 4 cm, које су вероватно служиле за то да фиксирају плочу за зид.

Библиографија:

AE 1968, 449; Петровић П., *Старинар XV–XVI/1964–1965*, 245 и даље, бр. 1, сл. 1; *IMS IV*, 109; Јовић С. 2002, 34, бр. 1.

11. Вотивни олтар

Димензије:

88 × 38 × 36 cm.

Место наласка:

Љуботен, северно од Скопља. *Scupi*.

Садашња локација:

Музеј на Македонија, Скопје, археолошка збирка, инв. бр. 390.

Датовање:

101–150. година.

Натпис:

D(e)o | L(i)b(ero) p(a)t(ri) | Mar(cus) Ulp(ius) Iu|lianus ob | inmunit(a)t(em) (!) | co(n)s(e)cr(a)vi(t) | c(on)s(acranorum) Marciani | et Varidi l(i)b(ertorum?). Vo(tum) p(o)s(uit).

Опис:

Вотивни олтар од порозног кречњака. Основа и венац су оштећени, као и предња страна на појединим местима.

Библиографија:

Вулић Н. 1931, 211, бр. 562; *IMS VI*, 11.

12. Вотивни рељеф са натписом

Димензије:	26 × 29 × 6 cm (главна сцена 26 × 28 cm, сцена у пољу испод 29 × 6 cm).
Место наласка:	Кладово. <i>Pontes</i> .
Садашња локација:	Музеј Крајине, Неготин.
Датовање:	II–III век.

Натпис:

De(is) Lib(ero) --- et Libier(ae) (sic!)|
Aur(elius) Siro ex voto|
 |.|*VRV(?)---l(ibens) (hedera) posuit*

Опис:

Вотивни рељеф од крупнозрнастог мермера са натписом. Рељеф се састоји од главне сцене, сцене у форми фриза у доњем регистру и натписа. Први ред натписа налази се на горњем рубу иконе, а други и трећи ред на пољу испод фриза. На централном рељефу приказани су Либер и Либерера, обоје у контрапосту. Либер има венац од бршљана или ловора на глави (*corymbus*). Наг је и има пребачен небрис, кожу кошуте (*nebris*, *νεβρός*) или јарца (*aegis*), или, што је вероватније, неку тканину преко десног рамена. Небрис или тканина обавија се око њега и пада напред, између његових ногу. У левој руци држи тирс (*thyrsus*), док десном из кантароса (*cantharus*) поји пантера, који се налази поред његове десне ноге. Лево од њега стоји Либерера у дугом пеплосу. Левом руком га је загрлила, а у десној држи тирс. Коса јој у благим увојцима пада до рамена. Десно од Либерера, испред тирса, налази се путо (*putto*), који држи неки предмет у рукама, вероватно свира тамбурин (*tympalum*). Лево од Либерере је девојка, Менада, у дугом пеплосу, која у рукама држи предмет који се не разазнаје јасно. Можда се ради о котарици (*calathus*) или птици. Девојчина коса је подељена раздвојком и пада у великим локнама. У другом плану, иза Либерера и Либерере, у горњем делу рељефа назначена је винова лоза са гроздовима. Моделовање рељефа је изведено пажљиво, али се лица не одликују превеликом индивидуалношћу и дата су сумарно.

У доњем регистру се налази рељеф *Смрт Пентеја*. Гледајући са лева, прво су приказане две Менаде са подигнутим рукама, у дугим пеплосима подвезаним у струку. Десно од њих је женска фигура, Агава, са кратким мачем у подигнутој десној и управо одсеченом главом нагом човека без удова у подигнутој левој руци. Десно од ње налази се мушка фигура, Кадмос, који се десном руком ослања на олтар или стену, а у левој носи врећу. Фриз се завршава нагом мушком фигуром, Сатиром, који свира на неком дувачком инструменту.

Библиографија:

Васић М., Јовановић Ђ. 1987, 127–129, сл. 1.

МОЗАИК**13. Мозаик – Дионис**

Димензије:	1,98 × 1,74 cm.
Место наласка:	велика сала са апсидом, сигнирана са G, у палати унутар бедема у Гамзиграду. <i>Romuliana</i> .
Садашња локација:	Народни музеј Зајечар, инв. бр. G/450.
Датовање:	крај III века.

Опис:

На светлој позадини, у техници *opus tessellatum*, у пољу уоквиреном са две траке приказан је Дионис, *en face*, фланкиран са две винове лозе. Дионис седи на некој врсти ниске клине (*klyne*), на глави има венац од цвећа и нимб од разнобојне стаклене плаве пасте. У левој руци држи тирс (*thyrsus*) са црвеном траком на врху, обавијен виновом лозом, а у десној, савијеној, кантарос (*cantharus*). Представљен је наг, са пурпурном драперијом која покрива тело од препона до стопала. Лево од њега лежи леопард са уздигнутом главом окренутом према њему.

Библиографија:

Чанак-Медић М. 1978, 106, сл. 88; *Ant. teatar na thu Jug.*, 78, бр. 4; *Гамзиград* 1983, 74, бр. 4; Sreјović D. 1989, 33; Sreјović D., Lalović A. 1989, 25; *Рим. цар. гр.* 1993, 266, бр. 926.

КАМЕНА СКУЛПТУРА**14. Фрагмент мермерне скулптуре – Бахус, Сатир (?)**

Димензије:	висина 30,8 cm.
Место наласка:	локалитет „Дубочај”, Гроцка.
Садашња локација:	Музеј града Београда, инв. бр. 2871.
Датовање:	III век.

Опис:

Скулпорални фрагмент од белог мермера лошијег квалитета. Данас је очуван само торзо нагог мушкарца са кожом кошуте (*nebris*, *νεβρός*) или јарца (*aegis*) пребаченом преко левог рамена, у ставу контрапоста. Недостају глава, обе руке и десна нога, док је лева сачувана без стопала. Највероватније се ради о представи Бахуса или неког члана тијаса, можда Сатира.

Библиографија:

Tomović M. 1992, 111, бр. 158, Т. 41/4.

15. Фрагмент мермерне скулптуре – Бахус, Сатир (?)

Димензије:	висина 9 cm.
Место наласка:	Београд. <i>Singidunum</i> .
Садашња локација:	Музеј града Београда, инв. бр. 2874.
Датовање:	III век.

Опис:

Скулптурални фрагмент стојеће наге мушке фигуре од белог мермера лошијег квалитета. Мушкарац, највероватније Бахус/Дионис или члан његовог тијаса, држи велики грозд у десној, подигнутој руци. Грозд је непропорционално велики у односу на тело фигуре. Форме су доста сведене. Могуће је да се ради о незавршеној скулптури или је у питању рад неког локалног мајстора.

Библиографија:

Tomović M. 1992, 109–110, бр. 150, Т. 38/1.

16. Фрагмент мермерне скулптуре – Бахус, Сатур (?)

Димензије: висина 7 cm.
 Место наласка: Костолац. *Viminacium*.
 Садашња локација: Народни музеј Пожаревац, инв. бр. 606.
 Датовање: II век.

Опис:

Скулптурални фрагмент мушке фигуре од белог ситнозрнастог мермера. Сачуван је само доњи део торза. По положају тела и ставу контрапоста могло би се претпоставити да се ради о Бахусу или неком члану тијаса, можда Сатиру. Наглашени хеленистички утицаји у обради фигуре. Квалитетан рад.

Библиографија:

Tomović M. 1992, 116, бр. 179, Т. 40/4.

17. Фрагмент мермерне скулптуре – Бахус, Сатур (?)

Димензије: висина 9,3 cm.
 Место наласка: локалитет „Тамничисте”. *Viminacium*.
 Садашња локација: Народни музеј Пожаревац, инв. бр. 1502.
 Датовање: III или почетак IV века.

Опис:

Скулптурални фрагмент од белог ситнозрнастог финог мермера. Мушка фигура је дата у контрапосту, са главом окренутом надесно. Фигура је моделована сумарно и без великог умећа и изгледа као високи рељеф или се ради о недовршеном раду. Због сумарности не види се јасно да ли је фигура наслоњена на нешто. Може се уочити да дуга таласаста коса уоквирује лице. Највероватније представља Бахуса или неког члана тијаса, можда Сатира.

Библиографија:

Tomović M. 1992, 110, бр. 151, Т. 47/3.

18. Фрагмент мермерне скулптуре – Бахус, Сатир (?)

Димензије:	висина 21,5 cm.
Место наласка:	непознато налазиште, Неготин.
Садашња локација:	Музеј Крајине, Неготин, инв. бр. 71 (?)
Датовање:	III век.

Опис:

Скулптура од белог мермера лошијег квалитета, од које је сачуван само фрагмент који представља доњи део мушког торза. Небрис (*nebris*, *νεβρός*) прекрива само предњу страну тела. Највероватније је приказан Бахус или Сатир.

Библиографија:

Tomović M. 1992, 111, бр. 157, Т. 41/3.

19. Фрагмент мермерне скулптуре – Бахус дете, Телеф (?)

Димензије:	висина 16 cm.
Место наласка:	триклинијум палате I Гамзиград. <i>Romuliana</i> .
Датовање:	око 310. године.
Садашња локација:	Народни музеј Зајечар, инв. бр. 571.

Опис:

Фрагментарно очувана глава дечака од белог мермера, оштећена у пределу лица. Посебна пажња посвећена је изради косе ситних коврца. Рад је настао према хеленистичким узорима. Вероватно се ради о представи Бахуса детета у композицији са Хермесом или о композицији Херкула са Телефом.

Библиографија:

Živić M. 2005, кат. бр. В 19.

20. Фрагмент мермерне скулптуре – Дионис дечак (?)

Димензије:	висина 52 cm.
Место наласка:	перистил палате уз северни зид једне од просторија западног трема. Брзи Брод. <i>Mediana</i> .
Садашња локација:	Народни музеј Ниш, инв. бр. 990/R.
Датовање:	прва четвртина IV века.

Опис:

Мермерна седећа фигура на постољу у облику сасвим упрошћеног трона. Фигури недостају глава, обе руке до лаката и десна нога, која је одломљена од колена, а сачуван је само део стопала. Фигура је одевена у кратки хитон, опасан око струка. Преко леђа и једног дела рамена пребачен је химатион, закопчан на средини груди, који прекрива леву руку до лакта. Лева нога је савијена у колену и подигнута, док је десна испружена и ослоњена на профилисано постоље у облику трона. Леђна страна је сумарно обрађена. Изузетан рад. Могуће је да се ради

о представи детета, Дадифора, Меркура или, највероватније, Диониса дечака.

Библиографија:

Јовановић А. 1975, бр. 6, Т. 6/7; Петровић П. 1976, 67, сл. 28; Срејовић Д., Цермановић-Кузмановић А. 1987, 150, бр. 66; *Рим. цар. гр.* 1993, 252, бр. 87; Томовић М. 1992, 113, бр. 162; Петровић П. 1994, 38, бр. 7, сл. 26; Дрча С. 2004, бр. 81; Дрча С. 2006, сл. 24.

21. Скулптурални мермерни фрагмент – сцена Дионисовог култа (?)

Димензије: основа 30 × 60 × 51 cm.
Место налаaska: Терме. Брзи Брод. *Mediana*.
Садашња локација: Народни музеј Ниш, инв. бр. 10047.
Датовање: почетак IV века.

Опис:

Скулптурални фрагмент од ситнозрнастог белог мермера. На правоугаоној основи налазе се два пара људских стопала, животињске шапе и глава овна. Два пара стопала припадају одраслим мушким особама. Лево стопало десне фигуре стоји на глави овна. На задњем десном углу ове базе сачуван је фрагмент рељефа неке животиње, можда пантера. Вероватно се ради о сцени из Дионисовог култа. Рад изузетно вештог скулптора.

Библиографија:

Јовановић А. 1975, 61, сл. 19; Томовић М. 1992, 109, бр. 148, сл. 49/5.

22. Скулптурални мермерни фрагмент – сцена Дионисовог култа (?)

Димензије: висина 94 cm.
Место налаaska: перистил палате уз северни зид једне од просторија западног трема. Брзи Брод. *Mediana*.
Садашња локација: Народни музеј Ниш, инв. бр. 993.
Датовање: почетак IV века.

Опис:

Скулптурални фрагмент од белог мермера лошијег квалитета. Данас су сачуване само људска нога и део једне животиње. У подножју дрвета налази се животиња, вероватно пантер. На виновој лози је гуштер. Монументална мушка фигура била је придружена основи од винове лозе. Највероватније се ради о сцени из Дионисовог култа.

Библиографија:

Јовановић А. 1975, бр. 9, Т. 8/10; Томовић М. 1992, 109, бр. 149, сл. 50/5.

23. Скулптурални мермерни фрагмент – сцена Дионисовог култа (?)

Димензије: дим. постаментa 3,4 × 6,5 cm; сачувана висина 11,5 cm.
Место налаaska: Објекат „Палата”, Скопје. *Scupi*.
Садашња локација: Музеј на град Скопје.
Датовање: II век.

Опис:

Мермерни скулптурални фрагмент. Данас је сачувана само база, оштећена са задње стране. На њој се виде два пара људских стопала, између којих се налазе остаци највероватније трећег пара стопала, постављеног у правцу супротно од гледаоца. Са десне стране је део неког подупирача и фигуре једног крилатог пута, аморета, коме недостаје глава. Са леве стране је један рељефни фрагмент нејасног облика, можда део неког постамента или неке фигуре, можда животињска шапа. Највероватније се ради о сцени из Дионисовог култа.

Библиографија:

Соколовска В. 1987, 191, бр. 167, Т. 66/7; Dobruna-Salih E. 2005, 227, сл. 4.

КАМЕНИ РЕЉЕФИ

24. Фрагмент мермерне иконе – Либер

Димензије: 7,5 × 5,5 × 1,8 cm.
Место наласка: Виминацијум. *Viminacium*.
Садашња локација: Народни музеј Пожаревац, инв. бр. 1847.
Датовање: II–III век.

Опис:

Сачуван је горњи десни угао, вероватно четвороугаоне плоче од крупнозрнастог мермера. У плитком рељефу приказана је глава мушкарца – Либера са дугом косом, чији увојци падају до рамена. Сачувани су и шака и део подлактице леве руке ове фигуре са тирсом (*thyrsus*) у форми скиптра.

Библиографија:

Томовић М. 1989–1990, 106, бр. 19.

25. Фрагмент мермерне иконе – Либер

Димензије: највећа висина 0,9 cm.
Место наласка: околина Костолца. *Viminacium*.
Садашња локација: непознта. Налазила се у Вајвертовој збирци у Костолцу.
Датовање: II–III век.

Опис:

Рељефна плоча од белог, понегде црвенкастог мермера, позната из литературе. На удубљеном пољу, које је горе и лево ограђено двоструким оквиром, налази се глава, која подсећа на трагичну маску, вероватно Либер у виновој лози. Коса раздељена на темену покрива великим делом чело и пада дуж образа и у четири витице одваја се у страну. На глави има дијадему. Са десне стране главе, укосо, налази се велики

лист. Други, исти такав, лист спушта се наниже полазећи од браде. Испод главе је винова лоза и на њој се налази грозд.

Библиографија:

Вулић Н. 1909, 130(г).

26. Мермерни вотивни рељеф – Херакле, Зевс и Дионис

Димензије: 26,5 × 26,5 × 3 cm.

Место наласка: Буково код Неготина.

Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 2986/III.

Датовање: друга половина II века.

Опис:

Рељеф од белог мермера, делимично оштећен. На квадратној рељефној плочи, на крепидоми, постављене су три мушке фигуре. На левом крају се налази Херакле, чија је десна рука спуштена низ тело. Њен доњи део је одбијен тако да се не види да ли је у њој држао батину. У левој руци Херакле држи хесперидске јабуке. У средини је Зевс, који у левој руци држи скиптар, а десном излива патеру над орлом, који стоји поред његових ногу. Има химатион обмотан око струка и пребачен преко левог рамена. На десном крају се налази Дионис, са пребаченим небрисом (*nebris*, *νεβρός*) или егидом (*aegis*) преко левог рамена, који у левој руци држи тирс (*thyrsus*) у форми скиптра, док десном излива кантарос (*cantharus*) на пантера. Нажалост, рељеф није у потпуности очуван и данас се не препознају лица божанстава. Фигуре су моделоване пропорционално са умећем и добрим познавањем анатомије. Њихова трећа димензија наглашена је дубином рељефа, због чега се стиче утисак да се ради о скулптурама. Детаљи су брижљиво изведени, посебно драперија Зевсовог химатиона.

Библиографија:

Вулић Н. 1931, бр. 630; Вулић Н. 1941–48, 308, бр. 8; Düll S. 1977, 317, бр. 89; Јовановић А. 2005, 519–520; Pilipović S. 2009, 59–68.

27. Фрагмент каменог надвратника – Дионис

Димензије: –

Место наласка: северозападни део насеља. Гамзиград. *Romuliana*.

Садашња локација: Народни музеј Зајечар.

Датовање: 306. година или касније.

Опис:

На чеоној страни надвратника од пешчара два хералдички постављена лава, окренута ка центру, пију из кантароса (*cantharus*), из којих израста винова лоза са грожђем. У средини је попрсје мушкарца, вероватно Диониса, око чије главе се обавија ова винова лоза, стапајући се са његовим коврцама.

Библиографија:

Гамзиград 1983, 88; Živić M. 2005, кат. бр. А 13.

28. Фрагмент мермерног рељефа – Дионис и тијас

Димензије:	50 × 46 × 11–17 cm.
Место наласка:	Врела код Истока, близу Пећи.
Садашња локација:	случајан налаз; у поседу власника куће где је пронађен.
Датовање:	II или почетак III века.

Опис:

Вотивни рељеф од белог мермера, квадратног облика, благо заобљен на врху. Делимично оштећен, посебно у горњем делу, и то са десне стране. На централном делу рељефа налази се наг Дионис са пребаченим небрисом (*nebris*, *νεβρός*) и карактеристичним високим чизмама (*cothurni*). Десну руку је подигао изнад главе, а левом се ослања на једну нагу фигуру, која стоји десно од њега. У подножју рељефа са леве стране седи Пан или Силен, који свира сирингу. Изнад њега стоји старија особа са дугом брадом, која држи једну животињу, можда јарца, и пружа га у правцу Диониса. Изнад ових фигура налази се грана винове лозе са гроздом који виси изнад главе фигуре са животињом, док се у подножју лозе налази кантарос (*cantharus*).

Библиографија:

Dobruna-Salih E. 2007, 254–255, сл. 8.

29. Мермерни вотивни рељеф – Дионис и Аријадна / Либер и Либера

Димензије:	50 × 34 cm; дебљина се не види јер је рељефна плоча узидана.
Место наласка:	рељеф је био узидан у ограду цркве св. Николе у Барову, селу десетак километара југозападно од Скопља. <i>Scupi</i> .
Садашња локација:	рељеф је данас узидан у јужни бочни зид новосаграђене трпезарије исте цркве.
Датовање:	II век.

Опис:

Мермерни вотивни рељеф правоугаоног облика, постављен на крепидому и полукружно завршен на врху. Две стојеће фигуре налазе се испод гране од винове лозе. Лево, Дионис/Либер има кожу кошуте (*nebris*, *νεβρός*) или јарца (*aegis*) пребачену преко левог рамена и карактеристичне високе чизме (*cothurni*). Загрлио је девојку десно од себе. У десној, спуштеној руци држи окренут пехар, кантарос (*cantharus*), из којег излива течност према четвороножној животињи, псу или пантеру, поред својих ногу. Десно, полунага Либера десном руком придржава драперију која пада, а у левој руци држи грозд. Фигуре су моделоване према хеленистичким стилским узорима. Нажалост, њихова лица

нису у потпуности очувана. Вредност рељефа чини суптилност у моделовању и обликовању тела и истицање тродимензионалности фигура у односу на тек назначени флорални декоративни орнамент, винову лозу, изнад њихових глава. Детаљи су изведени са великом пажњом, посебно окренути пехар, из којег се излива тек наглашена течност.

Библиографија:

Вулић Н. 1931, 208–209, бр. 549; Драгојевић-Јосифовска Б. 1982, 56; Видоевска Б. 2001, 120–121; Pilipović S. 2006, 81–95, сл. 1.

30. Мермерни вотивни рељеф – Зевс, Дионис и Хера

Димензије: 67 × 83 × 7 cm.
 Место наласка: Рудник, северно од Велеса.
 Садашња локација: Музеј на Македонија, Скопје, археолошка збирка, инв. бр. 75.
 Датовање: II век.

Опис:

Рељефна плоча неправилног правоугаоног облика. На пространој крепидоми приказана је тријада Зевс, Дионис и Хера. На левом делу композиције је Зевс као зрео човек са дугом косом и густом брадом. Чврсто је ослоњен на десну ногу, док му је лева благо истурена напред. Има химатион обмотан око струка и пребачен преко левог рамена. У десној руци држи патеру и излива жртву над орлом, који стоји на некој врсти постамента, можда глобу или олтару. У левој руци држи скиптар са рачвастим врхом у облику крина. У средини је Дионис, такође у контрапосту. Тежина његовог нагог тела почива на левој ноzi, док је десна истурена у благом искораку. Његова дуга коса у праменовима пада на рамена. На ногама Дионис има карактеристичну обућу (*cothurni*). У десној руци држи кантарос (*cantharus*). У левој руци, спуштеној уз тело, држи грозд изнад ниског олтара, на којем седи мали пантер. На левом крају композиције налази се представа женске особе у стојећем ставу, која је ослоњена на десну ногу – највероватније је реч о Хери. Она је у дугом хитону, изнад којег је обавијен и преко левог рамена пребачен химатион. Дуга коса јој пада на рамена, а детаљи лица се не разазнају јасно, те се не може утврдити њена старост. У десној руци држи патеру (*patera*), из које излива жртву над ваљкастим жртвеником, а левом руком придржава кратки скиптар. Фигуре су дате у дубоком рељефу, који се приближава скулптури. Својом трећом димензијом као да се одвајају од позадине.

Библиографија:

Вулић Н. 1931, 39, бр. 87; Вулић Н. 1941–1948, 309, бр. 82; Јосифовска Б. 1961, 56, сл. 20; *Ant. teatar na tlu Jug.*, 79, бр. 7; Düll S. 1977, 325–326, бр. 104, сл. 32.

БРОНЗАНА СКУЛПТУРА**31. Бронзана статуета – Бахус**

Димензије:	висина 17,5 cm.
Место наласка:	Сава, код Аде Циганлије, Београд. <i>Singidunum</i> .
Садашња локација:	Народни музеј у Београду, инв. бр. 2756/III.
Датовање:	I или почетак II века.

Опис:

Пуно ливена скулптура наог Бахуса у стојећем положају у покрету, са левом ногом истуреном напред. Лице је уоквирено бујном косом, на којој се налази венац од винове лозе и гроздова са лишћем. Десна рука је подигнута и вероватно се у њој налазио грозд, који данас недостаје. Лева рука је одвојена од тела и опуштена. Преко целог трупа укрштају се две винове лозе са листовима, на којима се налази по један грозд на оба кука. Недостају стопала обе ноге.

Библиографија:

Вулић Н. 1931, 236, бр. 628; *ABJ*, 1969, 95, бр. 109; Величковић М. 1972, кат. бр. 65а, б; *Ant. teatar na tlu Jug.*, бр. 16; Величковић М. 1983, кат. бр. 55; *Ant. бронз. Сингид.*, 36, бр. 16.

32. Фрагмент бронзане статуете – Бахус

Димензије:	постоље 4,4 × 4,3 × 1,1 cm; висина 4,3 cm.
Место наласка:	Београд, Доњи Град, римско насеље. <i>Singidunum</i> .
Садашња локација:	Београдска тврђава, Археолошки институт (картон С).
Датовање:	друга половина III века.

Опис:

Фрагмент бронзане ливене статуете. На квадратном, шупље ливеном постољу које има три украшене стране налази се пантер у лежећем ставу са отвореним устима. Уз њега је сачувано људско десно стопало, које је вероватно припадало Бахусу.

Библиографија:

Бјелајац Љ. 1985, 130, Т. 1/9; Бојовић Д. 1985а, кат. бр. 18, сл. 18; *Ant. бронз. Сингид.*, кат. бр. 66.

33. Бронзана статуета – Бахус

Димензије:	висина без тирса 17 cm, са тирсом 22,5 cm.
Место наласка:	Дубравица. <i>Margum</i> .
Садашња локација:	Народни музеј у Београду, инв. бр. 3778/III.
Датовање:	II–III век.

Опис:

Бронзана статуета наог Бахуса у стојећем ставу, ослоњеног на десну ногу. Преко десног рамена пребачен је небрис кошуте (*nebris, νεβρός*)

или егида, кожа јарца (*aegis*), која делимично прекрива стомак и леви кук. На ногама има карактеристичну обућу (*conthurni*). Лице је уоквирено бујном таласастом косом, која се завршава праменом на левом рамену, а на глави има венац од лишћа и гроздова. У десној, подигнутој руци држи тирс (*thyrsus*), на који се истовремено и ослања. У левој, спуштеној руци, делимично одвојеној од тела, држи кантарос (*cantharus*), окренут надолу. Поред Бахусове леве ноге седи пантер, са главом окренутом према њему. Статуета је постављена на квадратни профилисани постамент, који је украшен урезима. Изузетан рад.

Библиографија:

ABJ 1969, 95, бр. 110; Величковић М. 1972, бр. 66; *Ant. teatar na tlu Jug.*, бр. 15.

34. Бронзани поклопац – Бахус

Димензије: висина 7,4 cm, ширина 6,1 cm, дебљина 2,7 cm.
 Место наласка: локалитет „Пећине”. *Viminacium*.
 Садашња локација: Народни музеј Пожаревац, инв. бр. С 13474.
 Датовање: I–III век.

Опис:

Бронзани поклопац на којем се издиже скулптурално попрсје Бахуса. Божанство је приказано у зрелом добу, са дугом косом и брадом, снажног лица и тела, у туници од грубог материјала или животињске коже. У левој, подигнутој руци држи мешину, чији садржај излива на патеру (*patera*), коју држи у десној руци. На глави се уочавају и два рошчића. Веома изражајан и квалитетан рад.

Библиографија:

Спасић-Ђурић Д. 2002, 67, сл. 45.

35. Бронзана аплика – Бахус

Димензије: 6 × 5 cm.
 Место наласка: околина Прахова. *Aquae*.
 Садашња локација: Народни музеј Ниш, инв. бр. 541/P.
 Датовање: крај I или почетак II века.

Опис:

Шупље ливена аплика са рељефном представом главе Бахуса. Дечачко лице са правилним носем и полуотвореним пуним устима. На очима нису истакнуте зенице, али су наглашени лукови обрва. Коса пада на чело, док је на темену подељена у раздељак. На глави су венац бршљановог лишћа (*corymbus*) и два мања рога.

Библиографија:

Vuković М. 1960, 260, сл. 1; Дрча С. 1991, 24, бр. 14, сл. 14.

36. Бронзана аплика – Бахус

Димензије: висина 3,9 cm.
Место наласка: непознато налазиште, Кладово. *Pontes*.
Садашња локација: Археолошки музеј Загреб, инв. бр. 15796.
Датовање: II–III век.

Опис:

Пуно дечачко овално лице са густим увојцима, у којима се са стране налази по један већи лист и мала јабука. Нос је мали, усне пуне, а очи благо нагласене. На задњој страни, у шупљини, видљив је остатак де-бљег ексера. Највероватније се ради о представи Бахуса.

Библиографија:

Brunšmid J., *VHAD*, 1913–1914, 248, бр. 163; *Ant. teatar na tlu Jug.*, бр. 17.

37. Бронзана статуета – Бахус

Димензије: висина 21 cm.
Место наласка: Слана Бара код Видина. *Vononia*.
Садашња локација: –
Датовање: II–IV век.

Опис:

Бронзана статуета наог Бахуса у стојећем ставу, ослоњеног на стуб. Десна рука је подигнута и пребачена преко главе, а лева спуштена, наслоњена на стуб, који подсећа на велики тирс. У левој, спуштеној руци држи патеру (*patera*). Коса је густа, коврцава и пада до рамена, док на глави има траку, чији се крајеви спуштају према раменима. На ногама има карактеристичну обућу (*cothurni*).

Библиографија:

Čolakov I. 2004, 80, сл. 8.

38. Бронзана статуета – Бахус

Димензије: висина 11 cm.
Место наласка: непознато.
Садашња локација: Музеј града Београда, инв. бр. АА/4302.
Датовање: II–IV век.

Опис:

Бронзана статуета Бахуса у стојећем ставу, ослоњеног на леву ногу, док је десна мало избачена напред. У десној руци држи нож, вероватно косир широког лучног сечива за подрезивање лозе (*falx vinitoria*) или брање гроздова (*falcula vineatica*), а у подигнутој левој руци грозд. Око струка има прегачу, која се на леђној страни савија у виду трна, помоћу којег је статуета била причвршћена за неку подлогу. Грубљи и сумарнији рад снажног израза.

Библиографија:

Бојовић Д. 1985а, кат. бр. 19, сл. 19; *Ant. бронз. Сингид.*, 37, бр. 17.

39. Бронзана статуета – Сатир и дете Бахус

Димензије:	висина 8,6 cm.
Место наласка:	непознато.
Садашња локација:	Музеј града Београда, инв. бр. АА/3329.
Датовање:	II–III век.

Опис:

Бронзана статуета нагог Сатира у ставу искорака десном ногом. У левој, подигнутој руци држи дете – Бахуса, а у десној, спуштеној поред тела, нож (*cultellus*). Глава Сатира је окренута према детету. Његово тело је обликовано са умешношћу, пропорционално, са наглашеном мускулатуром и детаљима. На леђима је лепо обликован пластични реп. Веома добар, минуциозан рад.

Библиографија:

Бојовић Д. 1985б, кат. бр. 22, сл. 22; Срејовић Д., Цермановић-Кузмановић А. 1987, 78, бр. 30; *Ант. бронз. Сингид.*, 39, бр. 27.

РЕЉЕФНА ОГЛЕДАЛА

40. Рељефно огледало – Дионис и Аријадна

Димензије:	пречник 9,8 cm, дебљина плоче 1,5–2 mm.
Место наласка:	Виминацијум. <i>Viminacium</i> .
Садашња локација:	Народни музеј Пожаревац, инв. бр. Ц–1769/П.
Датовање:	крај II или прва половина III века.

Опис:

Рељеф на огледалу од бронзе, сребра и злата, изведен техником искуцавања на матрици. У централном делу је Дионис у полулежећем положају на клини (*klune*). Левом руком је ослоњен на узглавље клине, а десном придржава браду. Горњи део тела је наг, а доњи је око појаса обавијен огртачем. Испред њега на клини је и Аријадна. Она се левим коленом ослања на клину, док је десном ослоњена на тло. Аријадна је нага, а испод струка је прекривена драперијом. Драперија формира вео, балдахин изнад њене главе. Десну руку са раширеном шаком је подигла, док је левом загрлила Диониса. Аријадна око врата има огрлицу од крупних перли. Обоје имају венац у коси. Иза Аријадне се налази Сатир у покрету, а иза Диониса поперсе Хелиоса са зракастом круном и огртачем причвршћеним копчом. У левој руци Хелиос преко рамена држи пребачен бич, чији крајеви лепршају иза леђа. У подножју клине налазе се штит, мач и кнемиде. Изузетан рад како у погледу композиције, тако и у погледу израде фигура. Минуциозно изведени детаљи.

Библиографија:

Rankov J. 1980, кат. бр. 49; Karović G. 1995, 217–224, сл. 1–3, Т. 1/2; Крунић С. 2000; Спасић Д. 2001, 162–165, бр. 1, сл. 2–3; Спасић-Ђурић Д. 2002, 72, сл. 51; Pilipović S. 2010, сл. 7.

СРЕБРНЕ ПОСУДЕ

41. Сребрни пехар – Аријаднин пехар

Димензије: пречник 11,5 cm, висина суда 11,5 cm, тежина 440 g.
 Место наласка: непознато.
 Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 850/II.
 Датовање: крај I или почетак II века.

Натпис (урезан на широј површини, око централног профилованог дела ноге):
LUCILI FL (avii) VALENTIS pr(aefecti) cor(tis) HI(spanorum)

Опис:

Релеф на омотачу пехара, полулоптастог облика, на масивној ноzi са дршкама, које се лучно извијају изнад обода. На једној страни је приказан морски пантер, окренут надесно, како плови на морским таласима. На његовим леђима седи Дионис са огртачем пребаченим преко леве руке и ноге. У левој руци држи тирс (*thyrsus*), а у десној, испред главе морског пантера, кантарос (*cantharus*). Испред пантера је Ерос, који удара у цимбале. На другој бочној страни омотача налази се релеф Аријадне на леђима морског пантера. Она левом руком придржава цисту (*cista mystica*), а у десној држи тирс. Доњи део њеног тела прекрива хитон, док је горњи обнажен. Испред је Ерос, који лети и свира двојну флауту, сирингу (*syrinx*).

Библиографија:

CIL III, 6334; Hirschfeld O. 1874, 423 = *CIL* III *Suppl.* 8278; Cichorius C. 1901, 303; Vassits M. 1903, T. 1/1, 2; Greifenhagen A. 1967, 27–63, *abb.* 1–10, 13; Baratte F. 1976, 33, T. 1/1; Величковић М. 1983, кат. бр. 45; Поповић И. 1994, 277, кат. бр. 180.

ТЕРАКОТА

42. Фрагментована дршка патере – Бахус/Либер

Димензије: висина 7,1 cm, ширина 5 cm, дебљина 1,3 cm.
 Место наласка: некропола „Више гробаља”. *Viminacium*.
 Садашња локација: Народни музеј Пожаревац, инв. бр. С 7292.
 Датовање: крај II или почетак III века.

Опис:

На дршци патере од теракоте приказана је стојећа фигура Либера са дужом косом, која у витицама пада на рамена. Преко његовог десног рамена пребачен је небрис (*nebris*, *νεβρός*) или егида (*aegis*). У подигнутој левој руци држи педум (*pedum*), а у десној кантарос (*cantharus*), који излива на пса поред својих ногу.

Библиографија:

Зотовић Љ., Јордовић Ч. 1990, 30–31, сл. 5; Цвјетићанин Т. 1995, 167, T. 7/2.

43. Фрагмент рељефа – Бахус

Димензије: висина 8,1 cm.
 Место наласка: утврђење, северна капија, Равна. *Timacum Minus*.
 Садашња локација: Завичајни музеј Књажевац, инв. бр. 251/80.
 Датовање: II или III век.

Опис:

Фрагмент рељефа од теракоте, на којем је приказана глава Бахуса, уоквирена листовима винове лозе и великим грождем. Лице је fino моделовано, са минуциозно изведеним детаљима праменова косе, изнад којих се надвијају два велика, скоро тродимензионална, зрна грождја.

Библиографија:

Петровић П. – Јовановић С. 1997, 65, кат. бр. 19.

ЛАМПЕ ОД ТЕРАКОТЕ**44. Лампа од теракоте – маска Бахуса**

Димензије: –
 Место наласка: Београд. *Singidunum*.
 Садашња локација: Музеј града Београда, инв. бр. AA/2559.
 Датовање: друга половина I или почетак II века.

Опис:

На удубљеном диску, оивиченом другим, концентричним прстеном, налази се представа маске Бахуса, дата у левом профилу са тирсом (*thyrsus*).

Библиографија:

Крунић С. 2009, сл. 2.

45. Лампа од теракоте – маска Бахуса

Димензије: –
 Место наласка: Ритопек. *Tricornium*.
 Садашња локација: Музеј града Београда, инв. бр. AA/1312.
 Датовање: друга половина I или почетак II века.

Опис:

На удубљеном диску, оивиченом другим концентричним прстеном, налази се представа маске Бахуса, дата у левом профилу са тирсом (*thyrsus*) и фрулом, сирином (*syrix*). Глава је пажљиво моделована, са низом уреза који представљају косу. И тирс је такође украшен урезима.

Библиографија:

Крунић С. 2009, сл. 1.

46. Лампа од теракоте (10 комада) – маска Бахуса

Димензије: –
Место наласка: *Viminacium*.
Садашња локација: Археолошки институт Београд (картон С).
Датовање: крај I и средина II века.

Опис:

На конкавном диску, који је одвојен од раменог дела, налази се представа Бахусове маске.

Библиографија:

Кораћ М. 1995, табела на стр. 408.

47. Лампа од теракоте (40 комада) – маска Бахуса

Димензије: –
Место наласка: *Viminacium*.
Садашња локација: Археолошки институт Београд (картон С).
Датовање: од друге деценије I до седме деценије II века.

Опис:

На конкавном диску, који је одвојен од раменог дела, налази се представа Бахусове маске са тирсом (*thyrsus*) и извијеном фрулом.

Библиографија:

Кораћ М. 1995, табела на стр. 408.

48. Лампа од теракоте (2 комада) – маска Бахуса

Димензије: I: 8,7 × 6,4 × 2,4 cm; II: 8,2 × 6,4 × 2,3 cm.
Место наласка: Арчар. *Ratiaria*.
Садашња локација: Национална археологически музеј при БАН, Софија, инв. бр. 3724 и 3133.
Датовање: од краја I до прве половине III века.

Опис:

На конкавном диску, који је одвојен од раменог дела, налази се представа Бахусове маске са тирсом (*thyrsus*) и сирингом (*syrinx*).

Библиографија:

Кузманов Г. 2002, бр. 2 и бр. 3.

ГЕМЕ**49. Гема од карнеола – Бахус**

Димензије: 17,2 × 12 × 4,1 mm.
Место наласка: непознато; откуп од Х. Ледерера из Београда.
Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 3344/III.
Датовање: II–III век.

Опис:

На геми од карнеола, овалног облика, представљен је Бахус, фронтално, у стојећем ставу. Преко десног рамена има пребачену тканину, оба вијену око бедара. Десном, уздигнутом руком држи тирс (*thyrsus*), а левом излива кантарос (*cantharus*) изнад пантера, који се пропиње. Видљива подна линија.

Библиографија:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 376, кат. бр. 168, Т. 15; Кузмановић-Нововић И. 2007, 150, кат. бр. 1.

50. Гема од јасписа – Бахус

Димензије: 11,6 × 8,2 × 3 mm.
 Место наласка: непознато.
 Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 1575/II.
 Датовање: II–III век.

Опис:

На геми од јасписа црвене боје, овалног облика, представљен је Бахус у стојећем ставу, фронтално. Преко десног рамена има пребачен огрточ. Левом руком излива кантарос (*cantharus*), а у десној, уздигнутој руци држи тирс (*thyrsus*). Поред ногу је пантер. Види се подна линија.

Библиографија:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 376, кат. бр. 169, Т. 15; Кузмановић-Нововић И. 2007, 150, кат. бр. 2.

51. Гема од карнеола – Бахус

Димензије: 11 × 9 × 2,2 mm.
 Место наласка: непознато.
 Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 1712/II.
 Датовање: II–III век.

Опис:

На геми од карнеола жуто-наранцасте боје, овалног облика, представљен је Бахус у стојећем ставу, окренут налево. У левој руци држи тирс (*thyrsus*), а у десној кантарос (*cantharus*). Гема је оштећена у доњем делу, где је вероватно био приказан пантер.

Библиографија:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 376, кат. бр. 170, Т. 15.

52. Гема од калцедона на прстену од злата – Бахус

Димензије: пречник 2,8 cm, дужина главе 2 cm, тежина 19,75 g.
 Место наласка: непознато.
 Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 4214/III.

Датовање: прва половина II века.

Опис:

Прстен од злата и вишеслојног калцедона. На геми је у светлоплавом слоју изгравирана представа стојеће фигуре Бахуса, **окренутог** на десно, са драперијом пребаченом преко десног рамена. У десној руци он држи тирс (*thyrsus*), а у левој, спуштеној, посуду (?). Изнад њега је чокот винове лозе, а десно животиња, вероватно пантер.

Библиографија:

Поповић И. 1992, бр. 11; Кузмановић-Нововић И. 2005, 377, кат. бр. 172; Кузмановић-Нововић И. 2007, 151, кат. бр. 4; Pilipović S. 2010, 33, сл. 4.

53. Гема од опала – Бахус

Димензије: 10 × 8,6 × 2,8 mm.

Место наласка: непознато.

Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 1841/II.

Датовање: II–III век.

Опис:

На геми од опала тамнозелене боје, са инклузијама од карнеола, налази се представа наге мушке фигуре, Бахуса, у покрету налево, испред високе биљке, шеvara. Бахус има драперију, пребачену преко десног рамена. У десној руци држи посуду са две гране, а у левој можда тирс (*thyrsus*). Видљива линија пода.

Библиографија:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 377, кат. бр. 175; Кузмановић-Нововић И. 2007, 151, кат. бр. 6.

54. Гема од јасписа – Дионис/Деметра

Димензије: 15 × 11 mm.

Место наласка: непознато; откуп из збирке С. Симоновића.

Садашња локација: Музеј примењене уметности, Београд, инв. бр. 4547.

Датовање: II–IV век.

Опис:

Античка гема на златном прстену из XIX века. На геми овалног облика од јасписа, тамноцрвене боје, мушка фигура. Божанство је окренуто налево, са ослонцем на левој ноzi, док је десна савијена у колену. У левој руци држи два класа жита, а у десној грозд са виновом лозом. Преко рамена је пребачена драперија, која се низ леђа спушта до стопала. Поред ногу се налази звезда, а видљива је и линија пода. Највероватније је у питању синкретичко божанство Деметра–Дионис.

Библиографија:

Кузмановић-Нововић И. 2006, 17, кат. бр. 8.

55. Гема од карнеола – Бахус

Димензије:	15,6 × 10,6 × 4,6 mm.
Место наласка:	Костолац. <i>Viminacium</i> .
Садашња локација:	Народни музеј Пожаревац, инв. бр. 1204.
Датовање:	II–III век.

Опис:

На прозачној и провидној гема од карнеола наранџасте боје, са инклузијом, представа наге стојеће фигуре Бахуса, окренутог налево. Левом, издигнутом руком држи тирс (*thyrsus*) са змијом увијеном око штапа у виду осмице, а у десној, испруженој руци држи кантарос (*cantharus*) са високим дршкама. Видљива подна линија.

Библиографија:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 377, кат. бр. 171; Кузмановић-Нововић И. 2007, 150, кат. бр. 3.

56. Гема од граната – Бахус

Димензије:	9 × 8 × 3 mm.
Место наласка:	непознато; поклон од А. Симсија, који је гему купио у Пожаревцу, од златара Златановића.
Садашња локација:	Мађарски национални музеј (Magyar Nemzeti Museum), Будимпешта, инв. бр. 1841/II.
Датовање:	IV век.

Опис:

На гема од тамноцрвеног граната овалног облика приказан је наг Бахус у стојећем фронталном положају, са главом у профилу налево. У десној руци држи посуду, а левом се ослања на тирс (*thyrsus*).

Библиографија:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 377, кат. бр. 172.

57. Гема од оникса на гвозденим прстену – Бахус

Димензије:	11 × 9 × 3 mm.
Место наласка:	источна некропола гроб. 199. <i>Scupi</i> .
Садашња локација:	Музеј на град Скопје, инв. бр. 1217.
Датовање:	II–IV век.

Опис:

Гвоздени прстен са гемом од тамножућкастог оникса, фрагментарно и лоше очуван. На гема је изгравирана представа стојеће, фронталне фигуре Бахуса са пребаченом драперијом и са венцем од бршљана на глави (*corymbus*). У десној руци држи тирс (*thyrsus*), а у левој, спуштеној, кантарос (*cantharus*). Поред његових ногу налази се пантер.

Библиографија:

Микулчић И. 1974, 114, сл. 66; Коракевик Д. 1984, кат. бр. 73, сл. 73; Pilipović S. 2010, 33, сл. 1.

ТИЈАС

КАМЕНА СКУЛПТУРА

58. Скулптурални мермерни фрагмент – Силен и Менада

Димензије:	висина 37 cm.
Место наласка:	локалитет „Чаир”. <i>Viminacium</i> .
Садашња локација:	Народни музеј Пожаревац, инв. бр. 71.
Датовање:	III или почетак IV века.

Опис:

Скулптурални фрагмент од ситнозрнастог белог мермера. На квадратном постаменту налази се дрво, у чијем подножју је полунаг старији човек, Силен, са брадом, који приноси суд пантеру. Поред Силенове главе је један грозд, док је други грозд постављен испод пантера. Изнад Силена је фигура жене, Менаде, у покрету. Менада је испружила леву ногу и њена драперија лепрша у складу са тим покретом. Позадина дебла дрвета је равна и делимично полирана, без детаља. Композиција је умешно организована, а скулптура је моделована с пажњом и наглашеном тродимензионалношћу. Приказ животиње је изузетан, посебно њених напетих мишића и изражајне снаге. Приказани Силен и Менада највероватније су део неке сцене из Дионисовог култа. Веома наликује скулптури из Равне, кат. бр. 66.

Библиографија:

Tomović M. 1992, 107–108, бр. 147, Т. 33/4.

59. Мермерна скулптура – Пријан

Димензије:	висина 6,2 cm.
Место наласка:	локалитет „Више гробаља”. <i>Viminacium</i> .
Садашња локација:	Народни музеј Пожаревац, инв. бр. 1571.
Датовање:	III или почетак IV века.

Опис:

Фрагментарно очувана скулптура од финог белог мермера. Редукована и сумарно моделована фигура итифаличног Пријапа са уздигнутом хаљином. Рад локалног мајстора.

Библиографија:

Tomović M. 1992, 114, бр. 171, Т. 47/1.

60. Мермерна скулптура – Сатир (?)

Димензије:	висина 22 cm.
Место наласка:	сектор западне капије, Гамзиград. <i>Romuliana</i> .
Садашња локација:	Народни музеј Зајечар, инв. бр. В 2412.
Датовање:	око 310. године.

Опис:

Торзо наог мушкарца од белог мермера. Очуван је део од струка до бутина. Приказан је у стојећем ставу, у наглашеном контрапосту, са тежином тела на десној ноzi. Могуће је да се ради о представи Сатира. Квалитетан рад.

Библиографија:

Гамзиград 1983, кат. бр. 8; Živić M. 2005, кат. бр. В 16.

61. Мермерна скулптура – Сатир

Димензије: висина 32 cm.
 Место наласка: Терме. Брзи Брод. *Mediana*.
 Садашња локација: Народни музеј Ниш, инв. бр. 171.
 Датовање: прве деценије IV века.

Опис:

Торзо мушкарца, Сатира, од финог белог мермера. Глава, руке и доњи делови испод кукова су обијени. На његовом десном рамену везана је кожа кошуте (*nebris*, *νεβρός*) или јарца (*aegis*) у чвор, а њени крајеви, у облику папака, висе напред. Кожа покрива десни део торза, а на средини се види глава кошуте или јарца са роговима, постављена *en face*. Пропорционално обликовано тело са наглашеном мускулатуром. Реалистички приказ коже животиње, која у наборима прекрива тело. Изузетан рад.

Библиографија:

Вулић Н. 1941–1948, бр. 240; Јовановић А. 1975, 61, сл. 18; Tomović M. 1992, 111, бр. 159; Дрча С. 2004, бр. 71.

62. Фрагмент мермерне скулптуре – Сатир

Димензије: висина 20 cm.
 Место наласка: перистил палате уз северни зид једне од просторија западног трема. Брзи Брод. *Mediana*.
 Садашња локација: Народни музеј Ниш, инв. бр. 991/R.
 Датовање: прва четвртина IV века.

Опис:

Фрагмент скулптуре од финог белог мермера. Глава дечака, Сатира, оштећена на потиљку, десној страни лица и у пределу косе, нагнута је ка десном рамену. Округло и нежно лице уоквирује бујна коса са крупним праменовима. Дечак има козје уши, кратке рогове и мале ресе испод браде. На потиљку се налази венац од бршљана. Нос је мали, а очи су широко отворене, са танким обрвама. Уста су развучена у лукав осмех. Изузетно дело, засновано на хеленистичкој традицији.

Библиографија:

Јовановић А. 1975, 58, Т. 7/8; Петровић П. 1976, 150, сл. 63; Срејовић Д., Цермановић-Кузмановић А. 1987, 152, бр. 67; *Рим. цар. гр.* 1993, 254, бр. 88; То-

mović M. 1992, 113, бр. 166; Петровић П. 1994, 37, бр. 6, сл. 25; Дрча С. 2004, бр. 82; Дрча С. 2006, сл. 26.

63. Фрагмент мермерне скулптуре – путо, Дионис (?)

Димензије: висина 38 cm.
Место наласка: Терме. Брзи Брод. *Mediana*.
Садашња локација: Народни музеј Ниш, инв. бр. 174.
Датовање: прва четвртина IV века.

Опис:

Фрагмент скулптуралне групе од белог мермера. Нага фигура дечака у покрету, са рукама подигнутим увис. Фигура је доста оштећена, обијене су руке до лактова и доњи део ногу. Дечак има дугу коврцаву косу, која пада поред образа ка раменима. У коси се налазе листови. Глава је нагнута ка четвороножној животињи, десно од дечака, али је окренута супротно, налево. Фигура животиње је веома оштећена. Поред овог скулптуралног фрагмента ископани су и део грозда и винов лист. Вероватно је у питању путо (*putto*) у некој сцени из Дионисовог култа или Бахус дете.

Библиографија:

Вулић Н. 1941–1948, бр. 238; Tomović M. 1992, 103, бр. 127, Т. 47/8.

64. Фрагмент скулптуре – Менада

Димензије: висина 16,2 cm.
Место наласка: Ниш. *Naissus*.
Садашња локација: Народни музеј Ниш, инв. бр. 39/R.
Датовање: III–IV век.

Опис:

Фрагмент скулптуре од које је данас сачувана само глава дечјег изгледа, благо окренута налево, са оштећењима на носу, бради и темену. Лице овално, пуначких образа и бадемастих очију без зеница. Обрве су истакнуте, а уста правилна. При врху ниског чела уска трака, а у бујној коси венац од лишћа и плодова (*corona convivalis*). Око лица широки праменови косе подељене по средини, на темену коса зачешљана у ниску пуњу. Вероватно се ради о баханткињи, Менади.

Библиографија:

Вулић Н. 1941–1948, бр. 259; Петровић П. 1976, 56, сл. 23; Срејовић Д., Цермановић-Кузмановић А. 1987, 132, бр. 57; Tomović M. 1992, 93, бр. 94; *Рим. цар. гр.* 1993, 226, бр. 79; Дрча С. 2004, бр. 67.

КАМЕНИ РЕЉЕФИ

65. Јасонов саркофаг – Сатир и Менада

Димензије:	2,28 × 0,92 × 1,13 m.
Место наласка:	Дрмно. <i>Viminacium</i> .
Садашња локација:	Барутни магацин „Пећине”, Доњи Град, Београд.
Датовање:	друга половина II или прва половина III века.

Опис:

На предњој страни саркофага, око натписног поља уоквиреног норичко-панонском волутом, налазе се две нише, завршене седластом волутом. У левој је приказан Јасон са златним руном, а у десној Персеј са Медузином главом. Бочне стране саркофага подељене су на три поља. У централним пољима бочних страна налазе се прилично оштећене фигуре. На левој бочној страни саркофага приказан је Сатир са небрисом (*nebris*, *νεβρός*) или егидом (*aegis*), пребаченом преко рамена. У рукама је држао предмете који се данас не распознају јасно. Око његове леве, подигнуте руке увија се змија. На десној бочној страни саркофага приказана је Менада, окренута леђима. Десном руком придржава химатион, који пада, откривајући горњи део тела. У високо подигнутој левој руци држи неки округао предмет, који се не види најјасније, тамбур (*tympanon*) или, вероватније, тријумфални венац (*corona immortalis*). Фигуре Сатира и Менаде на бочним странама су фланкиране кантаросима са лозом и гроздовима. Фигуре су приказане пропорционално, уз познавање анатомије. Посебна пажња је посвећена обликовању тела, али и детаљима као што су набори Менадиног химатиона у композицији са кантаросима, листови и гроздови. Изузетан рад.

Библиографија:

Kanitz F. 1868, 407–409 са цртежом; Cumont F. 1894, 28, сл. 5–7; Kanic F. 1985, 182–183 са цртежом; Vasić M. 1905, 156–157; Đorđević M. 1989–1990, 136–137, цртеж бр. 8–10; Pilipović S. 2004, 65–78, сл. 1–5.

66. Фрагмент рељефа – Силен

Димензије:	висина 14 cm.
Место наласка:	Равна. <i>Timacum Minus</i> .
Садашња локација:	непознат податак (литература наводи да је био у поседу Народног музеја у Нишу).
Датовање:	II–IV век.

Опис:

Фрагментарно очуван рељеф приказује старију мушку фигуру, Силена, са брадом, испред дрвета, како десном руком храни четвороножну животињу и пантера испред њега. Стилизован и сумаран рад. Тематски и по положају фигура наликује скулптури из Виминацијума (кат. бр. 58).

Библиографија:

Вулић Н. 1941–1948, бр. 202.

67. Мермерни рељеф – Уснула Аријадна

Димензије: фрагм. бр. 1: 36 × 30 × 24 cm, фрагм. бр. 2: 103 × 51 × 31 cm,
фрагм. бр. 3: 25 × 30 × 20 cm.

Место наласка: сектор терми, Гамзиград. *Romuliana*.

Садашња локација: Народни музеј Зајечар, инв. бр. G/1480; G/1544; G/1543.

Датовање: крај II и почетак III века.

Опис:

Реконструисани мермерни рељеф, састављен из три дела, приказује Аријадну, склопљених очију, у лежећем положају. Њена десна рука је подигнута, савијена у лакту и пребачена преко главе. Лева рука испред тела, такође савијена у лакту, постављена је као ослонац. Лева нога је савијена у колену и постављена испод десне. Горњи део тела је наг, док је у доњем Аријадна прекривена драперијом. На врату има огрлицу са лануластим привеском. Изражајан рад. Умеће мајстора се посебно види у обликовању фигуре и наборима драперије.

Библиографија:

Лаловић А. 1997, 437–444; Lalović A., Jovanović S., Ružić M., Bikić V., Šarić J., 1998, 203; Лаловић А. 2001, 239–241, сл. 1 и 2.

68. Рељеф на капителу стуба – Силен и Менада

Димензије: капител: 25 × 40 cm.

Место наласка: Гамзиград. *Romuliana*.

Садашња локација: Народни музеј Зајечар, инв. бр. G/757.

Датовање: почетак IV века.

Опис:

На мермерном капителу, фрагментарно очуваном, украшеном са четири акантусова листа, налази се глава Силен, грубих црта и снажног израза. Лице је доста оштећено, посебно у доњем делу. На супротној страни капитела налази се глава жене, чија је овална форма главе уоквирена коврцама. Вероватно је реч о Менади.

Библиографија:

Гамзиград, 1983, 89, бр. 33; Срејовић Д. 1985, 63, сл. 63; Срејовић Д. 1993, 215, кат. бр. 59.

69. Рељеф на пиластру – Пути у берби грозња

Димензије: 161 × 40 × 12 cm.

Место наласка: фасада источне капије млађег утврђења. Гамзиград. *Romuliana*.

Садашња локација: Народни музеј Зајечар, инв. бр. G/1452.

Датовање: почетак IV века.

Опис:

Фрагментарно очуван мермерни пиластар са плитким рељефом. На бочним деловима чеоне стране пиластар је украшен флоралним декоративним мотивом. На чеоној страни целом дужином пиластра налази се централни рељеф, фланкиран лозицама. Централни рељеф чини изувијана лоза са листовима и гроздовима, у чијој врежи су приказане наге фигуре (*putti*) у различитим положајима. На доњем делу се налазе две фигуре, од којих једна држи овна. Приказан је чин брања грозђа (*Vindemia*).

Библиографија:

Рим. цар. гр. 1993, 210, кат. бр. 52.

70. Мермерни рељеф – Пан и Нимфе

Димензије: 47 × 42 × 9 cm.

Место наласка: непознато.

Садашња локација: непознат податак (литература наводи да је некад био у поседу Народног музеја у Београду).

Датовање: II или III век.

Опис:

Рељефна плоча од белог мермера, недостаје горњи леви угао. Са оштећене, леве стране сачуване су само ноге једног Пана. Десно од њега је велика амфора, потом две жене, вероватно Нимфе, које се држе за руке и играју. Нимфе су обучене у хитон са химатионом. Између њих се налази један предмет који личи на звонце. Рељеф је познат само на основу документације, али су уочљиви хеленистички стилски узорци, као и то да је у питању био квалитетан рад.

Библиографија:

Вулић Н. 1931, бр. 619.

71. Мермерни рељеф – Менада и Пан

Димензије: висина 17,5 cm.

Место наласка: непознато.

Садашња локација: непознат податак (литература наводи да је некад био у поседу Народног музеја у Београду).

Датовање: II или III век.

Опис:

Фрагмент горњег дела полукружне мермерне плоче. На централном делу види се горњи део наге жене, Менаде, и изнад ње једна грана. У уздигнутој десној руци држи грозд, а око њене руке увија се велика змија. Преко рамена јој падају две витице. Лево од ње је Пан, са прекрштеним, козјим ногама. Пан обема рукама, од којих је једну подигао до главе, држи неки дуг и савијен предмет.

Библиографија:

Вулић Н. 1931, бр. 616.

БРОНЗАНА СКУЛПТУРА**72. Бронзани тег (*pondus*) – Фаун/Пан**

Димензије: висина 9,1 cm, ширина 5,2 cm, тежина 426 g.
Место наласка: Степојевац код Београда. *Singidunum*.
Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 3964/III.
Датовање: II–III век.

Опис:

Бронзани тег у облику попрсја Фауна/Пана на профилисаном постољу. Лице приказано реалистички, очи мало размакнуте, нос шири, а усне пуније. Коса пада у крупним праменовима, на челу се налазе два рошчића, а испод њих две брадавице. На левом рамену је небрис (*nebris*, *νεβρός*), везан у чвор. Рамена и торзо лепо обликовани. Изузетно квалитетан рад.

Библиографија:

Величковић М. 1972, 94–95, кат. бр. 154, сл. 154; *Ант. бронз. Сингид.*, 247, бр. 394.

73. Бронзана статуета – Пријан

Димензије: висина 5,5 cm.
Место наласка: Змај Јовина улица 6–8, Београд. *Singidunum*.
Садашња локација: Музеј града Београда, инв. бр. АА/4783.
Датовање: II–III век.

Опис:

Статуета Пријапа у стојећем ставу *en face*, оштећена у пожару. Недостају доњи делови обе ноге. Бујна коса и брада уоквирују снажно обликовано лице. У рукама држи крајеве прегаче са плодовима. Гениталије су наглашене.

Библиографија:

Ант. бронз. Сингид., 38, кат. бр. 22.

74. Бронзана статуета – Менада

Димензије: висина 2,6 cm.
Место наласка: непознато налазиште, Београд. *Singidunum*.
Садашња локација: Музеј града Београда, инв. бр. АА/4377.
Датовање: III век.

Опис:

Бронзана статуета приказује *en face* овално лице жене, највероватније Менаде. Коса је подељена по средини, уплетена уз образе. Очи урезане, а зенице пунктиране. Изнад чела се налазе рошчићи. Минуциозан рад.

Библиографија:

Ант. бронз. Сингид., 71, кат. бр. 55.

75. Бронзана посуда – Сатир

Димензије:	висина са дршком 19,5 cm.
Место наласка:	Костолац. <i>Viminacium</i> .
Садашња локација:	–
Датовање:	крај II или почетак III века.

Опис:

Бронзана, шупље ливена посуда са дршком у облику попрсја младића, Сатира, на профилисаној, шупље ливеној стопи. На теменом делу главе налази се отвор који се затварао поклопцем на шаншир, чији се остаци налазе на задњој страни. Очувана је и лучна дршка са увијеним крајевима, у стилизованој форми птичјих глава. Попрсје се издиже из неправилне цветне чашице, од које се виде листићи. Преко његовог левог рамена пребачен је небрис (*nebris*, *νεβρός*). Бујна коврцава коса у праменовима пада на рамена. Глава је благо нагнута ка левом рамену. Након ливења посуда је дотерана цизелирањем. Квалитетан рад.

Библиографија:

Vasić M. 1905, 148 и даље; Вујовић М. 1994, 88, бр. 4, сл. 4.

76. Бронзана статуета – Пријап

Димензије:	висина 6,6 cm, ширина 2,9 cm.
Место наласка:	локалитет „Код бреста”. <i>Viminacium</i> .
Садашња локација:	Народни музеј Пожаревац, инв. бр. С 280.
Датовање:	II или III век.

Опис:

Бронзано попрсје итифаличног Пријапа, које се издиже из стилизоване дршке. Густа коса и брада уоквирују снажно лице старијег мушкарца. На глави се налази венац. У рукама Пријап држи прегачу пуну плодова и листова, веома рустично изведену. Гениталије изузетно наглашене. Груб, али изражајан рад.

Библиографија:

Спасић-Ђурић Д. 2002, 67, сл. 44.

77. Бронзана оплата за ковчежић – Сатир

Димензије:	5,6 × 6 cm.
Место наласка:	локалитет „Чаир”. <i>Viminacium</i> .
Садашња локација:	Народни музеј Пожаревац, инв. бр. 3124.
Датовање:	II–IV век.

Опис:

Фрагмент бронзане оплате од танког лима, на којем је техником искуцавања изведена фигурална представа Сатира. На мањем правоугаоном пољу, у оквиру од грубо назначеног астрагала, налази се груба и сумарно дата представа мушкарца, Сатира, са лицем у десном профилу. Његова десна рука је подигнута, али већи део недостаје, те се данас

не види да ли је нешто било у њој. Лева рука је савијена у лакту. Доња половина фигуре поприма облик животиње, има заобљене бутине, танке ноге, копита и реп. Лево од њега је сумарно приказана винова лоза са гроздовима, од које се једна грана са два грозда продужава иза леђа Сатира и завршава на десној страни рељефа, изнад његовог рамена. Сатир се највероватније подигнутом десном руком придржавао за лозу. На основу оштећења може се закључити да је оплата имала још једно или више оваквих уоквирених поља.

Библиографија:

Ђорђевић М. 1994, 44–45, бр. 2; Pilipović S. 2010, 33, сл. 6.

78. Фрагмент бронзане дршке – Пан

Димензије: висина 8,6 cm, ширина 3,6 cm.
Место наласка: локалитет „Калиште”. *Viminacium*.
Садашња локација: Народни музеј Пожаревац, инв. бр. 324.
Датовање: I–II век.

Опис:

Доњи део дршке израђен у облику маске Пана. Густа брада и бркови симетрично распоређени и оквирују лице. На глави је венац од лишћа, а изнад чела је сачуван мањи део профилисане дршке неког суда. Задња страна је конкавна да би се дршка фиксирала на трбух суда. Груб и изражајан рад.

Библиографија:

AVJ 1969, 130, сл. 242.

79. Бронзана аплика – Менада

Димензије: висина 2,6 cm.
Место наласка: Удовице, околина Смедерева. *Vinceia*.
Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 3253/III.
Датовање: II–III век.

Опис:

Аплика шупље ливена у облику главе Менаде у високом рељефу. Менада је приказана *en face* са венцем од цветова и лишћа (*corona convivialis*) на глави. Очи су бадемасте, широм отворене, урезане. Уста благо повијена надоле. Делови лица делимично оштећени. Добар рад.

Библиографија:

Величковић М. 1972, 83, бр. 125.

80. Бронзани балсамаријум – Силен

Димензије: —
Место наласка: Арчар. *Ratiaria*.
Садашња локација: —
Датовање: I–IV век.

Опис:

Бронзани балсамаријум у облику брадатог Силена.

Библиографија:

Атанасова Ђ. 1991, 12.

81. Бронзана аплика – Менада

Димензије: висина 4,7 cm, ширина 5,4 cm.

Место наласка: Костол. *Pontes*.

Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 2695/III.

Датовање: II–III век.

Опис:

Шупље ливена аплика у облику главе Менаде, приказане *en face*. На глави има венац од цветова и лишћа, а са обе стране изнад слепоочнице има по четири листа. Изнад чела се налазе четири цвета у трапезастом распореду. Релефност лишћа и косе изведена је урезивањем, односно линијама, док је део цветне дијадеме украшен ситним урезаним кружићима. У десном оку је сачувана инкрустрирана паста. Задња страна аплика је равно завршена. Веома квалитетан рад.

Библиографија:

Величковић М. 1972, 82, бр. 124; *Ant. teatar na tlu Jug.*, бр. 56.

82. Бронзана статуета – Сатир

Димензије: висина 11,7 cm.

Место наласка: Кладово (?). *Pontes* (?)

Садашња локација: Народни музеј Ниш, инв. бр. 29/R.

Датовање: I–II век.

Опис:

Пуно ливена скулптура наог Сатира у тренутку игре. Фигура је доста оштећена, недостају глава, десна шака и оба стопала. Тежина тела почива на десној ноzi, а лева је енергично повучена уназад. Око струка Сатир је опасан драперијом, чији крајеви лепршају услед динамичног покрета. Лева рука је савијена у лакту и вероватно је у њој био тирс (*thyrsus*), док је десна рука испружена косо наниже. Мускулатура је вешто моделована како са предње, тако и са задње стране. Веома квалитетан рад.

Библиографија:

Вулић Н. 1941–1948, 309, бр. 79; Зотовић Љ. 1961, 138–140, сл. 9–12; *ABJ* 1969, бр. 120; *Ant. teatar na tlu Jug.*, бр. 32; Дрча С. 1991, бр. 5, сл. 5 и 5а.

83. Бронзана дршка – Пан

Димензије:	дужина 7 cm.
Место наласка:	Орљане код Дољевца.
Садашња локација:	Народни музеј Ниш, инв. бр. 957/Р.
Датовање:	I–II век.

Опис:

На средини фрагментоване, лучне пуно ливене дршке реалистички је приказана глава Пана. Лице је моделовано веома изражајно, са наглашеним очима, великим ноздрвама, отвореним устима, исплаженим језиком и ресама јарца са обе стране браде. Од средине главе почињу дуги тордирани рогови, који се настављају нагоре, пратећи лучни облик дршке. Груб, али изражајан рад.

Библиографија:

Дрча С. 1983, 28, бр. 39, сл. 31; Дрча С. 2004, 175, бр. 108.

84. Бронзана светиљка – Пан

Димензије:	дужина 12,2 cm, висина 5 cm.
Место наласка:	Северна некропола. <i>Ulpiana</i> .
Садашња локација:	Музеј у Приштини, инв. бр. 34.
Датовање:	I–II век.

Опис:

Бронзана светиљка, завршена у форми главе Пана, са животињским, малим ушним шкољкама и шиљатим рошчићима са обе стране чела. Очи су крупне и широм отворене, а нос раван, правилних линија. Уста су широм отворена, негроидна, и из њих излази кљун лампе са гориоником. На грлу се налази дршка од срцоликог листа и лучног извијеног дела. На горњој страни је шаншир са причвршћеним ланчићем, на чијем је крају причвршћено конично звонце. Квалитетан рад.

Библиографија:

Чершков Е. 1969, бр. 35; *Арх. благо КиМ*, бр. 235; *Ant. teatar na tlu Jug.*, бр. 35.

85. Бронзана аплика – Силен

Димензије:	6,3 × 5 cm.
Место наласка:	Житорађа код Прокупља. <i>Наттеум</i> .
Садашња локација:	Народни музеј Ниш, инв. бр. 621/Р.
Датовање:	почетак III века.

Опис:

Аплика са рељефном представом главе Силене. Овално лице са пуним образима уоквирено је густом косом, брковима и брадом. Коса је зачешљана у страну и наглашена зарезима. Брада је рашчешљана у праменове, наглашене дубљим зарезима. Чело је високо, а лукови обрва

јакo извијени. Испод се налазе широко отворене очи без зеница. Нос је мали, прђаст и даје лику старачки и доброћудан изглед. Уши асиметрично постављене и прелазе преко косе. На челу је трака, декорисана урезаним круговима, а испод ње провирују четири листа бршљана. Детаљи су брижљиво изведени и наглашавају декоративни карактер апликае која је била фиксирана за ситулу.

Библиографија:

Vuković M. 1960, 260–262, сл. 2; Дрча С. 1983, 29, бр. 42, сл. 35; Дрча С. 2004, 176, бр. 110.

86. Бронзана статуета – Пријан

Димензије: висина 8,5 см.
 Место наласка: непознато.
 Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 2795/III.
 Датовање: II–III век.

Опис:

Пуно ливена статуета итифаличног Пријапа, приказаног *en face*, у стојећем ставу. Коса и брада су веома бујне. У рукама држи крајеве прегаче са плодовима. Статуета грубо и веома сумарно обрађена. Велики део је изведен гравирањем. Груб и серијски рад.

Библиографија:

Величковић М. 1972, 57, бр. 84.

87. Бронзана статуета – Пријан

Димензије: висина 5,1 см.
 Место наласка: непознато.
 Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 2796/II.
 Датовање: III век.

Опис:

Пуно ливена, корозијом доста оштећена статуета итифаличног Пријапа. Пријан стоји и обема рукама држи горње делове прегаче са плодовима. Густа коса, брада и бркови уоквирују лице. На глави има капу која подсећа на петасус (*petasus*). Сумаран и оштећен рад.

Библиографија:

Величковић М. 1972, 58, бр. 85.

СРЕБРНЕ ПОСУДЕ

88. Сребрни пехар – Жртвовање Силену/Пријану

Димензије: пречник 12,3–13,2 см, висина 11,2 см, тежина 341,85 г.
 Место наласка: Јабучје код Лазаревца, околина Београда.

Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 4102/III.
Датовање: прва половина I века.

Опис:

На омотачу пехара (*calathus*) левкастог облика, од танког сребрног лима, искуцан је рељеф. Приказана је сцена жртвовања (*libatio*) у затвореном простору ограђеном зидом. У горњем регистру на постољу стоји итифалични Силен/Пријап међу гранама дрвета (*arbor sacrum*), на којима виси кожа кошуте (*nebris*) или јарца (*aegis*). Силен је окренут надесно и држи тирс (*thyrsus*) у левој руци. У доњем регистру испод дрвета налази се жртвеник, на који свештеница са леве стране приноси жртву. Иза ње полунага Менада свира у двојнице. Са десне стране жртвеника Пан држи једну амфору у десној руци, а левом приводи козу, која се опире. Иза Менаде је пантер. На зиду се налазе разне дионизијске маске и атрибути.

Библиографија:

Величковић М. 1983, кат. бр. 35; Поповић И. 1994а, 255, кат. бр. 140.

89. Сребрни тањир – Дионизијски мотиви

Димензије: пречник 12,2 cm, тежина 153,63 g.
Место наласка: непознато.
Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 3981/III.
Датовање: II–III век.

Опис:

На бордури тањира (*lanx*) кружног облика приказан је фриз са рељефним представама. Приказани су следећи мотиви: жртвеник, маска са тирсом, дрво, коза која лежи, торба на педуму, маска, храм (?) и сфинга.

Библиографија:

Поповић И. 1994а, 289, кат. бр. 201.

90. Сребрни тањир – Дионизијски мотиви

Димензије: пречник 16 cm, висина суда 7,2 cm.
Место наласка: Костолац. *Viminacium*.
Садашња локација: нестало за време I светског рата.
Датовање: друга половина IV века.

Опис:

На мањем кружном тањиру у средишњем делу је приказана маска Менаде, окренута налево. На прстенастом ободу налази се фриз који сачињавају рељефне представе маске Менада и Сатира, животиње које трче и дрвеће.

Библиографија:

Vassits. M. 1903, T. 24/19; Поповић И. 1994а, 358, кат. бр. 338.

91. Сребрни симпулум – Менада

Димензије: пречник обода суда 5,9 cm, пречник дна 3,7 cm, дужина дршке 7,7 cm, укупна висина суда са дршком 10 cm, горња ширина дршке 1,7 cm, тежина 75,5 g.

Место наласка: Текија. *Transdierna*.

Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 2774.

Датовање: 86. или 89. година.

Натпис (на спољном делу дна запажају се урезане линије, од којих неке сачињавају слова у курзиву):

VALERI

Ρο|ο L VI

Опис:

Рељеф на спољној страни дршке обрађене у калупу (слично као кат. бр. 92 и 93). На доњем, ширем делу дршке две волуте фланкирају један стилизовани цвет. Дршка се у доњем делу са обе стране завршава главама барских птица, можда лабудова, са дугим кљуновима. На врху се налази маска Менаде са косом подељеном у раздвајање и увојцима који падају на страну. На глави има венац од бршљана и цвећа. Маска Менаде је фланкирана главама лабудова са кљуновима окренутим на доле. Они у кљуновима држе лозице, које се волутасто спајају на месту одакле виси стилизован цвет, налик оном на дну дршке.

Библиографија:

Гарашанин М. и Д. 1951, 150; Mano-Zisi Ђ. 1957, 28–29, бр. 31, Т. 19; Strong D. E. 1966, 144; *Арх. благо Бердана*, кат. бр. 156; Величковић М. 1983, кат. бр. 46.

92. Сребрна патера – Силен

Димензије: пречник обода суда 10,5 cm, пречник дна 5,9 cm, дебљина обода 2 mm, дужина дршке 7,4 cm, висина суда 4,3 cm, горња ширина дршке 1,7 cm, тежина 170,08 g.

Место наласка: Текија. *Transdierna*.

Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 2775.

Датовање: 86. или 89. година.

Натпис (на наличју):

VALE

Опис:

Рељеф на горњој страни дршке патере, ливене у калупу (исто као кат. бр. 93). На врху дршке, у средини, налази се глава Силене, уоквирена са сваке стране по једном главом животиње, која се тешко препознаје, окренутом од центра суда на страну. Могуће је да се ради о лављим или пантеровим главама или чак можда главама неке птице грабљивице. Површину дршке украшава флорални орнамент, лоза, розете и цветови, можда шафрана. На месту споја дршке и реципијента дршка

се шири и ту се са обе стране налазе представе барских птица, можда лабудова, са веома дугим кљуновима. Птице су дате у профилу, окренуте од центра дршке. Главе птица су положене хоризонтално, са пластичним приказом очију, кљунова и ћуба, а перје је наглашено ситним тачкастим урезима. Изнад њихових вратова налази се по један волутасти завијутак са розетом.

Библиографија:

Мапо-Zisi Ђ. 1957, 29–30, бр. 32, Т. 20; Величковић М. 1983, кат. бр. 47; Поповић И. 1994а, кат. бр. 162.

93. Сребрна патера – Менада

Димензије: пречник обода суда 10,3 см, пречник дна 5,3 см, дужина дршке 6,7 см, укупна висина суда са дршком 10 см, горња ширина дршке 1,7 см, тежина 157,6 g.

Место наласка: Текија. *Transdierna*.

Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 2776.

Датовање: 86 или 89. година.

Натпис (на наличју):

VALE

Опис:

Рељеф на спољној страни дршке, ливене у калупу, исти као кат. бр. 92. Разлика је у томе што је уместо главе Силена приказана глава Менаде. Њена фризура са раздељком на средини скупљена је у пунђу, а са обе стране виси по један увојак. Глава Менаде је фланкирана представама животињских или птичјих глава. Дршка је пробушена на месту лево позициониране животињске главе и кроз њу је провучена карика са преплетима, на којој виси секира.

Библиографија:

Мапо-Zisi Ђ. 1957, 30–43, бр. 33, Т. 21 и 22; *Арх. благо Ђердана*, кат. бр. 157; Величковић М. 1983, кат. бр. 48; Поповић И. 1994а, кат. бр. 163.

ЛАМПЕ ОД ТЕРАКОТЕ**94. Лампа од теракоте (17 комада) – Менада**

Димензије: –

Место наласка: *Viminacium*.

Садашња локација: Археолошки институт Београд (картон С).

Датовање: крај I до средине II века.

Опис:

На конкавном диску, који је одвојен од раменог дела, налази се представа Менаде са две двоструке фруле.

Библиографија:

Кораћ М. 1995, табела на стр. 408.

95. Лампа од теракоте – Менада

Димензије: –
 Место наласка: *Viminacium*.
 Садашња локација: Археолошки институт Београд (картон С).
 Датовање: друга половина I века.

Опис:

На конкавном диску, који је одвојен од раменог дела, налази се представа Менаде са обралицом, мотком са посудама на крајевима.

Библиографија:

Кораћ М. 1995, табела на стр. 408.

96. Лампа од теракоте (9 комада) – Силен

Димензије: –
 Место наласка: *Viminacium*.
 Садашња локација: Археолошки институт Београд (картон С).
 Датовање: од краја I до средине II века.

Опис:

На конкавном диску, који је одвојен од раменог дела, налази се представа главе Силена.

Библиографија:

Кораћ М. 1995, табела на стр. 408.

97. Лампа од теракоте (3 комада) – Сатир

Димензије: –
 Место наласка: *Viminacium*.
 Садашња локација: Археолошки институт Београд (картон С).
 Датовање: од краја I до седме деценије II века.

Опис:

На конкавном диску, који је одвојен од раменог дела, налази се представа главе Сатира.

Библиографија:

Кораћ М. 1995, табела на стр. 408.

98. Лампа од теракоте – Силен

Димензије: 8,8 × 6,8 × 2,5 cm.
 Место наласка: источна некропола, Скопље. *Scupi*.
 Садашња локација: Музеј града на Скопје, инв. бр. 1294.
 Датовање: II век.

Опис:

На диску глинене лампе приказана је маска Силена. Изнад његовог наглашеног чела налази се венац са два цвета. Очи су ситне, дубоко

усађене, нос меснат, а образи истакнути. Изнад затворених уста извијени су бркови. Мала брада је раздељена по средини.

Библиографија:

Микулчић И. 1975а, 96, сл. 54; Микулчић И. 1975б, 138, Т. 5; *Ant. teatar na tlu Jug.*, 218, бр. 417; Коракевик Д. 1984, кат. бр. 47, сл. 47.

ГЕМЕ

99. Гема од карнеола – Сатир

Димензије: 14 × 12,8 × 1,6 mm.
Место наласка: Ритопек; откуп од М. Баштановића из Ритопека 1953. год. *Tricornium*.
Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 1719/II.
Датовање: II–III век.

Опис:

На геме од карнеола наранцасто-мрке боје, скоро кружног облика, представљен је наг Сатир, окренут надесно. У левој руци држи кантарос (*cantharus*), а у десној педум (*pedum*) и небрис (*nebris*). На глави се разазнају два рога. Види се подна линија.

Библиографија:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 378, кат. бр. 176, Т. 15; Кузмановић-Нововић И. 2007, 151, кат. бр. 7.

100. Гема од јасписа – Сатир

Димензије: 15,4 × 11,4 × 3 mm.
Место наласка: непознато.
Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 1574/II.
Датовање: II–III век.

Опис:

На геме од јасписа црвене боје, овалног облика, наг Сатир у покрету игре, са подигнутим рукама, окренут налево. У левој руци држи педум (*pedum*), а у десној кантарос (*cantharus*). Преко левог рамена има пребачен небрис. Види се подна линија. Гема је напрсла.

Библиографија:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 378, кат. бр. 177, Т. 15; Кузмановић-Нововић И. 2007, 150, кат. бр. 8.

101. Гема од јасписа – Сатир

Димензије: 14,6 × 11,8 × 3 mm.
Место наласка: непознато; откуп од Х. Ледерера из Београда.
Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 1759/II.
Датовање: II–III век.

Опис:

На геми од јасписа тамноцрвене боје, овалног облика, наг Сатир у покрету игре, окренут надесно. У левој руци држи грозд, а у десној педум (*pedum*). Фигура је незнатно стилизована.

Библиографија:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 379, кат. бр. 178, Т. 15; Кузмановић-Нововић И. 2007, 150, кат. бр. 9.

102. Гема од карнеола – Сатир

Димензије: 9,8 × 8 × 2,8 mm.

Место наласка: непознато; откуп од С. Симоновића из Београда 1965. год.

Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 3913/III.

Датовање: II–III век.

Опис:

На геми од карнеола наранцасте боје, овалног облика, наг Сатир у покрету налево. У десној руци држи грозд, а у левој педум (*pedum*). Гема оштећена у доњем делу.

Библиографија:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 379, кат. бр. 180, Т. 16; Кузмановић-Нововић И. 2007, 150, кат. бр. 11.

103. Гема од јасписа – Сатир

Димензије: 14,4 × 11,4 × 3,8 mm.

Место наласка: непознато.

Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 1871/II.

Датовање: II–III век.

Опис:

На геми од јасписа тамноцрвене боје, овалног облика, наг Сатир у покрету надесно. У левој, испруженој руци држи грозд, а у десној педум (*pedum*). Гема оштећена у доњем делу.

Библиографија:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 379, кат. бр. 181, Т. 16; Кузмановић-Нововић И. 2007, 150, кат. бр. 12.

104. Гема од јасписа – Сатир, Пан (?)

Димензије: 15 × 11,7 × 2,2 mm.

Место наласка: непознато.

Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 1587/II.

Датовање: II–III век.

Опис:

Овална гема од јасписа црвене боје, са нагим Сатиром или Паном у покрету налево. Ноге му се завршавају у облику копита коња или јарца. У

десној руци држи зеца или зечју кожу за задње ноге, а у левој, подбоченој руци држи педум (*pedum*). Гема је оштећена при врху и са леве стране.

Библиографија:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 380, кат. бр. 182, Т. 16; Кузмановић-Нововић И. 2007, 150, кат. бр. 13; Pilipović S. 2010, 33, сл. 2.

105. Гема од опала на гвозденом прстену – Сатир

Димензије: висина 2,1 cm, ширина 2,5 cm, тежина 5,49 g.

Место наласка: непознато.

Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 2607/II.

Датовање: прва половина II века.

Опис:

На геми од опала на гвозденом прстену урезана је представа Сатира, окренутог налево. У десној руци држи педум (*pedum*), а у левој мешину.

Библиографија:

Поповић И. 1992, бр. 121; Кузмановић-Нововић И. 2005, 380, кат. бр. 184, Т. 16; Pilipović S., 2010, 33, сл. 2.

106. Гема од карнеола – Сатир

Димензије: 10,8 × 9,8 × 2,6 mm.

Место наласка: непознато.

Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 1685/II.

Датовање: II–III век.

Опис:

На геми од провидног карнеола жуте боје, овалног облика, наг Сатир, који се игра са неком животињом, можда јаретом, у покрету налево.

Библиографија:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 380, кат. бр. 185, Т. 16.

107. Гема од карнеола – Сатир

Димензије: 12,8 × 10,6 × 2,8 mm.

Место наласка: непознато; откуп од С. Симоновића из Београда 1965. год.

Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 3863/III.

Датовање: II–III век.

Опис:

На геми од провидног карнеола наранцасто-жуте боје, овалног облика, повијен наг Сатир, окренут налево, игра се са малим Еросом или малим Сатиром. На леђима Сатира уочљив лепо обликован коњски реп.

Библиографија:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 381, кат. бр. 186, Т. 16; Кузмановић-Нововић И. 2007, 152, кат. бр. 15.

108. Гема од карнеола – Сатир

Димензије: 11,5 × 7,5 × 2,9 mm.
 Место наласка: непознато; откуп од Х. Ледерера из Београда.
 Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 3352/III.
 Датовање: II–III век.

Опис:

На гема од провидног карнеола светлоцрвене боје, овалног облика, Сатир седи на стени, окренут налево. Левом руком се ослања на стену, а у десној руци можда држи сирингу (*syrix*). Види се линија пода.

Библиографија:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 381, кат. бр. 187, Т. 16.

109. Гема од ахата – Сатир

Димензије: 14,8 × 10 × 5 mm.
 Место наласка: непознато; откуп од С. Симоновића из Београда 1965. год.
 Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 3886/III.
 Датовање: II–III век.

Опис:

На гема овалног облика од зонарног ахата жуте и сивоплаве боје Сатир, окренут налево, клања се Дионисовој херми, као култном месту, испред себе.

Библиографија:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 381, кат. бр. 189, Т. 16; Кузмановић-Нововић И. 2007, 152, кат. бр. 20.

110. Гема од калцедона – Жртвовање Пријапу

Димензије: 11 × 8 × 3 mm.
 Место наласка: непознато; откуп од С. Симоновића из Београда 1965. год.
 Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 1797/II.
 Датовање: II–III век.

Опис:

На гема од тамнонаранџастог и млечнобелог калцедона, овалног облика, Сатир седи на стени, окренут налево према статуи Пријапа на постаменту, на који је наслоњена амфора. У руци држи кантарос (*cantarus*), а поред њега је мешина за вино. Пријапов споменик је на високом постаменту, у виду итифаличне фигуре.

Библиографија:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 382, кат. бр. 190, Т. 16; Кузмановић-Нововић И. 2007, 152, кат. бр. 21.

111. Гема од карнеола – Сатир

Димензије: 20 × 15,2 × 4 mm.
Место наласка: Костолац (?) *Viminacium* (?)
Садашња локација: Народни музеј Пожаревац, инв. бр. 408.
Датовање: II–III век.

Опис:

На геми од карнеола овалног облика, златно-црвене боје, наг Сатир, *en face*, у покрету игре, са подигнутим рукама и раширеним прстима. Композиција делује недовршено.

Библиографија:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 379, кат. бр. 179, Т. 15; Кузмановић-Нововић И. 2007, 151, кат. бр. 10.

112. Гема од карнеола на златном прстену – Силен

Димензије: пречник 2,1 cm, дужина главе 2,5 cm, тежина 5,49 g.
Место наласка: Костолац *Viminacium*.
Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 719/II.
Датовање: друга половина II века.

Опис:

На геми од карнеола на златном прстену наг Силен са брадом седи замишљен на стени, окренут надесно, са левом руком савијеном у лакту. На леђима Силена лепо обликован коњски реп.

Библиографија:

Поповић И. 1992, бр. 17; Pilipović S. 2010, 33, сл. 5.

113. Сребрна гема на гвозденом прстену – Пан

Димензије: пречник главе алке 1 cm.
Место наласка: локалитет „Мусин гроб“, код Лесковца.
Садашња локација: Народни музеј Лесковац, инв. бр. 411.
Датовање: средина II века.

Опис:

Релеф на инкрустираној сребрној геми, уметнутој на гвоздени прстен. Пан, брадат мушкарац, обнаженог горњег дела тела, са роговима и ногама јарца, у полупокрету, приказан је у игри са јарцем. Глава је окренута налево ка јарцу, док су му руке испружене удесно. У руци држи предмет који није сасвим читљив, можда сирингу (*syrix*), коју заклања од јарца. На левој страни је јарац у скоку, а иза њега се налази грана дрвета. Испод Панових и јарчевих ногу је хоризонтална линија гла. Сцена је изведена у техници ливења, са изузетком гране, која је изведена гравирањем, односно накнадним урезивањем.

Библиографија:

Зотовић Р. 1997, 23–27, сл. на стр. 24; Pilipović S. 2010, 33, сл. 3.

САБАЗИЈЕ

114. Мермерна плочица са натписом

Димензије: 11 × 12 × 2 cm.
 Место наласка: локалитет „Више гробаља”. *Viminacium*.
 Садашња локација: Народни музеј Пожаревац.
 Датовање: од I до краја III века.

Натпис:

-- -Σ]αβαζιtv [- - -

Опис:

Фрагмент кружне мермерне плочице са натписом на грчком језику.

Библиографија:

IMS II, бр. 39.

115. Вотивни олтар

Димензије: 108 × 51 × 45 cm.
 Место наласка: Кулине код Равне. *Timacum Minus*.
 Садашња локација: Народни музеј Ниш, инв. бр. 131.
 Датовање: 241. година.

Натпис:

*Pro salute imp(eratoris) | Flaviu[s] Cleme[s] (!) | Saba[zi]o pate|rno
 A[ug(usto)] pos^sui[t M. Ant]o[nio] | Gordiano | Augusto et C[lodio]
 Pomp(eiano) co(n)s(ulibus).*

Опис:

Вотивни олтар од зеленкастог пешчара, оштећен у горњем десном углу и на бројним местима.

Библиографија:

Вулић Н. 1941–1948, 82, бр. 82; *AE* 1962, бр. 338, *ILJug* III, бр. 1283; Zotović Lj. 1966, бр. 50; *IMS* III/2, 71, бр. 13.

116. Игла од слоноваче – Сабазидјева рука

Димензије: дужина 4,4 cm.
 Место наласка: локалитет „Више гробаља”. *Viminacium*.
 Садашња локација: Народни музеј Пожаревац.
 Датовање: од I до почетка III века.

Опис:

Фрагмент игле од слоноваче са главом у облику Сабазидјева руке.

Библиографија:

Зотовић Љ., Јордовић Ч. 1990, Т. 185/7; Petković S. 1995, 81, кат. бр. 342, Т. 16/2.

117. Игла од слоноваче – Сабазидјева рука

Димензије: дужина 7,8 cm.
Место наласка: локалитет „Више гробља”. *Viminacium*.
Садашња локација: Народни музеј Пожаревац.
Датовање: крај II или прва половина III века.

Опис:

Игла од слоноваче са главом у облику руке, која држи плод, највероватније шишарку.

Библиографија:

Petković S. 1995, 81, кат. бр. 341, Т. 16/1.

118. Игла од слоноваче – Сабазидјева рука

Димензије: дужина 16 cm.
Место наласка: Трајанов мост. C-255/79. *Pontes*.
Садашња локација: Народни музеј Пожаревац.
Датовање: крај II или прва половина III века.

Опис:

Фрагмент игле од слоноваче са главом у облику Сабазидјеве руке.

Библиографија:

Petković S. 1995, 81, кат. бр. 343, Т. 16/3.

119. Сребрна емблема – Сабазидје

Димензије: висина 9,5 cm, ширина 11 cm, тежина 9,45 g.
Место наласка: Текија. *Transdierna*.
Садашња локација: Народни музеј у Београду, инв. бр. 820/II.
Датовање: 86. или 89. година.

Опис:

Сребрна плочица, емблема, са искованом представом, од које је данас сачуван само горњи део. Мушко божанство седи испод едикуле са вегетативним орнаментима и розетама на троугаоном фронтону. Едикула се ослања на дводелне стубове са коринтским капителима, који су у доњем делу косо тордирани, а у горњем канеловани. Божанство је дато у полупрофилу, окренуто налево. Обучено је у хитон са појасом и хламидом причвршћеном на грудима аграфом. Лице је уоквирено густом косом, чији праменови падају ка раменима, и кратком брадом. У испруженој десној руци божанство је држало неки предмет, вероватно патеру. Лево се налази кадуцеј (*caduceus*) са тордираном палицом, која се завршава са два листа или крила, изнад којих су две омчасто уплетене змије. На лишће слеће инсект, највероватније пчела. У десном углу едикуле налази се вертикално подигнута двојна секира (*labrys*).

Библиографија:

Mano-Zisi Đ. 1957, 97–102, бр. 35, Т. 24; Mladenova L. 1959, 365–369; Picard Ch., *RA II*, 1961, 160–161, сл. 11 и 12; Lane E. N. 1985, 45, D2; Jovanović A. 1990, 29–36; Поповић И. 1994а, кат. бр. 41.

120. Бронзана статуета – Сабазије

Димензије: –
 Место наласка: Видин. *Vononia*.
 Садашња локација: –
 Датовање: I–IV век.

Опис:

Фрагмент бронзане скулптуре, на којем се виде Сабазијева биста, шишарка, орао и змија, која се обавија око дрвета.

Библиографија:

Волков И. 1932–1933, 405, сл. 158.

121. Златни прстен – Сабазије (?)

Димензије: пречник алке 2,2 cm, пречник главе 2 cm.
 Место наласка: Ниш. *Naissus*.
 Садашња локација: Народни музеј Ниш, инв. бр. 399/P.
 Датовање: крај III–IV век.

Опис:

У средишњем делу златног прстена уметнут је црвени полудраги камен са урезаном представом божанства. Божанство са брадом стоји у кратком хитону и са кацигом на глави. У десној руци држи скиптар. Испред њега, на стубу, око којег се увила змија, налази се орао. Глава орла је оборена и окренута према руци божанства, које изгледа нуди нешто змији, можда шишарку. Поред стуба се налази животиња, тешко препознатљива, можда ован.

Библиографија:

Ајдић Р. 1972, 43, сл. на стр. 44; Јовановић А. 1977, 87–90, сл. бр. 1; Jovanović A. 1978, 19; Дрча С. 2004, 190, кат. бр. 137.

122. Мермерна скулптура – Сабазије (?)

Димензије: ширина базе 25 cm.
 Место наласка: Равна. *Titasum Minus*.
 Садашња локација: Народни музеј Ниш.
 Датовање: I–IV век.

Опис:

На бази од белог мермера фрагменти једног пара људских стопала. Поред њих је са једне стране корњача, а са друге су остаци стуба.

Библиографија:

Вулић Н. 1941–1948, 94, бр. 205; Душанић С. 1975, 136, нап. 33.

CATALOGUE

DIONYSUS/BACCHUS/LIBER

ARCHITECTURE

1. Small temple S – remains of the temple and the altar

Dimensions:	Podium: 16.5 m × 10.50 m; carved bases 0.45 m high; pole 0.88 m and carved string cornice 0.32 m high; the total height of the podium 2.50 m; altar: 3.48 m × 3.35 m; carved tufa sandstone base of 0.50 m, supporting tall carved blocks of 0.60 m
Site:	Palace <i>D</i> courtyard, immediately in front of the northeastern part of the tract <i>DI</i> . Gamzigrad. Romuliana.
Today in:	Gamzigrad. Romuliana.
Date:	End of the 3 rd century.

Description:

The temple is located in the courtyard of the palace *D*. The northern side of the courtyard is defined by the portico which extends from tract *DI* to tract *D3*, forming the *temenos* of the small temple *S*.

What remains of the temple are the core of the podium, substructure of the stairway on the northern side, part of the crypt and foundational parts of the walls of naos and pronaos. Occasional remains of the large, gray-greenish sandstone covering blocks are preserved on the southern, western and northern side. Several blocks were found on the eastern side, which were a part of the construction of the stairway. The temple is oriented to the points of the compass, its longer side in the east west line.

A monumental rectangular altar is located 8.25 m to the east of the temple, in its axis. The longer side of the altar, built in the same way as the temple's podium, is in the east west line. A tufa sandstone carved based modeling was placed on the foundations made of broken stone and lime mortar. Traces of pole are visible on the upper parts of tall carved blocks. There is no carving on the eastern side where the stairway was most likely located.

Literature:

Чанак-Медић М. 1978, 119–127; Sreјović D., Lalović A., Janković Đ. 1978, 54–63; *Гамзиград* 1983, 43–45; *Рим. цар. гр.* 1993, 140–141, no. 11, fig. 58–61.

INSCRIPTIONS

2. Votive altar

Dimensions: 89 × 44.4 × 35 cm
 Site: Vineyard of the Kremić family, Čubura, Belgrade. *Singidunum*.
 Today in: Barutni magacin – Pećine, Lower Town, Belgrade.
 Date: Second half of the 2nd or 3rd century.

Inscription:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et | Terrae Matri | Libero Pat(ri) et Libi(re) (!) sac(rum) | T. Aur(elius) Atticus | vet(eranus) leg(ionis) III Fl(aviae) ex | sig(nifero) P. K. q(uin)q(uennalis) Sing(iduni) | dec(urio) col(oniae) Sirmens(ium) | v(otum) l(ibens) m(erito) p(osuit).

Description:

Limestone votive altar.

Literature:

Вулић Н. 1909, 142, no. 62; *Jahreshefte* 13, 1910, Beibl. 212, no. 26; *AE* 1910, 172; *AE* 1911, 41, no. 165; *IMS* I, 16.

3. Votive altar

Dimensions: 51 × 31 × 25 cm
 Site: Found on the estate of a certain Živanović, Čubura, Belgrade, not far from the site where no. 2 was found (*IMS* I, no. 16).
Singidunum.
 Today in: Barutni magacin – Pećine, Lower Town, Belgrade.
 Date: 101–300 C.E.

Inscription:

Libero | Patri | et Libere (!) | posu[it] l(ibens) m(erito) ?].

Description:

Votive altar made of porous grey sandstone.

Literature:

Premmerstein A., Vulić N., *Jahreshefte* 6, 1906, Beibl. 24, no. 31; Вулић Н. 1903, 85, no. 3; Вулић Н. 1909, 142; *IMS* I, 17.

4. Votive altar

Dimensions: –
 Site: A hamlet of Reka near Guberevac, Kosmaj.
 Today in: Known only from notes and drawings of Z. Simić. Lost.
 Date: Severan period.

Inscription:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et | Libero | Atri(us) Cof[r]nutianus ex voto posuit.

Description:

Votive altar made of sandstone. According to notes and drawings made by Z. Simić, the inscription was carved on the sandstone cuboid broken in the middle, at the height of the third out of its likely five rows.

Literature:

Petković Ž. 2002, 219–224, fig. 1.

5. Silver patera with an inscription

Dimensions:

6.5 × 10 × 12 cm

Site:

“Stari mađarski rov” near the Gornji Branetići village on the Rudnik mountain.

Today in:

National Museum in Belgrade, inv. no. 837/II

Date:

2nd or 3rd century.

Inscription *A*:

D(eo) B(accho) sa(crum)

Inscription *B*:

Victoris

Description:

Silver patera with a handle. Decoration left unfinished, with a contour of a duck's, or perhaps swan's head. Inscription *A* is found on the handle, while the inscription *B* is found on the outer circle of the bowl's foot. Along with the inscription *A*, there is also a drawing rubbed out by numerous incisions.

Literature:

Römer F., *Arch. közl.* 6, 1866, 167; Vassits M. 1903, T. 3/4; *IMS* I, 170; Поповић И. 1994a, cat. no. 202. Поповић И. 1995, 155, fig. 21.

6. Votive altar

Dimensions:

52 × 30 × 31 cm

Site:

Smederevo. *Vinceia*.

Today in:

Lapidarium at National museum of Smederevo.

Date:

101–300 C.E.

Inscription:

Libero Pat(ri) | Aug(usto) sa[c(rum)] | [- - -

Description:

Akroteria on the upper part of a votive altar made of white limestone. The lower part of the altar is missing.

Literature:

IMS II, 27.

7. Votive altar

Dimensions: 67 × 32 × 30 cm
 Site: “Čair” site. *Viminacium*.
 Today in: Lapidarium at National Museum of Požarevac.
 Date: 101–200 C.E.

Inscription:

[Lib]ero et | L[ib]ere e[st] ? | Mercu]ri[o] (?) v(otum) s(olvit). . . .

Description:

On the upper part of the votive altar made of limestone there is circular damage, 19 cm in diameter.

Literature:

Vulić N., *Jahreshefte* 8, 1905, Beibl. 4, no. 10; *AE* 1905, no. 154; Вулић Н., *Споменик* XLVII, 1905, 82, no. 10; *IMS* II, 28.

8. Votive altar

Dimensions: 62 × 27 × 18 cm
 Site: Mayor Usunovo, Vidin. *Bononia*.
 Today in: –
 Date: 151–250 C.E.

Inscription:

Libero Patri | et Liberae [- - -] | [- - -

Description:

–

Literature:

AE 1938, 93; Danoff C. M., *Jahreshefte* 31, 1939, Beibl. 104–105, no. 7.

9. Votive altar

Dimensions: –
 Site: Found in 1533 in a caravan lodging house, or a yard of a Serbian house near a church in Niš. *Naissus*.
 Today in: Lost.
 Date: 2nd or 3rd century.

Inscription:

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Ful() | et Iun(oni) Reg(inae) | et Deo Lib(ero)
 | et Hilare (!) |^s G. Iul(ius) Servan| dus vet(eranus) et | Fl(avii) Numisius
 [et] | [N]umisianus - - -*

Description:

Votive altar made of limestone, presently lost. The documentation contains information on its upper part only. The lower part could be *IMS* IV, 25.

Literature:

Dernschwam H., *Tagebuch.*, p. 11; Verantius, *Iter Buda Hadr.*, 23, no. 6; *CIL* III, 1680=8248; *ILS* 3383; *IMS* IV, 25.

10. Votive altar

Dimensions: 76 × 97 × 26 cm
 Site: Pusto Šilovo near Lece. Leskovac. *Variana*.
 Today in: National Museum in Leskovac.
 Date: 151–250 C.E.

Inscription:

*Flavius Lucius et | Fla<vi>us Lucillus de|o sancto laeto Lib|<e>ro Patri
 pro salutes |^s suas (!) et vicanorum | posuerunt.*

Description:

Votive altar made of grey limestone. The altar is damaged in its upper left corner, with a semicircular cut in its lower right part. Vertical cannelures are visible on the back side to the left and right, 4 cm long, the likely purpose of which was to attach the plate to the wall.

Literature:

AE 1968, 449; Петровић П., *Старинар* XV–XVI, 1964–1965, 245 ff, no. 1, fig. 1; *IMS* IV, 109; Јовић С. 2002, 34, no. 1.

11. Votive altar

Dimensions: 88 × 38 × 36 cm
 Site: Ljuboten, to the north of Skoplje. *Scupi*.
 Today in: Museum of Macedonia, Skoplje, archaeological collection
 inv. no. 390.
 Date: 101–150 C.E.

Inscription:

*D(e)o | L(i)b(ero) p(a)t(ri) | Mar(cus) Ulp(ius) Iu|lianus ob | inmunit(a)t(em)
 (!) | co(n)s(e)cr(a)vi(t) | c(on)s(acranorum) Marciani | et Varidi
 l(i)b(ertorum?). Vo(tum) p(o)s(uit).*

Description:

Votive altar made of porous limestone. Its base and cornice are damaged, as is the front side in several places.

Literature:

Вулић Н., *Споменик* LXXI, 1931, 211, no. 562; *IMS* VI, 11.

12. Votive relief with an inscription

Dimensions: 26 × 29 × 6 cm (the main scene 26 × 28 cm; the scene
 in the field below 29 × 6 cm)
 Site: Kladovo. *Pontes*.
 Today in: Museum of Krajina. Negotin.
 Date: 2nd or 3rd century.

Inscription:

*De(is) Lib(ero) --- et Libier(ae) (sic!)|
 Aur(elius) Siro ex voto|
 | .|VRV(?)---l(ibens) (hedera) posuit*

Description:

Votive relief made of coarse-grained marble with an inscription. The relief consists of the main scene, a scene in the form of a frieze in the lower register, and of the inscription. The first line of the inscription is found in the upper edge of the icon, while the other two are in the field below the frieze. The central relief shows Liber and Libera, both standing contraposto. Liber has an ivy or laurel wreath on his head (*corymbus*). He is nude, with a *nebris*, a fawn's skin (*νεβρός*) or that of billy-goat (*aegis*), or more likely some kind of fabric over his right shoulder. *Nebris* or the fabric envelops his body and falls forward between his legs. He is holding a *thyrsus* in his left hand, feeding a panther to his right from a *cantharus* with his right hand. Libera is standing to his right, wearing a long *peplos*. She is holding him with her left arm, while holding a *thyrsus* with her right hand. Her slightly curly hair is shoulder-length. To Liber's right, in front of the *thyrsus*, is a *putto* holding an object in his hands, probably playing the kettledrum (*tympanum*). To Libera's left is a girl, a Maenad, wearing a long *peplos* and holding an object which is not easily identifiable. It could be a basket (*calathus*) or a bird. The girl's hair is parted, falling in small curls. In the background, behind Liber and Libera, in the upper part of the relief there are contours of grapevine with grapes. Modelling of the relief was done carefully, although the faces are represented summarily, without much individuality.

In the lower register there is a relief depicting *The Death of Pentheus*. Looking from the left, first shown are the two Maenads, each wearing a long *peplos*, tied around their waist with hands raised. To their right is a female figure, Agave, with a dagger in her right raised hand, and a chopped off head of a naked man with no limbs in her raised left hand. To her right, there is a male figure, Cadmus, holding an altar or a rock with his right hand, and carrying a bag with his left hand. The frieze ends with a nude male figure - a Satyr playing a wind instrument.

Literature:

Васић М., Јовановић Ђ. 1987, 127–129, fig. 1.

MOSAIC

13. Mosaic - Dionysus

Dimensions:	1.98 × 1.74 cm
Site:	Large, arched hall, labelled G, in the palace within the fortification in Gamzigrad. <i>Romuliana</i> .
Today in:	National Museum Zaječar, inv. no. G/450.
Date:	End of the 3 rd century.

Description:

Dionysus is shown in a field framed by two ribbons, *en face*, flanked with two grapevines, on a light background in the *opus tessellatum* technique. He is sitting on a sort of a low *klyne*, with a floral wreath on his head, and a nimbus made of multicoloured blue paste. With his left hand he is holding a *thyrsus* with a red ribbon on top, entwined with grapevine, and a basket (*cantharus*) with his right arm bent. He is depicted nude, with a purple drapery covering his body from the groin area to his feet. To his left, a leopard is lying with its head raised, looking towards him.

Literature:

Чанак-Медић М. 1978, 106, fig. 88; *Ant. teatar na tlu Jug.*, 78, no. 4; *Гамзиград* 1983, 74, no. 4; Srejović D. 1989, 33; Srejović D., Lalović A. 1989, 25; *Рим. цар.* 1993, 266, no. 926.

STONE SCULPTURE

14. Fragment of a marble sculpture – Bacchus, a Satyr (?)

Dimensions: Height 30.8 cm
 Site: “Dubočaj” site, Grocka.
 Today in: Belgrade City Museum, inv. no. 2871.
 Date: 3rd century.

Description:

Sculptural fragment made of white marble of lesser quality. Only the torso of a nude man is preserved, with *nebris*, a fawn’s skin (*νεβρός*) or that of billy-goat (*aegis*) thrown over his left shoulder, standing in contrapposto. The head is missing, as do both his arms, hands and the right leg, while the left is preserved with the foot missing. This is most likely a depiction of Bacchus or a member of a *Thiasus*, perhaps a Satyr.

Literature:

Tomović M. 1992, 111, no. 158, T. 41/4.

15. Fragment of a marble sculpture – Bacchus, a Satyr (?)

Dimensions: Height 9 cm
 Site: Belgrade. *Singidunum*.
 Today in: Belgrade City Museum, inv. no. 2874.
 Date: 3rd century.

Description:

Sculptural fragment of a nude male figure standing, made of white marble of lesser quality. The man, most probably Bacchus/Dionysus or a member of his *Thiasus*, is holding a large grape in his right raised hand. The grape is unproportionately large in relation to the figure’s body. This is most likely the work of a local sculptor.

Literature:

Tomović M. 1992, 109–110, no. 150, T. 38/1.

16. Fragment of a marble sculpture – Bacchus, a Satyr (?)

Dimensions: Height 7 cm
 Site: Kostolac. *Viminacium*.
 Today in: National Museum in Požarevac, inv. no. 606.
 Date: 2nd century.

Description:

Sculptural fragment of a male figure made of white, fine-grained marble. Only the lower part of the torso is preserved. Judging by the body posture and contrapposto, it can be assumed that this is either Bacchus or a member of the *Thiasus*, possibly a Satyr. Pronounced Hellenistic influences in the treatment of the figure. High-quality work.

Literature:

Tomović M. 1992, 116, no. 179, T. 40/4.

17. Fragment of a marble sculpture – Bacchus, a Satyr (?)

Dimensions: Height 9.3 cm
 Site: “Tamničičište” site. *Viminacium*.
 Today in: National Museum in Požarevac, inv. no. 1502.
 Date: 3rd to the beginning of 4th century.

Description:

Sculptural fragment made of white, fine-grained marble. Male figure is in contrapposto with his head turned rightward. The figure is modelled summarily, without much skill, resembling a high relief or it could be an unfinished work, making it difficult to determine whether the figure is leaning onto something. It can be observed that long, wavy hair encircles the face. It most likely represents Bacchus or a member of *Thiasus*, maybe a Satyr.

Literature:

Tomović M. 1992, 110, no. 151, T. 47/3.

18. Fragment of a marble sculpture – Bacchus, a Satyr (?)

Dimensions: Height 21.5 cm
 Site: Unknown. Negotin.
 Today in: Museum of Krajina, Negotin, inv. no. 71.
 Date: 3rd century.

Description:

Sculpture made of white marble of lesser quality, with only a fragment preserved, depicting the lower part of male torso. *Nebris* (νεβρός) is covering only the front of the body. This is most likely a depiction of Bacchus or Satyr.

Literature:

Tomović M. 1992, 111, no. 157, T. 41/3.

19. Fragment of a marble sculpture – Bacchus as a child, Telephus (?)

Dimensions: Height 16 cm
 Site: Triclinium of the palace I, Gamzigrad. *Romuliana*.
 Today in: National Museum Zaječar, inv. no. 571.
 Date: c. 310 C.E.

Description:

Fragmentarily preserved head of a boy made of white marble. Probably a depiction of Bacchus as a child in the composition with Hermes, or a composition of Hermes with Telephus.

Literature:

Živić M. 2005, cat. no. B 19.

20. Fragment of a marble sculpture – Dionysus as a child (?)

Dimensions: Height 52 cm
 Site: Peristyl of the palace along the western wall of one of the rooms of the western portico. Brzi Brod. *Mediana*.
 Today in: National Museum of Niš, inv. no. 990/R.
 Date: First quarter of the 4th century.

Description:

A figure is seated on a marble base in the form of a quite simplified throne. Its head, both arms to elbows and the right foot broken from the knee are missing, while only a part of a foot is preserved. The figure is wearing a short chiton, tied around waist. A chimation is thrown over its back and a part of the shoulder, buttoned in the middle part of the chest, covering the left arm to its elbow. Left leg is bent in the knee and raised, while the right one is stretched, leaning on a carved, throne-shaped pedestal. The back side was done summarily. It is possible that this is a depiction of a child, Dadophor, Mercury or most probably Dionysus as a child.

Literature:

Jovanović A. 1975, no. 6, T. 6/7; Петровић П. 1976, 67, fig. 28; Срејовић Д., Цермановић-Кузмановић А. 1987, 150, no. 66; *Рим. цар. гр.* 1993, 252, no. 87; Tomović M. 1992, 113, no. 162; Петровић П. 1994, 38, no. 7, fig. 26; Дрча С. 2004, no. 81; Дрча С. 2006, fig. 24.

21. Sculptural marble fragment – A scene from the Dionysian cult (?)

Dimensions: Dimensions of the base: 30 × 60 × 51 cm
 Site: Bath. Brzi Brod. *Mediana*.
 Today in: National Museum of Niš, inv. no. 10047.
 Date: Beginning of 4th century.

Description:

Fragment of a sculptural composition made of fine-grained white marble. Rectangular base contains two pairs of human feet, animal paws and a ram's head. The two pairs of feet are those of adult men. The left feet of the figure to the right is standing on the ram's head. The back right corner of the base contains a preserved fragment of a relief of an animal, possibly a panther. This is probably a scene from the Dionysian cult. Work of a highly skilled sculptor.

Literature:

Jovanović A. 1975, 61, fig. 19; Tomović M. 1992, 109, no. 148, fig. 49/5.

22. Sculptural marble fragment – A scene from the Dionysian cult (?)

Dimensions: Height 94 cm
 Site: Peristyl of the palace along the northern wall of one of the rooms of the western portico. Brzi Brod. *Mediana*.
 Today in: National Museum of Niš, inv. no. 993.
 Date: Beginning of 4th century.

Description:

Fragment of a sculptural composition made of white marble of lesser quality. Only a human foot and a segment of an animal remain preserved. At the foot of a tree there is an animal, probably a panther. A lizard is in the grapevine. A monumental male figure was part of the foundation made of grapevine. This is most likely a scene from the Dionysian cult.

Literature:

Jovanović A. 1975, no. 9, T. 8/10; Tomović M. 1992, 109, no. 149, fig. 50/5.

23. Sculptural marble fragment – A scene from the Dionysian cult (?)

Dimensions: Dimensions of the base 3.4 × 6.5 cm; Height 11.5 cm
 Site: "Palata" site. *Scupi*.
 Today in: City Museum of Skopje.
 Date: 2nd century.

Description:

Fragment of a sculptural marble composition. Today, only the base is preserved, damaged on the back side. Two pairs of human feet remain, with the third pair of human feet remains among, set in the direction opposite from the viewer. On the right side there is a part of some kind of support and the feet of a winged Eros, whose head is missing. This is most likely a scene from the Dionysian cult.

Literature:

Соколовска В. 1987, 191, no. 167, T. 66/7; Dobruna-Salih E. 2005, 227, fig. 4.

STONE RELIEFS

24. A fragment of a marble icon – Liber

Dimensions:	7.5 × 5.5 × 1.8 cm
Site:	Viminacium. <i>Viminacium</i> .
Today in:	National Museum in Požarevac, inv. no. 1847.
Date:	2 nd or 3 rd century.

Description:

Left preserved is the upper right part of what was originally a quadrangular plate made of coarse-grained marble. Low relief depicts a head of a man—Liber with long hair with shoulder-length curls. Also preserved is the hand and a part of the left forearm of this figure, with a *thyrsus* in the form of a sceptre.

Literature:

Томовић М. 1989–1990, 106, no. 19.

25. A fragment of a marble icon – Liber

Dimensions:	Height 0.9 cm
Site:	Kostolac. <i>Viminacium</i> .
Today in:	Unknown. It used to be kept in the Weiffert collection in Kostolac.
Date:	2 nd or 3 rd century.

Description:

Relief plate made of white, in places reddish, marble, known from reference works. The hollowed field, double framed in its upper left part, contains the depiction of a head resembling a tragic mask, probably representing Liber in the grapevine. His hair is parted, covering most of his forehead and falling down along his cheeks, parting to the side in four curls. He is wearing a diadem on his head. There is a large leaf to its right. The other, identical leaf, is falling down, descending from the chin. Under the head is grapevine containing one cluster of grapes.

Literature:

Вулић Н. 1909, 130(г).

26. Marble votive relief – Heracles, Zeus and Dionysus

Dimensions:	26.5 × 26.5 × 3 cm
Site:	Bukovo near Negotin.
Today in:	National Museum in Belgrade, inv. no. 2986/III
Date:	Second half of the 2 nd century.

Description:

The white marble relief is partially damaged. The square relief plate contains three male figures standing on the crepidoma. Heracles is at the far

left, his right arm is lowered to the side of his body, its lower part broken off, so that it cannot be determined whether he held a stick. He is holding Hesperian apples in his left hand. Zeus is standing in the middle, holding a sceptre in his left hand, pouring libations from the patera with his right hand over an eagle standing beside his legs. He is wearing a chimation tied around his waist and thrown over his left shoulder. On the right end is Dionysus with *nebris* (*νεβρός*) or *aegis* thrown over his left shoulder, he holding a *thyrsus* in the form of a sceptre in his left hand, while pouring a *cantharus* on a panther. Sadly, the relief is not preserved in entirety and the faces of these deities are beyond recognition. Figures were modelled with a sense of proportion, with skill and knowledge of anatomy. Their third dimension is emphasized by the depth of relief which leaves the impression that these are sculptures. The details were carefully done, especially the drapery of Zeus' chimation.

Literature:

Вулић Н. 1931, no. 630; Вулић Н., 1941–1948, 308, no. 8; Düll S. 1977, 317, no. 89; Јовановић А. 2005, 519–520; Pilipović S. 2009, 59–68.

27. Fragment of a stone transom – Dionysus

Dimensions: –
 Site: North-western part of the settlement. Gamzigrad. *Romuliana*.
 Today in: National Museum Zaječar.
 Date: 306 C.E. or later.

Description:

On the front part of the sandstone transom there are two, heraldically positioned lions, turned towards the centre, drinking from *cantharus* with grapevine with grapes growing out of it. In the central part there is a bust of a man, probably Dionysus, about whose head is wrapped vines blending with its kink.

Literature:

Гамзиград 1983, 88; Živić M. 2005, cat. no. A 13.

28. Fragment of a marble relief – Dionysus and Thiasus

Dimensions: 50 × 46 × 11–17 cm
 Site: Vrela near Istok, Peć.
 Today in: Accidental finding. Owned by the owner of a household where it was unearthed.
 Date: 2nd or early 3rd century.

Description:

Votive relief made of white, square shaped marble, slightly rounded at the top. Partially damaged, especially its upper right part. In the central part of the relief there is nude Dionysus with *nebris* (*νεβρός*) thrown over, and

the typical high boots (*cothurni*). His right arm is raised above the head, while leaning onto a nude figure standing to his right. On the left side, at the foot of the relief, Pan or Silenus is sitting and playing the syrinx, with an older person with a long beard standing above him and holding an animal, a ram perhaps, and passing it on to Dionysus. Above these figures there is a branch of grapevine with a cluster of grapes hanging above the head of the figure with the animal, while at the foot of the grapevine there is a *cantharus*.

Literature:

Dobruna-Salih E. 2007, 254–255, fig. 8.

29. Marble votive relief – Dyonisos and Ariadne / Liber and Libera

Dimensions:	50 × 34 cm; thickness cannot be determined, as the relief plate is built into a larger structure.
Site:	The relief was built into a stone fence of St Nicholas' Church in Barovo, a village 10 km to the south-west of Skopje. <i>Scupi</i> .
Today in:	The relief is now built into the southern lateral wall of a newly-built refectory of the same church.
Date:	2 nd century.

Description:

The marble votive relief is of rectangular shape, positioned on the crepidoma, with a semi-circular ending at the top. Two figures are represented, standing under a branch of grapevine. The young man, Liber, on the left side, has *nebris* (*νεβρός*), *aegis*, thrown over his left shoulder, wearing the typical high boots (*cothurni*). He is embracing a girl to his right with his left arm. With the right arm he is holding a cup (*cantharus*) pouring out liquid towards a four-legged animal, a dog or a panther, beside his legs. The girl on the right side, Libera, semi-nude, is holding the falling drapery with her right hand, and a cluster of grapes with her left hand. The figures were modelled according to Hellenistic models. Sadly, the relief of their faces is not preserved in entirety. The value of the relief lies in the subtlety of its modelling, the shaping of the figures, and in the emphasis on the three-dimensional nature of the figures in relation to the contours of the floral decorative element, the grapevine above their heads. The details were executed with great attention, especially the cup from which only the contours of liquid are pouring.

Literature:

Вулић Н. 1931, 208–209, no. 549; Драгојевић-Јосифовска Б. 1982, 56; Видоеска Б. 2001, 120–121; Pilipović S. 2006, 81–95, fig. 1.

30. Votive marble relief – Zeus, Dionysus and Hera

Dimensions:	67 × 83 × 7 cm
Site:	Rudnik, to the north of Veles.
Today in:	Museum of Macedonia, Skopje, archaeological collection inv. no. 75.
Date:	2 nd century.

Description:

The relief plate has an irregular rectangular shape. The Zeus-Dionysus-Hera triad is represented on the spacious crepidoma. In the left part of the composition, Zeus is depicted as a grown man, with long hair and a thick beard. He is resting his weight on his right leg, while his left leg is slightly stretched. He is wearing a chimation wrapped around the hips and thrown over his left shoulder. He is holding a *patera* in his right hand and pouring a libation above an eagle sitting on some kind of pedestal, maybe on a globe or an altar. With his left hand he is holding a forked sceptre shaped as a lily. The central part contains a depiction of Dionysus, also in contrapposto. The weight of his nude body rests on the left leg, while the right is slightly stretched, as if about to step out. His long hair is falling in locks onto his shoulders. Dionysus is wearing the typical *cothurni* on his feet. With his right hand he is holding a *cantharus* which he is emptying towards the missing figure of this composition. In his left hand, held next to his body, he is holding a cluster of grapes above a low altar, with a panther sitting on it. On the far left of the composition there is a female figure standing, leaning on her left leg, most likely Hera. She is wearing a long chiton with a chimation wrapped around it and thrown over her left shoulder. Her hair is long, falling onto the shoulders, while the details of her face cannot be clearly seen, and thus her age is not identifiable. In her right hand she is holding a *patera* and emptying the libation over a cylinder-shaped altar, holding a short sceptre with her left hand. Figures were modelled in a high relief, resembling a sculpture. Its third dimension leaves the impression of figures distancing themselves from the background.

Literature:

Вулић Н. 1931, 39, no. 87; Вулић Н. 1941–1948, 309, no. 82; Јосифовска Б. 1961, 56, fig. 20; *Ant. teatar na tlu Jug.*, 79, no. 7; Düll S. 1977, 325–326, no. 104, fig. 32.

BRONZE SCULPTURE

31. Bronze statuette – Bacchus

Dimensions:	Height 17.5 cm
Site:	Sava, near Ada Ciganlija, Belgrade. <i>Singidunum</i> .
Today in:	National Museum in Belgrade, inv. no. 2756/III
Date:	1 st or the beginning of 2 nd century.

Description:

Cast bronze sculpture of a nude Bacchus standing, his left leg slightly stretched. His face is framed by thick hair with a grapevine wreath with leaves and clusters of grapes. His right arm is raised and it probably held the cluster of grapes now missing. The left arm is held apart from the body, relaxed. Two vines are intersecting over the whole trunk of the body, containing leaves with one cluster of grapes on both hips. Both feet are missing.

Literature:

Вулић Н. 1931, 236, no. 628; *ABJ*, 1969, 95, no. 109; Величковић М. 1972, cat. no. 65a, b; *Ant. teatar na tlu Jug.*, no. 16; Величковић М. 1983, cat. no. 55; Петровић Б., *Ant. бронз. Сингид.*, 36, no. 16.

32. Fragment of a bronze statuette – Bacchus

Dimensions: Dimensions of the base: 4.4 × 4.3 × 1.1 cm; height 4.3 cm
 Site: Belgrade, Lower Town, Roman settlement. *Singidunum*.
 Today in: Belgrade fortress, Institute of Archaeology (archaeological record).
 Date: Second half of the 3rd century.

Description:

Fragment of a cast bronze statuette. On a square-shape hollow cast pedestal with three decorated sides, there is a depiction of a lying panther with its mouth open. Beside it, a human right foot is preserved, probably belonging to Bacchus.

Literature:

Бјелајац Љ. 1985, 130, T. 1/9; Бојовић Д. 1985a, cat. no. 18, fig. 18; Крунић С., *Ant. бронз. Сингид.*, cat. no. 66.

33. Bronze statuette – Bacchus

Dimensions: Height without *thyrsus* 17 cm, with *thyrsus* 22.5 cm
 Site: Dubravica. *Margum*.
 Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 3778/III
 Date: 2nd or 3rd century.

Description:

Bronze statuette of a nude Bacchus standing, resting the weight of his body on the right foot. Over the right shoulder *nebris*, a fawn's skin (*νεβρός*) or that of billy-goat (*aegis*), is thrown over, partially covering his stomach and the left hip, with the typical *cothurni* on his feet. The face is framed with bushy, wavy hair which ends with a lock on the left shoulder. He is wearing a wreath of leaves and clusters of grapes on his head. With his right, raised hand he is holding a *thyrsus*, and leaning onto it at the same time. With the left hand, lowered and slightly apart from the body, he is holding a *cantharus* pointed downwards. Beside Bacchus' left leg there is a panther

sitting, with its head turned towards him. The statuette was placed on a square-shaped carved pedestal decorated with incisions. Exquisite work.

Literature:

ABJ 1969, 95, no. 110; Величковић М. 1972, no. 66; *Ant. teatar na tlu Jug.*, no. 15.

34. Bronze cover – Bacchus

Dimensions: Height 7.4 cm; width 6.1 cm; thickness 2.7 cm
 Site: “Pećine” site. *Viminacium*.
 Today in: National Museum in Požarevac, inv. no. C 13474.
 Date: 1st – 3rd century.

Description:

Bronze lid with the sculptural bust of Bacchus. The deity is depicted as a mature man with long hair and a beard, with the strong face and the body wrapped in a tunic made either of rough fabric or animal skin. In his left, raised hand, he is holding a goat skin pouch and in his left a *patera*. Contents of a goat skin pouch flow onto the *patera*. Two small horns can be seen on his head. A high-quality work with pronounced expressivity.

Literature:

Спасић-Ђурић Д. 2002, 67, fig. 45.

35. Bronze appliqué – Bacchus

Dimensions: 6 cm × 5 cm
 Site: Near Prahovo. *Aquae*.
 Today in: National Museum of Niš, inv. no. 541/P.
 Date: End of 1st or beginning of 2nd century.

Description:

Hollow bronze appliqué with a relief depiction of Bacchus’ head. Boyish face with a regular-shaped nose, mouth half-open with full lips. Pupils not accentuated, but brow ridges pronounced. Hair is falling on the forehead, splitting on the top of the head. He is wearing a wreath of ivy leaves (*corymbus*) on his head, with two small horns protruding.

Literature:

Vuković M. 1960, 260, fig. 1; Дрча С. 1991, 24, no. 14, fig. 14.

36. Bronze appliqué – Bacchus

Dimensions: Height 3.9 cm
 Site: Unknown, Кладово. *Pontes*.
 Today in: Archaeological Museum Zagreb, inv. no. 15796.
 Date: 2nd or 3rd century.

Description:

Full boyish face, oval, with thick locks of hair with a larger leaf and small apple inserted on both sides. Nose is small, lips are full, eyes slightly ac-

centuated. Remains of a thick nail can be seen in the hollow on the back side. Most likely a depiction of Bacchus.

Literature:

Brunšmid J., *Vjesnik* 1913–1914, 248, no. 163; *Ant. teatar na tlu Jug.*, no. 17.

37. Bronze statuette – Bacchus

Dimensions: Height 21cm
 Site: Slana Bara near Vidin. *Bononia*.
 Today in: –
 Date: 2nd to 4th century.

Description:

Bronze statuette of nude Bacchus standing, leaning onto a column. His right arm is raised and placed behind his head, while the left is lowered, leaning onto a column which resembles a large *thyrsus*. In the lowered left hand he is holding a *paterna*. His hair is bushy, curly, shoulder-length, with a ribbon on his head whose ends fall towards the shoulders. The typical footwear, *cothurni*, is accentuated.

Literature:

Čolakov I. 2004, 80, fig. 8.

38. Bronze statuette – Bacchus

Dimensions: Height 11 cm
 Site: Unknown.
 Today in: Belgrade City Museum, inv. no. AA/4302.
 Date: 2nd to 4th century.

Description:

Bronze statuette of Bacchus standing, resting the weight of his body on the left leg, while the right one is slightly stretched. With his right hand he is holding a knife, probably for pruning vine (*falx vinitoria*) or picking grapes (*falcula vineatica*), while holding a cluster of grapes in his raised left hand. He is wearing an apron around his waist, which bends at the back by means of a thorn which was used to fasten the statuette to its background. Coarse work, summarily executed, highly expressive.

Literature:

Бојовић Д. 1985а, cat. no. 19, fig. 19; Петровић Б., *Ant. бронз. Сингид.*, 37, no. 17.

39. Bronze statuette – Satyr and baby Bacchus

Dimensions: Height 8.6 cm
 Site: Unknown.
 Today in: Belgrade City Museum, inv. no. AA/ 3329.
 Date: 2nd or 3rd century.

Description:

Bronze statuette of a nude Satyr about to step with his right foot. With his left raised arm he is holding the baby Bacchus, while in the right, hanging along the body, he is holding a knife (*cultellus*). Satyr's head is looking upward towards the child held in the raised arm. His body is skillfully sculpted with the sense of proportion, and with accentuated musculature and the details. At the back, there is a nicely shaped plastic tail. Very good with great attention to detail.

Literature:

Бојовић Д. 1985б, cat. no. 22, fig. 22; Срејовић Д., Цермановић-Кузмановић А. 1987, 78, no. 30; Петровић Б. 1997, *Ант. бронз. Сингид.*, 39, no. 27.

RELIEF MIRRORS**40. Relief mirror – Dionysus and Ariadne**

Dimensions: Diameter 9.8 cm; thickness 1.5–2 mm
 Site: Viminacium. *Viminacium*.
 Today in: National Museum in Požarevac, inv. no. C–1769/P.
 Date: End of the 2nd or first half of 3rd century.

Description:

Relief on a bronze, silver and gold mirror, made by hammering on a mold. The central part of the composition is occupied by Dionysus resting on a couch (*klyne*). With his left hand he is leaning onto the head of the couch, while holding his beard with the right hand. The upper part of his body is nude, while the lower is wrapped by a robe around the hips. Ariadne is in front of him on *klyne*. Her left knee leaning onto the *klyne*, and her right leg on the floor. Ariadne is nude, and below her waist she is covered with a drapery. Above her head is a veil in the form of a canopy. Her right arm with the open hand is raised, and she is holding Dionysus with her left arm. On her neck Ariadne is wearing a necklace of large pearls. They both have wreaths in their hair. Behind Ariadne there is a Satyr in movement, and behind Dionysus there is a bust of Helios with an aureole and a robe fastened with a buckle. In his left hand, Helios is holding a whip thrown over his shoulder, its ends fluttering behind his back. At the foot of the couch there is a shield, a sword and greaves. Exquisite work, both in terms of composition and workmanship, with finest attention paid to the details.

Literature:

Rankov J. 1980, cat. no. 49; Karović G. 1995, 217–224, fig. 1–3, T. I/2; Крунић С. 2000; Спасић Д. 2001, 162–165, no. 1, fig. 2–3; Спасић-Ђурић Д. 2002, 72, fig. 51; Pilipović S. 2010, 37, fig. 7.

SILVER DISHES**41. Silver cup – Ariadne's cup**

Dimensions:	Diameter 11.5 cm; height of the vessel 11.5 cm; weight 440 gr
Site:	Unknown.
Today in:	National Museum in Belgrade, inv. no. 850/II
Date:	End of 1 st or early 2 nd century.

Inscription (inscription is incised on the wide surface around the central carved part of the foot):

LUCILI FL (avii) VALENTIS pr(aefecti) cor(tis) HI(spanorum)

Description:

Relief on the revetment of the semispherical cup on a massive foot with handles which extend in an arch above the fringe. On one side there is a depiction of a sea panther looking rightward, sailing on the sea waves. On his back Dionysus is sitting with a robe thrown over his left arm and leg. In his left hand he is holding a *thyrsus*, and in his right, in front of the sea panther's head, a *cantharus*. In front of the panther there is Eros beating the cymbals. On the other lateral side there is a depiction of Ariadne on the back of a sea panther. In her left hand she is holding the sacred basket (*cista mystica*), and a *thyrsos* in her right hand. Chiton is covering the lower part of her body, while the upper part is nude. Eros is in the front part, flying and playing the double flute (*syrix*).

Literature:

CIL III, 6334; Hirschfeld O. 1874, 423 = *CIL* III *Suppl.* 8278; Cichorius C. 1901, 303; Vassits M. 1903, T. 1/1.2; Greifenhagen A. 1967, 27–63, abb. 1–10, 13; Baratte F. 1976, 33, T. 1/1; Величковић М. 1983, cat. no. 45; Поповић И. 1994, 277, cat. no. 180.

TERRACOTTA**42. Fragmented patera handle – Bacchus/Liber**

Dimensions:	Height 7.1 cm; width 5 cm; thickness 1.3 cm
Site:	The "Više grobalja" necropolis. <i>Viminacium</i> .
Today in:	National Museum in Požarevac, inv. no. C 7292.
Date:	End of 2 nd or early 3 rd century.

Description:

On the handle of a patera made of terracotta there is a relief of the figure of Liber standing with long hair which falls toward his shoulders in curls. Liber has *nebris* (*νεβρός*) or *aegis* thrown over his right shoulder. In his left hand he is holding a raised *pedum* and in the right he is holding a *cantharus* the contents of which he is pouring on a dog beside his legs.

Literature:

Зотовић Љ., Јордовић Ч. 1990, 30–31, fig. 5; Цвјетићанин Т. 1995, 167, Т. 7/2.

43. Fragment of a relief – Bacchus

Dimensions: Height 8.1 cm
 Site: Fortification, northern gate, Ravna. *Timacum Minus*.
 Today in: Homeland Museum Knjaževac, inv. no. 251/80.
 Date: 2nd or 3rd century.

Description:

Fragment of a terracotta relief with a depiction of Bacchus/Dionysus head framed with leaves of grapevine and large grapes. The face is finely modelled with delicately executed details of his locks of hair and two large grapes, almost three-dimensionally hanging above.

Literature:

Петровић П. – Јовановић С. 1997, 65, cat. no. 19.

TERRACOTTA LAMPS**44. Terracotta lamp – Bacchus mask**

Dimensions: —
 Site: Belgrade. *Singidunum*.
 Today in: Belgrade City Museum, inv. no. AA/2559.
 Date: Second half of 1st, or beginning of 2nd century.

Description:

A Bacchus mask with *thyrsus* and *syrinx* given in the left profile, depicted on a hollowed discus bordered with a concentric ring.

Literature:

Крунић С. 2009, fig. 2.

45. Terracotta lamp – Bacchus mask

Dimensions: —
 Site: Ritopek. *Tricornium*.
 Today in: Belgrade City Museum, inv. no. AA/1312.
 Date: Second half of 1st, or beginning of 2nd century.

Description:

A Bacchus mask with *thyrsus* and *syrinx* presented in the left profile, depicted on a hollowed discus bordered with a concentric ring. The head is carefully modelled with a number of incisions which represent the hair. *Thyrsus* was also decorated with incisions.

Literature:

Крунић С. 2009, fig. 1.

46. Terracotta lamp (10 pieces) – Bacchus mask

Dimensions: –
Site: *Viminacium*.
Today in: Institute of Archaeology Belgrade (archaeological record).
Date: End of 1st to mid-2nd century.

Description:

A Bacchus mask depicted on a concave discus separated from the shoulder.

Literature:

Копан М. 1995, with a table on the page 408.

47. Terracotta lamp (40 pieces) – Bacchus mask

Dimensions: –
Site: *Viminacium*.
Today in: Institute of Archaeology Belgrade (archaeological record).
Date: Between 20s and 160s C.E.

Description:

A Bacchus mask with a *thyrsus* and a curved flute, depicted on a concave discus separated from the shoulder.

Literature:

Копан М. 1995, with a table on the page 408.

48. Terracotta lamp (2 pieces) – Bacchus mask

Dimensions: I: 8.7 × 6.4 × 2.4 cm; II: 8.2 × 6.4 × 2.3 cm
Site: Агџар. *Ratiaria*.
Today in: Национална археологически музей при БАН, София, inv. no. 3724 and 3133.
Date: End of 1st until the first half of 3rd century.

Description:

A Bacchus mask with *thyrsus* and *syrinx*, depicted on a concave discus separated from the shoulder.

Literature:

Кузманов Г. 2002, no. 2 and no. 3.

GEMS**49. Carneole gem – Bacchus**

Dimensions: 17.2 × 12 × 4.1 mm
Site: Unknown. Purchased from H. Lederer from Belgrade.
Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 3344/III
Date: 2nd or 3rd century.

Description:

On this oval, carneole gem, Bacchus is presented in a standing frontal position. He has a fabric thrown over his right shoulder, wrapped around the hips. With his right raised hand he is holding a *thyrsus* and with his left he is pouring out *cantharus* above a panther that rearing. Visible floor line.

Literature:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 376, cat. no. 168, Т. 15; Кузмановић-Нововић И. 2007, 150, cat. no. 1.

50. Jasper gem – Bacchus

Dimensions: 11.6 × 8.2 × 3 mm
 Site: Unknown.
 Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 1575 /II
 Date: 2nd or 3rd century.

Description:

On this oval, red jasper gem, Bacchus is represented in a standing, frontal position. He has coat thrown over his right shoulder. With his left hand he is holding a *cantharus*, and with the right, raised hand he is holding a *thyrsus*. He has a robe thrown over his right shoulder. There is a panther beside his legs. Visible floor line.

Literature:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 376, cat. no. 169, Т. 15; Кузмановић-Нововић И. 2007, 150, cat. no. 2.

51. Carneole gem – Bacchus

Dimensions: 11 × 9 × 2.2 mm
 Site: Unknown.
 Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 1712/II
 Date: 2nd or 3rd century.

Description:

On this oval, yellow-orange carneole gem Bacchus is presented in a standing position, turned to the left. In his left hand he is holding a *thyrsus*, and in his right a *cantharus*. The lower part of the gem is damaged. It probably contained a depiction of a panther.

Literature:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 376, cat. no. 170, Т. 15.

52. Chalcedony gem on a gold ring – Bacchus

Dimensions: Diameter 2.8 cm, bazel length 2 cm, weight 19.75 g
 Site: Unknown.
 Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 4214/III
 Date: First half of the 2nd century.

Description:

Ring made of gold and multilayered chalcedony. A standing figure of Bacchus was engraved in the gem's light blue layer, looking rightward, with a drapery thrown over his right shoulder. In his right hand he is holding a *thyrsus*, and in the left, held low, a bowl (?). Above him is a cluster of grapes, and to his right there is an animal, probably a panther.

Literature:

Поповић И. 1992, no. 11; Кузмановић-Нововић И. 2005, 377, cat. no. 172; Кузмановић-Нововић И. 2007, 151, cat. no. 4; Pilipović S. 2010, 33, fig. 4.

53. Opal gem – Bacchus

Dimensions: 10 × 8.6 × 2.8 mm
Site: Unknown.
Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 1841/II
Date: 2nd or 3rd century.

Description:

A naked male figure, Bacchus, is depicted on this opal gem of the dark green colour with carneole inclusions. He is standing in front of a tall plant moving toward the left. Bacchus has a drapery thrown over his right shoulder. In his right hand he is holding a bowl with two boughs, and in his left possibly a *thyrsus*. Visible floor line.

Literature:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 377, cat. no. 175; Кузмановић-Нововић И. 2007, 151, cat. no. 6.

54. Jasper gem – Dionysus/Demeter

Dimensions: 15 × 11 mm
Site: Unknown. Purchased from the collection of S. Simonović.
Today in: Museum of applied art, Belgrade, inv. no. 4547.
Date: 2nd – 4th century.

Description:

An ancient gem on a 19th century gold ring. A male figure is depicted on this oval dark red jasper gem. The deity is turned to the left, with the right leg bent in the knee. He is holding two ears of wheat in the left hand, and a grape with vine in his right hand. Drapery is thrown over his shoulders, falling down his back, to the ankles. There is a star beside his legs, with the floor line visible. Probably a depiction of the syncretistic deity Demeter – Dionysus.

Literature:

Кузмановић-Нововић И. 2006, 17, cat. no. 8.

55. Carneole gem – Bacchus

Dimensions:	15.6 × 10.6 × 4.6 mm
Site:	Kostolac. <i>Viminacium</i> .
Today in:	National Museum in Požarevac, inv. no. 1204.
Date:	2 nd or 3 rd century.

Description:

A figure of Bacchus, standing, turned to the left, depicted on a translucent and transparent orange carneole gem with inclusion. He is holding a *thyrsus* in his left, raised hand, with a snake wrapped around the staff in an 8 shape. His right hand is stretched, holding *cantharus* with tall handles. Visible floor line.

Literature:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 377, cat. no. 171; Кузмановић-Нововић И. 2007, 150, cat. no. 3.

56. Garnet gem – Bacchus

Dimensions:	9 × 8 × 3 mm
Site:	Unknown. Donated by A. Simsi who had bought the gem in Požarevac from the Zlatanović jeweller.
Today in:	Magyar Nemzeti Museum, Budapest, inv. no. 1841/II
Date:	4 th century.

Description:

On this oval, dark red garnet gem Bacchus is depicted nude, in a standing frontal position with the head in the profile turned to the left. In his right hand he is holding a bowl, and with his left he is leaning onto a *thyrsus*.

Literature:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 377, cat. no. 172.

57. Onyx gem on an iron ring – Bacchus

Dimensions:	11 × 9 × 3 cm
Site:	Eastern necropolis, tomb 199. <i>Scupi</i> .
Today in:	Skopje City Museum, inv. no. 1217.
Date:	2 nd – 4 th century.

Description:

Iron ring with a dark yellowish onyx, poorly preserved in fragments. On the gem there is a depiction of a standing frontal figure of Bacchus, with drapery thrown over his body and an ivy wreath on his head (*corymbus*). The deity is holding a *thyrsus* with his right hand, and *cantharus* with his left, held low. There is a panther beside his legs.

Literature:

Микулчић И. 1974, 114, fig. 66; Коракевик Д. 1984, cat. no. 73, fig. 73; Pilipović S. 2010, 33, fig. 1.

THIASUS

STONE SCULPTURE

58. Marble sculptural fragment – Silenus and a Maenad

Dimensions:	Height 37 cm
Site:	“Čair” site. <i>Viminacium</i> .
Today in:	National Museum in Požarevac, inv. no. 71.
Date:	3 rd or beginning of 4 th century.

Description:

Fragment of a figural composition made of fine-grained white marble. A tree is on a square postament, at the foot of which is an older, semi-nude man, Silenus, with a beard, offering a bowl to a panther. One cluster of grapes is next to his head, while the other is in front of the panther. Above them is a figure of a woman in movement, with her left leg stretched and whose drapery is fluttering – probably a Maenad in motion. Maenad stretched out his left leg and her drapery fluttering in accordance with the movement. The background of the tree trunk is flat and partially polished with no details. The composition was skillfully organized, and the sculpture was modelled with care and with pronounced three-dimensionality. Exquisite representation of the animal, with accentuated ripped muscles and expressive vigour. Silenus and Menead are most likely part of a scene from the Dionysian cult. It highly resembles the sculpture from Ravna, cat. no. 66.

Literature:

Tomović M. 1992, 107–108, no. 147, T. 33/4.

59. Marble sculpture – Priapus

Dimensions:	Height 6.2 cm
Site:	“Više grobalja” site. <i>Viminacium</i> .
Today in:	National Museum in Požarevac, inv. no. 1571.
Date:	3 rd or 4 th century.

Description:

Sculpture preserved in fragments, made of fine white marble, representing a reduced and summarily modelled figure of the ithyphallic Priapus with his dress held up. Work of a local sculptor.

Literature:

Tomović M. 1992, 114, no. 171, T. 47/1.

60. Marble sculpture – a Satyr (?)

Dimensions:	Height 22 cm
Site:	West gate sector, Gamzigrad. <i>Romuliana</i> .
Today in:	National Museum Zaječar, inv. no. B 2412.
Date:	c. 310 C.E.

Description:

White marble torso of a nude man. Only the part from waist to thigh is preserved. He is depicted in the standing position in an accentuated contrapposto with the weight of his body resting on the right leg. Possibly a representation of a Satyr. Work of high quality.

Literature:

Gamzigrad 1983, cat. no. 8; Živić M. 2005, cat. no. B 16.

61. Marble sculpture – a Satyr

Dimensions:	Height 32 cm
Site:	Bath. Brzi Brod. <i>Mediana</i> .
Today in:	National Museum of Niš, inv. no. 171.
Date:	First decades of 4 th century.

Description:

Torso of a man, a Satyr, made of fine-grained white marble. The head, arms and parts below hips are broken off. A fawn's skin (*nebris*, νεβρός) or billy-goat's skin (*aegis*) is tied in a knot on his right shoulder, its ends shaped as hooves. The skin covers the right part of the torso, and in the middle the fawn or billy-goat's head with horns is visible, positioned *en face*. Exquisite work. Proportionally modelled body with pronounced musculature. Realistic depiction of pleated animal skin which covers the body. Outstanding work.

Literature:

Вулић Н. 1941–1948, no. 240; Jovanović A. 1975, 61, fig. 18; Tomović M. 1992, 111, no. 159; Дрча С. 2004, no. 71.

62. Fragment of a marble sculpture – a Satyr

Dimensions:	Height 20 cm
Site:	Peristyl of the palace along the northern wall of one of the rooms of the western portico. <i>Mediana</i> .
Today in:	National Museum of Niš, inv. no. 991/R.
Date:	First quarter of the 4 th century.

Description:

Fragment of a sculpture made of fine white marble. Head of a boy, Satyr, is damaged at the nape, right part of the face and hair. His head is looking downward, towards the right shoulder. His oval and tender face is framed with bushy hair with large locks. The boy has goat's ears, short horns and

small fringes under his chin. An ivy wreath is on his nape. His nose is small, and eyes wide open with thin eyebrows. Cunning smile is spread over his face. Exquisite work modelled on the Hellenistic tradition.

Literature:

Jovanović A. 1975, 58, T. 7/8; Петровић П. 1976, 150, fig. 63; Срејовић Д., Цермановић-Кузмановић А. 1987, 152, no. 67; *Рим. цар. гр.* 1993, 254, no. 88; Tomović M. 1992, 113, no. 166; Петровић П. 1994, 37, no. 6, fig. 25; Дрча С. 2004, no. 82; Дрча С. 2006, fig. 26.

63. Fragment of a sculpture – a putto, Dionysus (?)

Dimensions: Height 38 cm
 Site: Bath. Brzi Brod. *Mediana*.
 Today in: National Museum of Niš, inv. no. 174.
 Date: First quarter of the 4th century.

Description:

Fragment of a sculptural group made of white marble. Nude figure of a boy in movement with arms raised. The figure is quite damaged, both arms are broken, from the elbows down, as are the lower parts of the legs. The boy has long, curly hair which is falling by the cheeks, towards his shoulders. There are leaves in his hair. The head is bowed towards a four-legged animal to the boy's right, even though it is turned towards the left. The animal figure is badly damaged. A part of the cluster of grapes with a vine leaf was unearthed beside this figure. This is probably the child Bacchus or a *putto* from a Dionysian composition.

Literature:

Вулић Н. 1941–1948, no. 238; Tomović M. 1992, 103, no. 127, T. 47/8.

64. Fragment of a sculpture – a Maenad

Dimensions: Height 16.2 cm
 Site: Niš. *Naissus*.
 Today in: National Museum of Niš, inv. no. 39/R.
 Date: 3rd or 4th century.

Description:

Fragment of a sculpture of which only a head of a child is preserved. The head is turned to the left, with damages on the nose, chin and the crown of the head. The face is oval, with plump cheeks and almond colour eyes with no pupils. Eyebrows are accentuated, mouth has a regular shape. Towards the top of his low forehead there is a narrow ribbon, and in his thick hair there is a wreath of leaves of fruits (*corona convivalis*). Around the face, broad locks of hair parted in the middle and at the back of the head are combed in a low chignon. This is probably a Bacchante, a Maenad.

Literature:

Вулић Н. 1941–1948, no. 259; Петровић П. 1976, 56, fig. 23; Срејовић Д., Цермановић-Кузмановић А. 1987, 132, no. 57; Томовић М. 1992, 93, no. 94; *Рим. цар. гр.* 1993, 226, no. 79; Дрча С. 2004, no. 67.

STONE RELIEFS

65. Jason's sarcophagus – a Satyr and a Maenad

Dimensions: 2.28 × 0.92 × 1.13 m
 Site: Drmno. *Viminacium*.
 Today in: Gunpowder Magazine, Lower Town, Belgrade.
 Date: Second half of 2nd or the first half of 3rd century.

Description:

On the front side of the sarcophagus, around the inscription field bordered with a volute characteristic for Noricus and Pannonia, there are two niches finishing with a saddle-shaped volute. In the left niche, there is a depiction of Jason with the golden fleece, and in the right, Perseus with the Medusa's head. Lateral sides of the sarcophagus are divided into three fields each. Central fields of lateral sides contain figures which are largely damaged. On the left lateral side of the sarcophagus a young man is depicted, a Satyr, with *nebris* (*νεβρός*) or *aegis* thrown over his shoulders. In his hands he was holding objects that are difficult to identify. There is a snake entwining itself around his raised left arm. On the right lateral side there is a depiction of a girl, a Maenad, with her back turned. With her right hand she is holding the chimation which started falling, revealing the upper part of the body. In the left hand, raised high, she holds a round object which cannot be clearly seen, either a *tympanon* or more likely a triumphal wreath (*corona immortalis*). Figures of the Satyr and the Maenad on lateral sides are flanked with *canthari* with grapevine and clusters of grapes. Exquisite work. Figures are represented proportionally, with the knowledge of anatomy. Special care was paid to the modelling of the body, also to details such as the creases on the Maenad's chimation or the leaves and grapes in the composition with the *canthari*.

Literature:

Kanitz F. 1868, 407–409 with a drawing; Cumont F. 1894, 28, fig. 5–7; Kanic F. 1985, 182–183 with a drawing; Vasić M. 1905, 156–157; Đorđević M. 1989–1990, 136–137, drawing no. 8–10; Pilipović S. 2004, 65–78, fig. 1–5.

66. Fragment of a relief – Silenus

Dimensions: Height 14 cm
 Site: Ravna. *Timacum Minus*.
 Today in: Unknown (Reference work state that it was once owned by National Museum of Niš).
 Date: 2nd – 4th century.

Description:

Fragmentarily preserved sculpture depicts an older male figure, Silenus, with a beard, under a tree, feeding a four-legged animal with his right hand, and a panther in front of him. Stylized and summarily executed work. By its theme and the position of figures, it resembles a sculpture from Viminacium, cat. no. 58.

Literature:

Вулић Н. 1941–1948, no. 202.

67. Marble relief – The sleeping Ariadne

Dimensions: Fragment no. 1: 36 × 30 × 24 cm; fragment no. 2: 103 × 51 × 31 cm; fragment no. 3: 25 × 30 × 20 cm
 Site: Baths, Gamzigrad. *Romuliana*.
 Today in: National Museum Zaječar, inv. no. G/1480; G/1544; G/1543.
 Date: End of 2nd or the beginning of 3rd century.

Description:

Reconstructed marble relief, made of three parts, depicting Ariadne with her eyes shut, in a reclining position. Her right arm is raised, bent in the elbow and turned over her head. Her left hand is in front of the body, also bent in the elbow, positioned as support. The left leg is bent in the knee, positioned under the right leg. Upper part of the body is naked, while her lower part is covered with drapery. Around her neck she is wearing a pendant in a shape of a crescent. Expressive work. The artist's skill can be especially seen in the modelling of the sculpture and the creases on the drapery.

Literature:

Лаловић А. 1997, 437–441; Лаловић А., Јовановић С., Ружић М. 1998, 203; Лаловић А. 2001, 239–241, fig. 1 and 2.

68. Relief on a column capital – a Silenus and a Maenad

Dimensions: Capital: 25 × 40 cm
 Site: Gamzigrad. *Romuliana*.
 Today in: National Museum Zaječar, inv. no. G/757.
 Date: Beginning of 4th century.

Description:

A Silenus's head, hard lines and strong facial expressions, is depicted on this fragmentarily preserved marble capital, decorated with four acanthus leaves. The Silenus's head is much damaged, especially in the lower part. On the opposite side of the capital is the head of a woman, with oval shape of her head framed with locks of hair, probably a Maenad.

Literature:

Gamzigrad, 1983, 89, no. 33; Срејовић Д. 1985, 63, fig. 63; Срејовић Д. 1993, 215, cat. no. 59.

69. Relief on a pilaster – Putti picking grapes

Dimensions:	161 × 40 × 12 cm
Site:	Façade of the easter gate of the younger fort. Gamzigrad. <i>Romuliana</i> .
Today in:	National Museum Zaječar, inv. no. G/1452.
Date:	Beginning of 4 th century.

Description:

Fragmentarily preserved marble pilaster with a low relief. On its lateral sides, the pilaster is decorated with a small decorative floral motif. The central relief was also flanked with small vines is located on the front part, extending along the whole pilaster. It consists of intertwined grapevine with leaves and grapes with naked figures (*putti*) in various positions. In the lower part there are two figures, one of which is holding a ram. The scene depicts the act of grape picking (*Vindemia*).

Literature:

Рум. нар. зр. 1993, 210, cat. no. 52.

70. Marble relief – Pan and Nymphs

Dimensions:	47 × 42 × 9 cm
Site:	Unknown.
Today in:	Unknown (reference works state that it was once owned by the National Museum in Belgrade).
Date:	2 nd or 3 rd century.

Description:

Relief plate made of white marble, with the upper left corner missing. On the damaged left side, only the legs of one Pan are preserved. To his right there is a large amphora, and two women, probably Nymphs holding hands and dancing. Both Nymphs are wearing chiton and *chimation*. Between them is an object which resembles a small bell. The relief is only known from references, but one can notice that it was been modelled on the Hellenistic tradition and that it was a work of high quality.

Literature:

Вулић Н. 1931, no. 619.

71. Marble relief – a Maenad and Pan

Dimensions:	Height 17.5 cm
Site:	Unknown.
Today in:	Unknown (reference works state that it was once owned by the National Museum in Belgrade).
Date:	2 nd or 3 rd century.

Description:

Fragment of the upper part of a semi-circular marble plate. In its central part, the upper part of a naked woman is visible, a Maenad, and above, to her left, a bough. Woman is holding a grape in her right raised hand, and around her hand a large snake is entwining itself. Two tendrils are falling over her shoulders. To her left is Pan, with crossed goat legs. With both of his hands, one of which he has raised to his head, he is holding a long, curved object.

Literature:

Вулић Н. 1931, no. 616.

BRONZE SCULPTURE**72. Bronze weight (pondus) – Faunus/Pan**

Dimensions: Height 9.1 cm; width 5.2 cm; weight 426 g
 Site: Stepojevac, near Belgrade. *Singidunum*.
 Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 3964/ III
 Date: 2nd or 3rd century.

Description:

Bronze weight in the shape of Faunus/Pan's bust on a carved pedestal. The face is depicted realistically, eyes slightly apart, nose wide, lips full. Hair is falling in large locks, with two little horns at the top and two warts underneath. On the left shoulder is *nebris* (νεβρός) tied into a knot. Well shaped shoulders and torso. Exquisite work of high quality.

Literature:

Величковић М. 1972, 94–95, cat. no. 154, fig. 154; *Ант. бронз. Сингид.*, 247, no. 394.

73. Bronze statuette – Priapus

Dimensions: Height 5.5 cm
 Site: 6–8 Zmaj Jovina Street, Belgrade. *Singidunum*.
 Today in: Belgrade City Museum, inv. no. AA/4783.
 Date: 2nd or 3rd century.

Description:

Statuette of Priapus in the standing position, *en face*, damaged in fire. Lower parts of both legs missing. Bushy hair and the beard frame the strongly shaped face. In his hands he is holding the ends of an apron containing fruits. Genitals are emphasized.

Literature:

Ант. бронз. Сингид., 38, cat. no. 22.

74. Bronze statuette – a Maenad

Dimensions:	Height 2.6 cm
Site:	Unknown. <i>Singidunum</i> .
Today in:	Belgrade City Museum, inv. no. AA/4377.
Date:	3 rd century.

Description:

Bronze statuette depicts an oval, *en face*, face of a woman, most likely a Maenad. Hair is parted in the middle, braided along the cheeks. Eyes incised, with punctured pupils. Small horns are above his forehead. Detailed work.

Literature:

Ант. бронз. Сингид., 71, cat. no. 55.

75. Bronze bowl – a Satyr

Dimensions:	Height with handle: 19.5 cm
Site:	Kostolac. <i>Viminacium</i> .
Today in:	–
Date:	End of 2 nd or the beginning of 3 rd century.

Description:

Bronze, hollow cast bowl with a handle in the shape of a young man's bust, a Satyr, on a carved hollow cast base. On the crown of the head there is an opening which used to be closed with a lid with a buckle whose remains are found on the back side. Arched handle with ends bent is in a stylized form of bird heads. The bust is rising from an irregular calyx with visible petals. Over his left shoulder *nebris* (νεβρός) or *aegis* is thrown over. Bushy, curly hair is falling on his shoulders in locks. The head is slightly tilted towards the left shoulder. After casting, the bowl was further refined by chasing. Quality work.

Literature:

Vasić M. 1905, 148 ff; Вујовић М. 1994, 88, no. 4. fig. 4.

76. Bronze statuette – Priapus

Dimensions:	Height 6.6 cm; width 2.9 cm
Site:	“Kod brešta” site. <i>Viminacium</i> .
Today in:	National Museum in Požarevac, inv. no. C 280.
Date:	2 nd or 3 rd century.

Description:

Bronze bust of ithyphallic Priapus which rises from a stylized handle. Bushy hair and beard frame the strong face of an older man. There is a wreath on his head. In his hands Priapus is holding an apron full of fruits, rustically fashioned. Genitals are very emphasized. Rough, but expressive work.

Literature:

Спасић-Ђурић Д. 2002, 67, fig. 44.

77. Bronze revetment – a Satyr

Dimensions:	5.6 × 6 cm
Site:	“Čair” site. <i>Viminacium</i> .
Today in:	National Museum in Požarevac, inv. no. 3124.
Date:	2 nd – 4 th century.

Description:

Fragment of bronze revetment made of thin tin, on which a figural depiction of Satyr was executed with the technique of hammering. On a smaller rectangular field within the frame of roughly indicated astragal, there is a rough and summarily depicted figure of a man, a Satyr, facing right in profile. His right arm is raised, but its larger part is missing and it cannot be determined whether he held anything in it. The left arm is bent in the elbow. The lower half of the figure morphs into the shape of an animal, with rounded thighs, thin legs, hooves and a tail. To his left is a summarily depicted grapevine with grapes, from which one branch with two grapes extends behind the Satyr's back and ends on the right part of the relief above his shoulder. The Satyr was most likely holding onto the vine with his right hand raised. Based on the damages, it can be concluded that the panelling had one or more of such framed fields.

Literature:

Ђорђевић М. 1994, 44–45, no. 2; Pilipović S. 2010, 35, fig. 6.

78. Fragment of a bronze handle – Pan

Dimensions:	Height 8.6 cm; width 3.6 cm
Site:	“Kalište” site. <i>Viminacium</i> .
Today in:	National Museum in Požarevac, inv. no. 324.
Date:	1 st or 2 nd or century.

Description:

Lower part of the handle made in the shape of a Pan mask. Bushy beard and moustache, symmetrically positioned, encircle the face. A wreath of leaves is on his head, and above forehead a smaller part of a carved handle of a bowl is preserved. The back side is concave, so the handle could be securely attached to the bowl. Rough, but expressive work.

Literature:

ABJ 1969, 130, fig. 242.

79. Bronze appliqué – a Maenad

Dimensions:	Height 2.6 cm
Site:	Udovice, near Smederevo. <i>Vinceia</i> .
Today in:	National Museum in Belgrade, inv. no. 3253/III
Date:	2 nd or 3 rd century.

Description:

Hollow cast appliqué in the shape of a Maenad's head in high relief. She is depicted *en face*, with a wreath of flowers and leaves (*corona convivialis*) on her head. Eyes are the colour of almonds, wide open, incised. Mouth slightly curved downward. Parts of the face partially damaged. Solid work.

Literature:

Величковић М. 1972, 83, no. 125.

80. Bronze balsamarium – Silenus

Dimensions: –
 Site: Arčar. *Ratiaria*.
 Today in: –
 Date: 1st – 4th century.

Description:

Bronze balsamarium in the shape of bearded Silenus.

Literature:

Атанасова Ћ. 1991, 12.

81. Bronze appliqué – a Maenad

Dimensions: Height 4.7 cm; width 5.4 cm
 Site: Kladovo. *Pontes*.
 Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 2695/III
 Date: 2nd or 3rd century.

Description:

Hollow cast appliqué in the shape of a Maenad's head, shown *en face*. She is wearing a wreath of flowers and leaves, and on each side, above the temples, there are four leaves. Above forehead there are four flowers positioned in the form of a trapeze. The relief nature of the leaves and hair was done by incision, i.e. with lines, while the part of the floral diadem is decorated with tiny incised circles. In the right eye, incrustated paste is preserved. The back side of the appliqué has a flat finishing. Work of high quality.

Literature:

Величковић М. 1972, 82, no. 124. *Ant. teatar na tlu Jug.*, no. 56.

82. Bronze statuette – a Satyr

Dimensions: Height 11.7 cm
 Site: Kladovo (?) *Pontes* (?)
 Today in: National Museum of Niš, inv. no. 29/R.
 Date: 1st or 2nd century.

Description:

Cast sculpture of a nude Satyr playing. The figure is badly damaged, with its head, right hand and both feet missing. The weight of the body rests

on the right leg, while the left one is energetically drawn back. The Satyr is, wearing a robe around his waist, whose ends are fluttering due to his energetic movement. The left arm is bent in the elbow and it probably contained a *thyrsus*, while the right arm is stretched, downwards. Musculature is skillfully modelled, on both sides. Work of high quality.

Literature:

Вулић Н. 1941–1948, 309, no. 79; Зотовић Јб. 1961, 138–140, fig. 9–12; *ABJ* 1969, no. 120; *Ant. teatar na tlu Jug.*, no. 32; Дрча С. 1991, no. 5, fig. 5 and 5a.

83. Bronze handle – Pan

Dimensions: Length 7 cm
 Site: Orljane near Doljevci. Niš.
 Today in: National Museum of Niš, inv. no. 957/ P.
 Date: 1st or 2nd century.

Description:

In the middle of a fragmented, arched, cast handle is a realistically depicted head of Pan. The face is modelled expressively with accentuated eyes, large nostrils, mouth open, tongue sticking out and has a billy-goat beard. From the middle of his head begin long, spiral-shaped horns which extend upwards, following the curved shape of the handle. Rough, but expressive work.

Literature:

Дрча С. 1983, 28, no. 39, fig. 31; Дрча С. 2004, 175, no. 108.

84. Bronze lamp – Pan

Dimensions: Length 12.2 cm; height 5 cm
 Site: Northern necropolis. *Ulpiana*.
 Today in: Museum in Priština, inv. no. 34.
 Date: 1st or 2nd century.

Description:

Bronze lamp finished in the form of Pan's head with small, animal ear lobes and pointed horns on both sides of his forehead. Eyes are large and wide open, nose is flat, with regular lines. Mouth is wide open and negroid, with the nozzle with the fuel chamber coming out of it. On its neck is a handle in the form of a heart-shaped leaf and an arched, curved part. On the upper side is the buckle with a small chain attached, on which end is a small, conical bell. Quality work.

Literature:

Чершков Е. 1969, no. 35; *Арх. благо КуМ*, no. 235; *Ant. teatar na tlu Jug.*, no. 35.

85. Bronze appliqué – Silenus

Dimensions:	6.3 × 5 cm
Site:	Žitorada, near Prokuplje. <i>Hammeum</i> .
Today in:	National Museum of Niš, inv. no. 621/ P.
Date:	Beginning of 3 rd century.

Description:

Appliqué with a relief representation of Silenus' head. Oval face with plump cheeks is framed with thick hair, moustache and beard. Hair combed to the side and accentuated with incisions. The beard is combed out in locks, which is also accentuated with deeper incisions. Forehead is tall, brow ridges quite curved, with eyes wide open with no pupils. Nose is small, pug, creating the impression of an old and kindhearted man. Ears positioned asymmetrically, extending over his hair. On the forehead there is a ribbon decorated with incised circles, under which four ivy leaves are protruding. Details are carefully executed, accentuating the decorative character of the appliqué which was fixed to a situla.

Literature:

Vuković M. 1960, 260–262, fig. 2; Дрча С. 1983, 29, no. 42, fig. 35; Дрча С. 2004, 176, no. 110.

86. Bronze statuette – Priapus

Dimensions:	Height 8.5 cm
Site:	Unknown.
Today in:	National Museum in Belgrade, inv. no. 2795/III
Date:	2 nd or 3 rd century.

Description:

Fully cast statuette of the ithyphallic Priapus shown *en face* in a standing position. Hair and beard quite bushy. In his hands he is holding the ends of an apron with fruits. The statuette is executed roughly and summarily. Large part of it was done by engraving. Coarse and serial work.

Literature:

Величковић М. 1972, 57, no. 84.

87. Bronze statuette – Priapus

Dimensions:	Height 5.1 cm
Site:	Unknown.
Today in:	National Museum in Belgrade, inv. no. 2796/II
Date:	3 rd century.

Description:

Statuette of the ithyphallic Priapus, fully cast and quite damaged due to corrosion. He is standing and holding the upper parts of an apron with

fruits with both hands. Bushy hair, beard and moustache encircle the face. He is wearing a cap resembling a *petasus*. Summary and damaged work.

Literature:

Величковић М. 1972, 58, no. 85.

SILVER DISHES

88. *Silver cup – Sacrificing to Silenus/Priapus*

Dimensions: Diameter 12.3–13.2 cm; height of the vessel 11.2 cm; weight 341.85 g

Site: Jabučje near Lazarevac. Near Belgrade.

Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 4102/III

Date: First half of the 1st century.

Description:

On the sieve-shaped *calathus* made of thin silver tin, a relief is hammered. It depicts a libation (*libatio*) within an enclosed, walled space. In the upper register, the ithyphallic Silenus/Priapus is standing among the branches of a tree (*arbor sacrum*), a fawn's (*nebris*) or ram's skin (*aegis*) hanging from its branches. Silenus is turned to the right, holding a *thyrsus* in his left hand. In the lower register under the tree, there is an altar on which a priestess is sacrificing. Behind her, a semi-nude Maenad is playing the double flute. On the right side, Pan holding an amphora in his right hand. With his left hand Pan is sacrificing a goat which is resisting. An amphora is leaned onto the altar. There is a panther behind the Maenad. There are various Dionysian masks and attributes on the wall.

Literature:

Величковић М. 1983, cat. no. 35; Поповић И. 1994a, 255, cat. no. 140.

89. *Silver dish – Dionysian motifs*

Dimensions: Diameter 12.2 cm; weight 153.63 g

Site: Unknown.

Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 3981/III

Date: 2nd or 3rd century.

Description:

On the bordure of this oval dish (*lanx*), a frieze is depicted with relief representations of the following: an altar, a mask with a *thyrsus*, a tree, a goat lying, a bag on the *pedum*, a mask, a temple (?), a sphynx, a mask with a *thyrsus*, a tree, a goat lying, a mask and a sphynx.

Literature:

Поповић И. 1994a, 289, cat. no. 201.

90. Silver dish – Dionysian motifs

Dimensions:	Diameter 16 cm; height of the vessel 7.2 cm
Site:	Kostolac. <i>Viminacium</i> .
Today in:	Disappeared during World War 1.
Date:	Second half of the 4 th century.

Description:

A depiction of a Maenad mask, turned to the left, in the central part of a small circular. On the ring-shaped fringe is a frieze consisting of relief depictions of Maenad and Satyr masks, with animals running and a tree.

Literature:

Vassits. M. 1903, T. 24/19; Поповић И. 1994a, 358, cat. no. 338.

91. Silver *simpulum* – a Maenad

Dimensions:	diameter of the edge of <i>simpulum</i> 5.9 cm; diameter of the bottom 3.7 cm; handle length 7.7 cm; total height of the bowl with the handle 10 cm; upper width of the handle 1.7 cm; weight 75.50 g
Site:	Tekija. <i>Transdierna</i> .
Today in:	National Museum in Belgrade, inv. no. 2774.
Date:	86–86 or 89 C.E.

Inscription (on the outer part of the bowl one can see the incised lines, some of which represent cursive letters):

VALERI
Polo LVI

Description:

Relief on the outer part of the handle processed on a mold (same as cat. no. 92 and 93). On the lower, wider part of the handle, two volutes are flanking into a stylized flower. On both sides of the lower part of the handle are heads of swamp birds, swans perhaps, with long beaks. At the top is a Maenad mask with hair parted, and locks falling to the side. On her head she is wearing a wreath of ivy and flowers. The Maenad mask is flanked with swan heads with their beaks pointed downwards, holding small vines which join together in volutes at the place from which a stylized flower hangs, resembling the one on the bottom of the handle.

Literature:

Гаршанин М. и Д. 1951, 150; Мано-Зиси Ђ. 1957, 28–29, no. 31, T. 19; Strong D. E. 1966, 144; *Арх. благо Бердана*, cat. no. 156; Величковић М. 1983, cat. no. 46.

92. Silver patera – Silenus

Dimensions: Diameter of the edge of patera 10.5 cm; diameter of the bottom 5.9 cm; diameter of the fringe 2 mm; handle length 7.4 cm; height of the bowl 4.3 cm; upper width of the handle 1.7 cm; weight 170.08 g

Site: Tekija. *Transdierna*.

Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 2775.

Date: 86–86 or 89 C.E.

Inscription (located on the reverse side of the patera):

VALE

Description:

Relief on the upper part of the handle of a patera, cast in a mold (same as cat. no. 93). At the top of the handle, in the middle, is the Silenus' head, framed on both sides with a head turned from the centre to the side, of an animal which is not easily recognizable. It is possible that these are either lion or panther heads, or even the heads of a bird of prey. The surface of the handle is decorated with a floral ornament, vine, rosette and flowers, sapphron perhaps.

At the point where the handle joins the recipient, the handle widens and on both side there are representations of swamp birds, swans perhaps, with very long beaks. Birds are shown in profile, turning away from the centre of the handle. Their heads lie horizontally with a plastic representation of the eyes, beaks and crests, while their feathers are accentuated with tiny dotted incisions. Above each of their necks there is a volute-shaped spiral with a rosette.

Literature:

Мапо-Зиси Ђ. 1957, 29–30, no. 32, Т. 20; Величковић М. 1983, cat. no. 47; Поповић И. 1994а, cat. no. 162.

93. Silver patera – a Maenad

Dimensions: Diameter of the edge of patera 10.3 cm; diameter of the bottom 5.3 cm; handle length 6.7 cm; total height of the bowl with the handle 10 cm; upper width of the handle 1.7 cm; weight 157.60 g

Site: Tekija. *Transdierna*.

Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 2776.

Date: 86–86 or 89 C.E.

Inscription (locked on the riverse side of the paterrea):

VALE

Description:

Relief on the handle of the patera, mold-cast, same as cat. no. 92. The only difference is that instead of the head of the Silenus, there is a depiction of the head of a Maenad here. Her hair is parted in the middle and gathered into a chignon, with a lock of hair hanging on each side. The head is

flanked with representations of animal or bird heads. The handle is pierced in the place of the left head which flank the Medusa and through which an intertwining chain was thread on which an axe was hanging.

Literature:

Мано-Zиси Ђ. 1957, 30–43, no. 33, Т. 21 and 22; *Арх. благо Бердана*, cat. no. 157; Величковић М. 1983, cat. no. 48; Поповић И. 1994, cat. no. 163.

TERRACOTTA LAMPS

94. *Terracotta lamps (17 pieces) – a Maenad*

Dimensions: –
 Site: *Viminacium*.
 Today in: Institute of Archaeology Belgrade (archaeological record).
 Date: End of 1st to mid-2nd century.

Description:

On a concave discus separated from the shoulder there is a depiction of a Maenad with two double flutes.

Literature:

Копаћ М. 1995, with a table on the page 408.

95. *Terracotta lamp – a Maenad*

Dimensions: –
 Site: *Viminacium*.
 Today in: Institute of Archaeology Belgrade (archaeological record).
 Date: Second half of the 1st century.

Description:

On a concave discus separated from the shoulder there is a depiction of a Maenad carrying a stick with bowls at each of its ends.

Literature:

Копаћ М. 1995, with a table on the page 408.

96. *Terracotta lamps (9 pieces) – Silenus*

Dimensions: –
 Site: *Viminacium*.
 Today in: Institute of Archaeology Belgrade (archaeological record).
 Date: From the end of 1st to the first half of 2nd century.

Description:

On a concave discus separated from the shoulder, there is a depiction of Silenus' head.

Literature:

Копаћ М. 1995, with a table on the page 408.

97. Terracotta lamp (3 pieces) – a Satyr

Dimensions: –
 Site: *Viminacium*.
 Today in: Institute of Archaeology Belgrade (archaeological record).
 Date: *ca.* 110s–160s C.E.

Description:

On a concave disc separated from the shoulder, there is a depiction of a Satyr's head.

Literature:

Копан М. 1995, with a table on the page 408.

98. Terracotta lamp – Silenus

Dimensions: 8.8 × 6.8 × 2.5 cm
 Site: Eastern necropolis, Skopje. *Scupi*.
 Today in: Skopje City Museum, inv. no. 1294.
 Date: 2nd century.

Description:

On a discus of a clay lamp there is a relief of the Silenus mask. Above his pronounced forehead is a wreath with two flowers. Eyes are small, nose meaty, cheeks accentuated. Above his closed mouth is a rounded moustache. A small beard parted in the middle.

Literature:

Микулчић И. 1975а, 96, fig. 54. Микулчић И. 1975б, 138, Т. 5; *Ant. teatar na tlu Jug.*, 218, no. 417; Коракевик Д. 1984, cat. no. 47, fig. 47.

GEMS**99. Carneole gem – a Satyr**

Dimensions: 14 × 12.8 × 1.6 mm
 Site: Ritopek. Purchased from M. Baštanović from Ritopek in 1953. *Tricornium*.
 Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 1719/II
 Date: 2nd or 3rd century.

Description:

On an almost round, carneole gem of dark orange colour a nude Satyr is represented, turned to the right. In his left hand he is holding a *cantharus*, and in his left a *pedum* and *nebris*. Two horns can be seen on the head. Floor line visible.

Literature:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 378, cat. no. 176, Т. 15; Кузмановић-Нововић И. 2007, 151, cat. no. 7.

100. Jasper gem – a Satyr

Dimensions: 15.4 × 11.4 × 3 mm
Site: Unknown.
Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 1574/II
Date: 2nd or 3rd century.

Description:

On this oval, red jasper gem, there is a depiction of a nude Satyr in the dancing movement, with his arms raised, turned to the left. In his left hand he is holding a *pedum*, and in his right a *cantharus*. *Nebris* is thrown over the left shoulder. Floor line visible. The gem is cracked.

Literature:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 378, cat. no. 177, Т. 15; Кузмановић-Нововић И. 2007, 150, cat. no. 8.

101. Jasper gem – a Satyr

Dimensions: 14.6 × 11.8 × 3 mm
Site: Unknown. Purchased from H. Lederer from Belgrade.
Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 1759/II
Date: 2nd or 3rd century.

Description:

On this dark red, oval jasper gem, there is a depiction of a naked Satyr in the dancing movement turned to the right. In his left hand he is holding a grape, and in his right a *pedum*. The figure is slightly stylized.

Literature:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 379, cat. no. 178, Т. 15; Кузмановић-Нововић И. 2007, 150, cat. no. 9.

102. Carneole gem – a Satyr

Dimensions: 9.8 × 8 × 2.8 mm
Site: Unknown. Purchased from S. Simonović from Belgrade in 1965.
Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 3913/III
Date: 2nd or 3rd century.

Description:

On this oval, orange carneole gem, a Satyr is depicted nude, in a leftward movement. In his right hand he is holding a grape, and in his left a *pedum*. The gem is damaged in its lower part.

Literature:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 379, cat. no. 180, Т. 16; Кузмановић-Нововић И. 2007, 150, cat. no. 11.

103. Jasper gem – a Satyr

Dimensions: 14.4 × 11.4 × 3.8 mm
Site: Unknown.
Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 1871/II
Date: 2nd or 3rd century.

Description:

On an oval, dark red jasper gem, there is a depiction of a nude Satyr in a rightward movement. In his left hand he is holding a grape and in his left a *pedum*. The gem is damaged in its lower part.

Literature:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 379, cat. no. 181, Т. 16; Кузмановић-Нововић И. 2007, 150, cat. no. 12.

104. Jasper gem – a Satyr, Pan (?)

Dimensions: 15 × 11.7 × 2.2 mm
Site: Unknown.
Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 1587/II
Date: 2nd or 3rd century.

Description:

On the oval, orange jasper gem, a Satyr or Pan is depicted nude, in a leftward movement. His legs end in the shape of a horse or a billy-goat hooves. In his right hand he is holding the hind legs of a rabbit or rabbit's skin, and in the left a *pedum*. The gems is damaged at the top and the left side.

Literature:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 380, cat. no. 182, Т. 16; Кузмановић-Нововић И. 2007, 150, cat. no. 13.

105. Opal gem on an iron ring – a Satyr

Dimensions: Height 2.1 cm, width 2.5 cm, weight 5.49 g
Site: Unknown.
Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 2607/II
Date: First half of the 2nd century.

Description:

On this opal gem on an iron ring, a representation of a Satyr is incised, turned leftward. In his right hand he is holding a *pedum*, and wineskin in his left.

Literature:

Поповић И. 1992, no. 121; Кузмановић-Нововић И. 2005, 380, cat. no. 184, Т. 16; Pilipović S. 2010, 33, fig. 2.

106. Carneole gem – a Satyr

Dimensions: 10.8 × 9.8 × 2.6 mm
 Site: Unknown.
 Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 1685/II
 Date: 2nd or 3rd century.

Description:

On the gem made of transparent yellow carneole, a nude Satyr is playing with an animal, possibly a kid, in a leftward movement.

Literature:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 380, cat. no. 185, Т. 16.

107. Carneole gem – a Satyr

Dimensions: 12.8 × 10.6 × 2.8 mm
 Site: Unknown. Purchased from S. Simonović from Belgrade in 1965.
 Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 3863/III
 Date: 2nd or 3rd century.

Description:

On the oval gem made of transparent orange-yellow carneole, a naked Satyr, bent over, turned to the left, is playing with the little Eros or a little Satyr. At the back, there is a nicely shaped plastic horsetail.

Literature:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 381, cat. no. 186, Т. 16; Кузмановић-Нововић И. 2007, 152, cat. no. 15.

108. Carneole gem – a Satyr

Dimensions: 11.5 × 7.5 × 2.9 mm
 Site: Unknown. Purchased from H. Lederer from Belgrade.
 Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 3352/III
 Date: 2nd or 3rd century.

Description:

On the oval gem made of transparent, light red carneole, there is a depiction of a Satyr sitting, turned to the left. With his left arm he is leaning onto a rock, and maybe in his right hand he is holding *syrix*. Floor line visible.

Literature:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 381, cat. no. 187, Т. 16.

109. Agate gem – a Satyr

Dimensions: 14.8 × 10 × 5 mm
 Site: Unknown. Purchased from S. Simonović from Belgrade in 1965.
 Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 3886/III
 Date: 2nd or 3rd century.

Description:

On the oval gem made of zonar agate of yellow and gray-blue colour, Satyr turned leftward is bowing down to Dionysius' herme as a cultic object in front of him.

Literature:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 381, cat. no. 189, Т. 16; Кузмановић-Нововић И. 2007, 152, cat. no. 20.

110. Chalcedony gem – Sacrificing to Priapus

Dimensions: 11 × 8 × 3 mm
 Site: Unknown. Purchased from S. Simonović from Belgrade in 1965.
 Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 1797/II
 Date: 2nd or 3rd century.

Description:

On the oval, dark orange and milky white chalcedony, Satyr is sitting on a rock turned leftward towards the statue of Priapus on a postament with an amphora leaned onto it. He is holding a *cantharus*, with a wineskin next to him. Priapus' monument is standing on a tall pedestal, in the form of an ithyphallic figure.

Literature:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 382, cat. no. 190, Т. 16; Кузмановић-Нововић И. 2007, 152, cat. no. 21.

111. Carneole gem – a Satyr

Dimensions: 20 × 15.2 × 4 mm
 Site: Kostolac (?) *Viminacium* (?)
 Today in: National Museum in Požarevac, inv. no. 408.
 Date: 2nd or 3rd century.

Description:

On the oval, golden red carneole gem, there is a depiction of Satyr, nude, positioned *en face*, in the dancing movement with his arms raised and fingers spread. The composition seems unfinished.

Literature:

Кузмановић-Нововић И. 2005, 379, cat. no. 179, Т. 15; Кузмановић-Нововић И. 2007, 151, cat. no. 10.

112. Carneole gem on a gold ring – Silenus

Dimensions: Diameter 2.1 cm, length 2.5 cm; weight 5.49 gr
 Site: Kostolac. *Viminacium*.
 Today in: National Museum in Belgrade, inv. no. 719/II
 Date: Second half of 2nd century.

Description:

On a carneole gem on a gold ring, nude Silenus is depicted with a golden beard, sitting pensively, turned rightward, with his left arm bent in the elbow. At the back, there is a nicely shaped plastic horsetail.

Literature:

Поповић И. 1992, no. 17; Pilipović, S. 2010, 33, fig. 5.

113. Silver gem on an iron ring – Pan

Dimensions: Diameter of the head of the ring 1 cm
Site: “Musin grob” site, near Leskovac.
Today in: National Museum Leskovac, inv. no. 411.
Date: Mid-2nd century.

Description:

Relief on an incusted silver gem inserted into an iron ring. Pan, a bearded man, with nude upper body, with horns and legs of a ram, in semi-movement, depicted playing with a ram. His head is turned leftward, towards the ram, while his hands are stretched to the right. In his hand he is holding an object which remains unclear, perhaps a *syrinx*, moving it away from the ram. On the left side is the ram in a jumping movement, and behind him a branch of a tree. Under their feet is a horizontal floor line. The scene was done in the technique of casting, with the exception of the branch, which was engraved later on.

Literature:

Зотовић Р. 1997, 23–27, with figure on page 24; Pilipović, S. 2010, 33, fig. 3.

SABAZIUS

114. Marble plate with an inscription

Dimensions: 11 × 12 × 2 cm
 Site: “Više grobalja” site. *Viminacium*.
 Today in: National Museum in Požarevac.
 Date: Between 1st to the end of 3rd century.

Inscription:

---Σ]αβαζιτν [---

Description:

Fragment of a round, marble plate with an inscription in Greek.

Literature:

IMS II, no. 39.

115. Votive altar

Dimensions: 108 × 51 × 45 cm
 Site: Kuline near Ravna. *Timacum Minus*.
 Today in: National Museum of Niš, inv. no. 131.
 Date: 241 C.E.

Inscription:

*Pro salute imp(eratoris) | Flaviu[s] Cleme[s] (!) | Saba[zi]o pate|rno
 A[ug(usto)] pos|⁵ui[t M. Ant]o[nio] | Gordiano | Augusto et C[lodio]
 Pomp(eiano) co(n)s(ulibus).*

Description:

Votive altar made of greenish sandstone, damaged in the upper right corner and numerous other places.

Literature:

Вулић Н. 1941–1948, 82, no. 82; *AE* 1962, no. 338, *ILJg* III, no. 1283; Zotović Lj. 1966, no. 50; *IMS* III/2, 71, no. 13.

116. Ivory needle – Sabazius’ hand

Dimensions: Length 4.4 cm
 Site: “Više grobalja” site. *Viminacium*.
 Today in: National Museum in Požarevac.
 Date: Between 1st to the beginning of 3rd century.

Description:

Fragment of an ivory needle with the eye in the shape of Sabazius’ hand.

Literature:

Зотовић Љ., Јордовић Ч. 1990, Т. 185/7; Petković S. 1995, 81, cat. no. 342, Т. 16/2.

117. Ivory needle – Sabazius' hand

Dimensions:	Length 7.8 cm
Site:	“Više grobalja” site. <i>Viminacium</i> .
Today in:	National Museum in Požarevac.
Date:	End of 2 nd or first half of 3 rd century.

Description:

Ivory needle with the eye in the shape of a hand holding a fruit, most likely a pine cone.

Literature:

Petković S. 1995, 81, cat. no. 341, T. 16/1.

118. Ivory needle – Sabazius' hand

Dimensions:	Length 16 cm
Site:	Traian's Bridge. <i>Pontes</i> .
Today in:	National Museum in Požarevac.
Date:	End of 2 nd or first half of 3 rd century.

Description:

Fragment of an ivory needle with the eye in the shape of Sabazius' hand.

Literature:

Petković S. 1995, 81, cat. no. 343, T. 16/3.

119. Silver emblema – Sabazius

Dimensions:	Height 9.5 cm; width 11 cm; weight 9.45 gr
Site:	Tekija. <i>Transdierna</i> .
Today in:	National Museum in Belgrade, inv. no. 820/II
Date:	86–86 or 89 C.E.

Description:

Silver plate, an emblema, with a forged figure of which only the upper part remains. Male deity is sitting under an *aedicula* with vegetative ornaments and rosettes on a triangular pediment. Aedicula is leaned onto two-part columns with Corinthian capitals which are in their lower parts obliquely spiral-shaped, and in the upper parts fluted. Deity is depicted in semi-profile, turned leftward. He is wearing a chiton with a belt and a chlamis attached to the chest with an agraffe. The face is framed with thick hair whose locks are falling toward the shoulders, and short beard. In the outstretched right hand he was holding an object, probably a *paterna*. To the left is a *caduceus* with a spiral-shaped staff which ends with two leaves or wings, above which are two intertwined snakes. An insect, most likely a bee, is descending on the leaves. In the right corner of the aedicula, there is a vertically positioned double axe (*labrys*).

Literature:

Mano-Zisi Đ. 1957, 97–102, no. 35, T. 24; Mladenova L. 1959, 365–369; Picard Ch., *RA* II, 1961, 160–161, fig. 11 and 12; Lane E. N. 1985, 45, D2; Jovanović A. 1990, 29–36; Поповић И. 1994а, cat. no. 41.

120. Bronze statuette – Sabazius

Dimensions: –
 Site: Vidin. *Bononia*.
 Today in: –
 Date: 1st – 4th century.

Description:

Fragment of a bronze sculpture with Sabazius's bust, a pine cone, an eagle and a snake wrapped around a tree.

Literature:

Волков И. 1932–1933, 405, fig. 158.

121. Gold ring – Sabazius (?)

Dimensions: Diameter of ring 2.2 cm; diameter of bezel 2 cm
 Site: Niš. *Naissus*.
 Today in: National Museum of Niš, inv. no. 399/P.
 Date: End of 3rd or 4th century.

Description:

In the central part of the gold ring, a red semi-precious stone was inserted with an incised depiction of a deity. The deity is depicted with a beard, a helmet on his head, standing in a short chiton. In his right hand he is holding a sceptre. In front of him, there is an eagle standing on a column with a snake wrapped around it. The eagle's head is bowed and turned towards the hand of the deity which seems to be drawing the snake's attention to something, perhaps a pine cone. Beside the column is an animal which is not easy to identify, possibly a ram.

Literature:

Ајдић Р. 1974, 43, fig. on page 44; Јовановић А. 1977, 87–90, fig. no. 1; Јовановић А. 1978, 19; Дрча С. 2004, 190, cat. no. 137.

122. Marble sculpture – Sabazius (?)

Dimensions: Width of the base 25 cm
 Site: Ravna. *Timacum Minus*.
 Today in: National Museum of Niš.
 Date: 1st – 4th century.

Description:

On the white marble base, there are fragments of a pair of feet. Beside them, on one side there is a turtle, and on the other, remains of a column.

Literature:

Вулић Н. 1941–1948, 94, no. 205; Душанић С. 1975, 136, fut. 33.

THE CULT OF BACCHUS IN THE CENTRAL BALKANS FROM THE FIRST TO THE FOURTH CENTURY

S U M M A R Y

The complexity of the Bacchus cult, first established in the territory of Upper Moesia and then continued in the Late Roman provinces created on the same territory, the territory of the central Balkans, today stretching across the Republic of Serbia, is reflected not only in the cult's wide diffusion but in its complex characteristics and functions woven in from various influences: Roman, Hellenic, Thracian, Oriental and autochthonous. The name *Bacchus* was chosen as the title of this work, alongside the names Dionysus or Liber, as the best, or least worse, solution. In Upper Moesian inscriptions, the deity is referred to as *Liber*, once under the name of *Bacchus*, while for art, originating on the whole from Hellenic influences, the name *Dionysus* could accordingly be used. From this it can be concluded that research about the existence of the cult of Bacchus on this territory is very complex. It is difficult to speak definitively, but rather several possible explanations can be offered in accordance with current knowledge, in the hope that further archaeological research will offer precise and comprehensive understanding of this complex theme.

In Upper Moesia, Bacchus had been venerated from the earliest days of the formation of the province, and the predisposition of the local population towards this deity continued throughout the administrative changes to the provincial boundaries and during the 4th century. This is confirmed by archaeological material dating from the end of the 1st century to the beginning of the 4th. Silver vessels date from the earliest period: an imported cup with the scene of a sacrifice to Silenus/Priapus (cat. no. 88), silver items from Tekija hoard (cat. nos. 91–93) dating from 86–89 C.E., and an Ariadne cup (cat. no. 41). Lamps from Singidunum, Tricornium, and Viminacium also date from this earliest period (cat. nos. 44–47, 94, 96–97), as do a bronze sculpture of Bacchus from Singidunum (cat. no. 31) and an appliqué from Negotin (cat. no. 35). Most of the material dates from the 2nd or 3rd century. Material

from Late Roman villa at Mediana (cat. nos. 20–22, 61–63) and Late Roman palace of Galerius at Gamzigrad, called *Felix Romuliana*, date from the end of the 3rd and beginning of the 4th centuries. Research shows that Bacchus (or Liber) was venerated from as early as the first conquest of the Upper Moesian area and the formation of the province. A predilection towards this deity was expressed during the period of destabilization of power in the 3rd century and in the time of the creation of the province's boundaries, started in the Danube region during the reign of Aurelian (270–275) and finished in the Diocletian period (284–300). His veneration also continues after the administrative division of the Roman Empire, in the 4th century.

Bearing in mind that the earliest conquest of this territory between Macedonia and the Danube occurred in the northeastern part of the territory, the appearance of the oldest archaeological material in Singidunum, Viminacium and Transdierna, situated in the north–east area of the province, is understandable. For example, at the end of the 1st and beginning of the 2nd century Viminacium was an important military base during wars with the Dacians. Little is known about its pre–Roman inhabitants. It is presumed that at the end of the 1st century, many discharged legionaries had chosen to settle near the place of their service, in the vicinity of military camps, and by the beginning of the 2nd century this had become the rule. Together with merchants, they formed the first community of Roman citizens in Viminacium. The earliest veneration of Bacchus in the province can be confirmed from those first days of settlement. Thus cult of Bacchus arrived, as well as in other parts of the province, with the Roman conquest, and then developed in combination with autochthonic and Hellenic influences. With the subsequent penetration of new Christian religious elements, the cult began to coexist with changes in society.

Bacchus was not equally venerated in all parts of the province. Looking from the north, there is evidence of the cult at the following sites: Singidunum (cat. nos. 2–3, 15, 31–32, 44, 72–74), Grocka (cat. no. 14), Lazarevac (cat. no. 88), Tricornium (cat. nos. 45, 99), Vinceia (cat. nos. 6, 79), Margum (cat. no. 33), Viminacium (cat. nos. 7, 16–17, 24–25, 34, 40, 42, 46–47, 55, 58–59, 65, 75–78, 90, 94–97, 111–112, 114, 116–117), Transdierna (cat. nos. 91–93, 119), Pontes (cat. nos. 12, 36, 81–82, 118), Prahovo (cat. no. 35) and Negotin (cat. nos. 18, 26). Then, in the far eastern part of the province there is evidence of the cult in Bononia (cat. nos. 8, 37, 120) and Ratiaria (cat. nos. 48, 80); south of Singidunum on the slopes of Kosmaj (cat. no. 4) and Rudnik mountain (cat. no. 5); in the central part of the province at Ravna (cat. nos. 43, 66, 115, 123), Naissus (cat. nos. 9, 64, 121), then in Orljane near Doljevc (cat. no. 83), in Leskovac and its surroundings (cat. nos. 10, 113), Žitorada

near Prokuplje (cat. no. 85); in the south in Ulpiana (cat. no. 84), Istok by Peć (cat. no. 28), Scupi (cat. nos. 11, 23, 29, 57, 98) and at Rudnik to the north of Veles (cat. no. 30). There are also a number of archaeological finds from the Late Roman villa at Mediana (cat. nos. 20–22, 61–63) and palace of Galerius (cat. nos. 1, 13, 19, 27, 60, 67–69). From these it can be seen that most of the archaeological material originates from the north of the province, and from the large centres of Viminacium and Singidunum, followed by the colony of Scupi and the Late Roman villa of Mediana and palace of Galerius.

The selected archaeological material had various functions and purposes. The most precise information about the way in which this deity was venerated is certainly provided by a preserved altar and votive relief with inscription (cat. nos. 2–12). Then there are stone sculptures (cat. nos. 14–23, 58–64), reliefs (cat. nos. 24–30, 66–71) and decorative architectonic plastics (cat. nos. 27, 67–69). There are numerous bronze sculptures (cat. nos. 31–33, 37–39, 73–74, 76, 79, 82, 86–87), utilitarian items, appliqués, parts of vessels, weights and lamps (cat. nos. 34–36, 72, 75, 77–81, 83–85). Most silver vessels are imported (cat. nos. 41, 88–93). There are terracotta reliefs (cat. nos. 42–43) and lamps (cat. nos. 44–48, 94–98). Jewelry (i.e. gems) is also preserved (cat. nos. 49–57, 99–113) of which some gems are preserved on original gold, silver, and iron rings, while there is also one mirror with a relief made from precious materials (cat. no. 40). A mosaic from the palace of Galerius at Gamzigrad also presents an exceptional portrait of Dionysus (cat. no. 13).

Iconographic analysis indicates that the deity was most frequently portrayed with a cloak draped around his waist or thrown over his shoulder (cat. nos. 13, 40–41, 49–50, 52–54, 57), with a *nebris* across his shoulder (cat. nos. 12, 14, 18, 26, 28–29, 33, 42) or naked (cat. nos. 15–16, 30, 37, 39). One bronze statue shows an apron wrapped around the deity's waist (cat. no. 38). Bacchus has a characteristic boots (*cothurni*) on votive reliefs from Barovo and Rudnik (cat. nos. 28–30), as on bronze statues from Margum and Vidin (cat. nos. 33, 37). The deity wears a wreath of ivy or laurel on his head (cat. nos. 12, 35, 57), or of vine leaves and grapes (cat. nos. 31, 33, 43), flowers (cat. no. 13), or he has a leaf and apple in his hair (cat. no. 36), a ribbon (cat. no. 37) or a coronet (cat. no. 25). Usually he is accompanied by a panther or a dog (cat. nos. 12, 21–23, 26, 29–30, 32–33, 42, 51–52, 57), a leopard (cat. no. 13) or a lion (cat. nos. 27, 93?).

The attributes of the deity vary but can be divided into two basic groups. In the first of these Bacchus holds a *thyrsus* and pours a *cantahrus* over a panther or dog beside his feet, as portrayed by the marble reliefs, the mosaic, and one bronze statue (cat. nos. 12–13, 26, 33), while on the Barovo relief

he holds the *cantahrus* but embraces Libera. Bacchus holding a *thyrsus* and *cantahrus* on gems (cat. nos. 49–53, 55–57), although on one gem two snakes are wrapped around the *thyrsus* (cat. no. 55). On the mosaic from Gamzigrad Bacchus holds the *thyrsus* and *cantahrus*, but there is a leopard beside him (cat. no. 13). There are a number of variations of this iconographic type. On the bronze statuette from Vidin Bacchus stands next to a column and holds a *patera* (cat. no. 37); on the bronze cover from Viminacium the contents of a goat skin pouch flow onto the *patera* (cat. no. 34); while on the Ariadne cup Bacchus gives a drink from his *cantahrus* to a sea panther, sitting on its back (cat. no. 41).

In the other group, the attributes of the deity explicitly indicate the *Vindemia*, act of picking grapes. Bacchus holds: a disproportionately large bunch of grapes in his hand (cat. no. 15); a bunch of grapes above an altar (cat. no. 38); a knife for pruning the vine and a bunch of grapes, and has an apron around his waist (cat. no. 38). On one bronze statuette there is a Satyr bearing the child Bacchus, while in his other hand Satyr holds a *cultellus* knife (cat. no. 39). Two grapevines with grapes falling at the deity's sides, cross his naked body (cat. no. 31). His head is wreathed with vine leaves and grapes (cat. nos. 31, 33, 43), leaves and an apple (cat. no. 36), while on the portal from palace of Galerius a relief represented his hair tangled with a grape vine with grapes (cat. no. 27). Bacchus is also shown beside a tree and grape vine (cat. no. 25). These elements fall within the pattern of usual iconography, but also indicate that this aspect of the deity was widespread.

The pastoral character is obvious on a handle of a *patera* made of terracotta from Viminacium (cat. no. 42) on which Bacchus/Liber pours a *cantarus* over a dog while holding a *pedum* (shepherd's crook), a common attribute of Pan or Satyr, in his other hand. Bacchus could have the attributes of other deities. On one gem (cat. no. 54) he holds a bunch of grapes and an ear of wheat. The ear of wheat indicates that this syncretism represents Dionysus and Demeter since this was one of the basic attributes of this goddess. The portal relief from the Galerius palace at Gamzigrad (cat. no. 43) comprises various Dionysian elements, including lions alluding to the cult of Cybele.

A special theme is represented by the Bacchus child. The child deity can be found on a bronze appliqué from Kladovo (cat. no. 36), a bronze statuette of unknown origin in a composition with a Satyr (cat. no. 39) and possibly on marble fragments from villa at Mediana (cat. nos. 20, 63). On the other hand, on a bronze cover from Viminacium (cat. no. 34) Bacchus is portrayed as a mature bearded male.

Members of thiasus are portrayed within the pattern of usual iconography: Ariadne (cat. nos. 40–41, 67), Satyrs (cat. nos. 12, 39–40, 60–63, 65, 75,

77, 82, 90, 97, 99–111), Silenus (cat. nos. 28, 58, 66, 68, 80, 85, 88, 92, 96, 98, 112), Maenads (cat. nos. 12, 58, 64–65, 68, 71, 74, 79, 81, 88, 90–91, 93–95), Pan or Faunus (cat. nos. 28, 70–72, 78, 83–84, 88, 104?, 113), Priapus (cat. nos. 59, 73, 76, 86–88, 110) and bacchic *putto* (cat. nos. 12, 63?, 69).

Inscriptions, of which there are twelve, provide data concerning the character and function of the deity in these areas. They speak of the name under which the deity was venerated and with which epithets. In Upper Moesia inscriptions most often mentioned the name *Liber* (cat. nos. 2–4, 6–12), then *Bacchus* in the formula *D(eo) B(accho) s(acrum)* on the Rudnik *patera* (cat. no. 5). Epithets of the deity were usual. As in other Roman provinces he is most commonly venerated using the epithet *Pater* (cat. nos. 2, 3, 6, 8, 10, 11) and *Deus* (cat. nos. 9, 10, 11, 12), then *Sacrum* (cat. nos. 2, 6), *Augustus* (cat. no. 6) and *Sanctus* (cat. no. 10). The unusual *Liber* epithet *Laetus* is used on the votive altar from Pusto Šilovo near Lece (cat. no. 10). In the Balkan provinces of the Roman Empire the epithet *Laetus* is only known from relief fragments from Salona in the formula *Deo laeto* (*CIL* III, 8673). This *Liber* epithet on the Pusto Šilovo and Salona inscriptions and the name of the goddess *Hilara* from the Naissus inscription (cat. no. 9) could be interpreted as Greek and Latin aspects of the same idea (*hilaros, laetus*), indicating mirth, referring to the character of the god of wine.

Dedications to *Liber* in Upper Moesia belong in the domain of the usual formula (*ex voto posuit, votum libens merito posuit, votum solvit posuit, libens merito, libens hedera posuit*). Dedications for good health were not unusual, but it is still necessary to mention the votive altar from Pusto Šilovo near Lece (cat. no. 10) erected for the health of the dedicator and his fellow villagers (*pro salutes suas et vicinorum posuerunt*). In addition there are dedications *ab immunitatem* (cat. no. 11) in honour of the relief from public duties for two freed men *Marcianus* and *Varidius*. This dedication *ab immunitatem* is, as far as we know, unique in the Balkans, although two such dedications have been found in Upper Germania (*AE* 1909, 135; *AE* 1901, 75) and one in Britain (*AE* 1905, 168).

The joint invocation of *Liber* and other deities were numerous. Joint dedication to *Liber* and *Libera* are confirmed by inscriptions (cat. nos. 2, 3, 7, 8, 9, 12) and sculptures (cat. nos. 12, 23?, 29). A standard Latin formula *Libera* is found on one inscription (cat. no. 8) while on others forms of the name appear (*Libira, Libera, Liberaea* (?), *Libiera*), these attempting to reproduce the deity's Latin name. The name *Hilara*, being another name for *Libera*, on an inscription from Naissus (cat. no. 9) deserves special attention and could be interpreted as and Latin aspects of the Greek name (*hilaros, laetus*). The Upper Moesian *Liber* and *Libera* pair present in a certain sense *interpretatio*

romana of an indigenous couple safeguarding agriculture and fertility. The functions of this divine couple were various, from being patrons overseeing birth and fertility in the realm of nature (land, vegetable, animal and human) to jurisdiction over vine harvesting.

Liber is also appearing in joint dedications with other deities from the Roman pantheon. Invocation to Jupiter and Liber is confirmed by an inscription from Kosmaj (cat. no. 4), to Jupiter, Liber, Libera and Juno by an inscription from Naissus (cat. no. 9), to Jupiter, Liber, Libera and *Terra Mater* by an inscription from Singidunum (cat. no. 2). On votive relief from Bukovo Dionysus is shown with Zeus and Heracles (cat. no. 26), and on a relief from Rudnik with Zeus and Hera (cat. no. 30). The connection between Jupiter and Liber was not unusual and was reflected on various levels. One of the two interpretations of Liber's origin connects him with Jupiter. Both deities were considered to be patrons overseeing vineyards and wine (Jupiter – *vinum inferium*; Liber – *vinum spurcum*), as well as patrons of mining wealth. On these Upper Moesian inscriptions, Jupiter (with or without Juno) had the function of supreme deity (cat. nos. 2, 4, 9). As such he was probably associated with the plebeian triad, Liber, Libera and *Terra Mater* (cat. no. 2) or, together with Juno, with the divine couple Liber and Libera (cat. no. 9), confirming the security of all well-being. On the Kosmaj inscription (cat. no. 4) Jupiter and Liber could be perceived as patrons overseeing wine or the earth's fertility, which would have included mining resources.

The joint dedication to Liber, Jupiter and *Terra Mater* appears on an inscription from Singidunum (cat. no. 2). The cult of this goddess was not especially extensive in Upper Moesia. There is however also one other known inscription on the entrance to a mine in Rudnik (*IMS* I, 168) made by the procurator *Cassius Ligurinus* during the reign of Septimus Severus, confirming the renovation of the temple of this goddess. Bearing in mind that the Singidunum inscription arose from a rural property on the periphery of a town, it is possible that it is dedicated to the patron of agriculture. On the other hand, the joint invocation to *Terra Mater* and Liber and Libera was not unusual and could be attributed to the old tradition of worshipping gods of fertility and agriculture, while Jupiter had the function of supreme deity. Fertility could include abundant mineral resources, which would correlate with the mining aspect of this goddess referred to in the Rudnik inscription.

Dionysus is shown on two votive reliefs revealing Hellenic influences or those coming from Thrace. On Bukovo relief Dionysus is shown with Zeus and Heracles (cat. no. 26) and in a relief from Rudnik with Zeus and Hera (cat. no. 30). Zeus, Heracles and Dionysus on the Bukovo relief are compatible deities, expressing the acceptance of the official religion of Septimus Severus,

which was particularly devotion to these *dii patrii* deities. The influences from Thrace associated with the joint Heracles and Dionysus cult are noticeable. It is possible that this relief relates to the protection of the mine's abundance, but it also expressed the vineyard aspect, since the area in which it was found had long been famous for viticulture. The appearance of Zeus and Hera together with Dionysus on the Rudnik relief could also be understood in the context of influences coming from Thrace or Greece. In the Roman Empire the cult of Hera was very widespread, as confirmed by a number of inscriptions and monuments. According to the Orpheus tradition, Zeus represented spring and Dionysus autumn. They encircled Hera, the goddess of nature, thus expressing the opposite aspects of two seasons most favorable for vegetation, spring for sowing and autumn for harvesting and grape picking. The principle of grouping deities together was therefore agronomical.

Liber, Libera and Mercury triad was confirmed by an inscription from Viminacium (cat. no. 7). Unfortunately neither their epithet nor data about the dedicant were marked. Mercury was not especially venerated in Viminacium. Liber and Libera might have been venerated as gods of fertility and agriculture, but Mercury would have strengthened the significance of this dedication, or as protector of trade and travel, he may indicate the dedicant's occupation. On the other hand, the inscription may indicate the chthonic aspect of these deities, similar to a tombstone from Dacia (Popescu C., Popescu M., 1995, 229–230).

A joint dedication to Dionysus and Helios is confirmed by a relief on a mirror from Viminacium (cat. no. 40) where Helios (*Sol*) participates in the act of hierogamy of Dionysus and Ariadne. The reason for the popularity of Helios in Viminacium could have been due to the territory of the town being inhabited by a group of people from Syrian Comagene, a city of Dolicha, in the 2nd century. It is possible that the owner of the mirror or the craftsman who made it actually came from this Syrian region.

Research has shown that in the Central Balkans on 1st to 4th century, Bacchus was attributed with various functions. Liber, together with Libera, was characterized with an autochthonic personality, later assimilated with the Roman one. The name *Hilara* for Libera is an example of this (cat. no. 9) as well as the fact that the standard form of her name in Latin was *Libera* is evidenced by only one inscription (cat. no. 8). On the remaining inscriptions one encounters spelling or grammatical mistakes made by the dedicants probably attempting to reproduce the Latin name for a deity. This indicates that the name of this deity was to a certain extent unfamiliar to the inhabitants of Upper Moesia. Accordingly, Liber and Libera could be understood as the *interpretato Romana* of an

indigenous couple, the protectors of agriculture and fertility, relatively popular in the Danube provinces of the Balkans.

Liber's function as protector of wine and viticulture was also confirmed in inscriptions and in sculpture. Liber's epithet *Laetus* on an inscription from Pusto Šilovo near Lece (cat. no. 10) and name *Hilara* for Libera on an inscription from Naissus (cat. no. 9) are the most significant indications that these deities were venerated as gods of enjoyment, fertility and mirth, which would have included wine. Some iconographic details, seen on sculpture of the deity from Singidunum (cat. nos. 15, 31), also reveal this aspect of Liber, as do examples from Margum (cat. no. 33), Viminacium (cat. no. 25), Ravna (cat. no. 43) and from Galerius palace at Gamzigrad (cat. no. 27). It is possible that Dionysus on the Bukovo relief in a triad with Zeus and Heracles (cat. no. 26) or in a triad with Zeus and Hera on a relief from Rudnik (cat. no. 30) had a similar function. From these examples we can see that Dionysus was recognized as patrons over wine throughout the province of Upper Moesia.

One possible aspect of Liber's character is his role as patron of mining wealth. Liber was often honored in mining districts throughout the Roman Empire. There is no precise data about his function in Upper Moesia, but individual occurrences of this aspect should not be ignored. Such are the inscriptions dedicated to Liber and Jupiter from the mining area of Kosmaj (cat. no. 4) and from Singidunum (cat. no. 2) in which Liber and Libera appear alongside Jupiter and *Terra Mater*. The relief from Bukovo (cat. no. 26) could also be included in this group, as well as the dedication on silver *patera* from Rudnik (cat. no. 5).

Dionysus' healing, iatric, function could be noted in the decorative programme of the residential villa at Mediana and Galerius palace at Gamzigrad. The group finding of sculptures of Dionysus and member of his thiasus from the villa at Mediana was probably based on the healing integrity of a cult location in the complex of Mediana. A certain number of these sculpture (cat. nos. 21, 61, 63) were found in the *thermae* complex, thermal baths, while a decorative relief fragment Sleeping Ariadne comes from the *thermae* sector of the Galerius palace at Gamzigrad – Romuliana (cat. no. 67). It is possible that these sculptures were brought to Mediana from the sanctuary dedicated to Asclepius or Dionysus, where they have functions within their soteriological and iatric systems. Accordingly, this confirms the possibility that there was a cult location within the suburban complex of Mediana. Such a location could be connected with the existence of thermal baths nearby. There are strong hot and cold springs in Niška Banja, located near the Mediana, used since the 2nd century, from the time of Antoninus Pius, which was the culmination of the exploitation of this type of natural wealth. Belief in the healing power of As-

clepius, Hygeia, Dionysus, and Heracles was widespread in the Roman world, especially in areas with hot therapeutic springs such as the central Balkans. Liber's healing, iatric, function is could also be indicated in the dedication *pro salute* on the Pusto Šilovo inscription (cat. no. 10), a votive altar raised for the good health of the dedicant father and son, but also of their villagers.

The chthonic aspect of Bacchus is shown in the funerary monuments and cult objects laid in tombs, inventory of tombs. Ivy or vine leaves are most usually encountered as the Dionysian symbols of reproduction and eternal life. However, on the so-called Jason's sarcophagus there is very descriptive evidence of Bacchanalia (cat. no. 65). There are far more Dionysian cult objects laid in tombs. Sadly, there is no precise evidence about the place of origin of a lot of Upper Moesian archaeological material. Most of these objects originated in the necropolis of Viminacium (cat. nos. 40, 42, 46–47, 59, 94–97), Ulpiana (cat. no. 84), Scupi (cat. nos. 57, 98) and from Leskovac (cat. no. 113).

The complexity of the Bacchus (Liber or Dionysus) cult the central Balkans, it is in Upper Moesia and the Late Roman province' on the same territory shows that adherents came from various social groups and origins, included men and women. Inscriptions, sculpture and painting testify to their different social groups. Of eleven Upper Moesian inscriptions dedicated to Liber, four offer data about the worshipper's rank. Two inscriptions reveal that veterans venerated Liber. Votive altar from Singidunum (cat. no. 2) erected by a veteran and signifer of the IV *Flavia* legion, quinquennalis of Singidunum and decurion of Sirmium. Votive altar from Naissus erected by another veteran of the IV *Flavia* or of the VII *Claudia* (cat. no. 9). He was one of the few who seemed to have returned to their homeland of Naissus after he had served at Viminacium. Veterans formed a significant group among Liber adherents in the other Balkan provinces. An inscription from Pusto Šilovo near Lece (cat. no. 10) shows that the followers of the cult came from a higher social class. *Flavius Lucius* and *Flavius Lucillus* were two brothers or, more likely, father and son, *Lucillus* being a diminutive of the name *Lucius*. They were probably elders of the *vicus* since they erected the altar for the good health of their villagers. On the other hand, the Scupi inscription (cat. no. 11) indicates that members of a lower social rank also venerated Liber, for example the inscription in honour of being released from public duties by two freedmen *Marcianus* and *Varidius*. In fact, freedmen are not often attested in inscriptions dedicated to Liber. An inscription from Pušto Silovo near Lece (cat. no. 10) indicates the collective significance of the cult: the adherents being, as mentioned before, a father and son together with their villagers (*vicani*).

Inscriptions also give significant data about the origins of adherents of the Liber' cult. The cognomen *Aurelius* of the adherent of the votive altar from Singidunum (cat. no. 2) indicates the peregrines who gained citizenship during the time of Marcus Aurelius or Caracalla. Judging by the cognomen *Atticus*, his origins could be found in Northern Italy or in other Western provinces of the Empire. The adherent of a marble votive relief from Pontes (cat. no. 12) also bears gentilicium *Aurelius*, while *Siro* shows that he might have been Greek origin. The gentilicium *Flavius* indicates a person who had probably obtained the rights of Roman citizens under the Flavian dynasty, probably an ancestor of the first immigrants or soldiers who had arrived in the province. An inscription from the territory of Scupi (cat. nos. 11) reveals that the dedicant was a freedman, *Varidus* or *Varidius*, a name which has not been confirmed in another place. The cognomen *Marcianus* was quite well known and the gentilicium *Ulpus* can be found throughout Upper Moesia, indicating that the benefactor was of peregrine origin, which obtained the rights of Roman citizens under Trajan. The inscription from Pusto Šilovo (cat. nos. 10) clearly shows that Liber could have female adherent also, because the altar was also erected for the good health of villagers.

The materials from which Upper Moesian altars are made indicate that the dedicants were not of particularly good material standing. All altars are made of limestone or porous sandstone, unlike the relief with inscription from Pontes which is made of marble (cat. no. 12). Preserved sculptures do not offer significant data since they were mostly made of varying qualities of marble, from poorly grained to finely grained. There is no preserved inscription to show who had ordered the Jason sarcophagus (cat. no. 65) but iconographic analysis allows the assumption that the owner belonged to the city's higher socioeconomic stratum. Owner was probably a distinguished citizen of Viminacium and probably had military career, judging by the revealed affinity towards triumphal and heroic mythological themes. The predisposition towards such a funerary repertoire may have been also the choice of the sculptor of the sarcophagus, most probably Greek. Dedicants of two votive reliefs from Rudnik, north of Veles (cat. no. 30) and from Bukovo (cat. no. 26) probably having come from the Hellenic or Thracian territory. The influences which underlay the creation of the Zeus, Dionysus and Hera triad (cat. no. 30) and Zeus, Dionysus and Heracles triad (cat. no. 26) probably came from these areas.

Owners of jewelry indicated through displayed representations on it their predisposition towards Dionysus, while the quality of the material provides precious data about the owners' financial power and social status. Thus the owner of an iron ring with a silver gem from Leskovac (cat. no. 113) was rich enough to afford himself to a silver gem, while the iron ring indicates his

lower social rank. Probably ring belonged to certain slave that could pay ring with a silver gem, but did not have enough freedom to carry a ring that was completely made of silver. On the other hand, wealthy members of a higher social class might afford themselves a gold ring with a chalcedony gem (cat. no. 52) or a carneole gem (cat. no. 112). Regarding gems, they were mostly of common semi-precious stone, carneole, popular in Roman times (cat. nos. 49, 51, 53, 55, 99, 102, 106–108, 111–112). Then there were gems of jasper (cat. nos. 50, 54, 100–101, 103–104), chalcedony (cat. nos. 52, 110) and opal (cat. no. 53, 105). There are also individual examples of preserved gems made of garnet (cat. no. 56), onyx (cat. no. 57) and agate (cat. no. 109). The workmanship of gems is clear and precise and the choice of semi-precious stones indicates significant value, manufactured in a very good glyptic workshop.

The wealthy owner of the relief mirror (cat. no. 40), made of high quality materials, with excellent workmanship, was probably a woman of oriental origin. Iconographic analysis of the relief, the appearance of Bacchus with Sol, that is, Dionysus with Helios, in the same iconography shows that the owner or craftsman was from the Eastern provinces of the Empire, recognizable also from the rich tradition of metalwork. The area could be on the border of Syrian Comagene, from the city of Dolicha from where a number of people had settled in Viminacium in the 2nd century.

Research shows that in the central Balkans on 1st to 4th century, women also revered Bacchus (Dionysus) as shown by the relief mirror (cat. no. 40), part of the inventory of the grave of a woman, and by the Dionysian iconography on a jewelry box (cat. no. 77). The dimensions of rings indicate that these were mainly worn by men. However, the smaller diameter of the ring from Viminacium (cat. no. 112) could indicate that its owner was a wealthy woman.

It is difficult to speak about the purchasers and creators of luxurious silver vessels (cat. nos. 5, 41, 88–93) because these were imported items. The issue is whether the Dionysian scenes shown have decorative or cult value. These vessels hail from different periods, as well as were been different their routes of import into Upper Moesia. Nevertheless, their quality indicates the rather high standard of living of Roman soldiers serving on the borders, but also of domestic inhabitants, settled foreigners, tradesmen and artisans. Also, these silver vessels are important evidence that Dionysian themes formed part of the everyday life of well-off Upper Moesian inhabitants.

The owner of the vessel from Jabučje (cat. no. 88) was a rich individual, perhaps a soldier who had looted this valuable item in Italy and brought it with him at the beginning of the period of Roman domination on Upper Moesian soil. A prefect of the auxillary military unit recruited in Spain and stationed in

the Lower Danube, *Lucillus Flavius Valens* was, according to the inscription, the owner of the Ariadne cup (cat. no. 41). The Tekija hoard contain heterogenic material. Among other items, there are silver vessels belonging to the western, Italian production circle (cat. nos. 91–93), but also silver emblema (cat. no. 119), which indicate the work of an oriental workshop of the Hellenic period. Silver vessels from Tekija are similar to those from Campania and connected with the post–Augustine period when they were probably created and brought to Upper Moesia by the army. Roman officers could store treasure and silver jewelry looted somewhere in Dacia and bury with their own treasured possessions. These vessels from Campania found themselves at a certain moment in the possession of Dacians who, according to some additional iconographic elements, in some way included them in their cultural context. From the inscription on the silver buckle we know that the owner of the items of Tekija hoard was *G. Valerius Cresces*, from centuria *Veri*.

The identification of the owner of Late Roman villa at Mediana has been the subject of various studies. This question is very complex, especially when we know that the villa was built in several phases. On the basis of archaeological research carried out in 2004, Vasić (Vasić M. 2004, 79) states that the first phase was practically demolished and rebuilt, and that it might have also been destroyed before 330 C.E. The second phase lasted from 330 to 334 C.E. when Constantine I first time stayed in Naissus for a longer period. Probably just then ran the first phase of the villas with peristyle. Although it is possible that a small triclinium east of the large triclinium already been built in the first phase. The next phase of construction of the villa is difficult to determine precisely, but it certainly was after the 334 C.E. However, it is possible that the villa was decorated during Constans' stay in Naissus between 339–340. The third phase is difficult to ascertain precisely.

Relevant literature states that the owner of the villa is difficult to determine, but judging by its position, extent, and luxurious style it is not impossible that the owner was an emperor. During a certain period the villa was conceded to Roimetalkes (*diasemotatos = vir prefectissimus*), who with his wife Philippa dedicated a statue to Asclepius and Hygeia. With reserve, because of imprecise data, Petrović shows the possibility of identifying this with Valerius Roimetalca, who was duke of Egypt, the Thebaid and the two Libyas under Constantine (an inscription from Luxor dated 324–325 C.E., *CIL III*, 12073: *dux Aegypti et Thebaidos utrarumque Libyarum*). The material from which the sculpture of Asclepius and Hygeia is made, and its style, connects it to Egypt, as well as Egyptian provenance for the model for Hygeia and bronze statuette of Hermes–Tot.

On the other side, judging by dating of the villa, it is difficult to believe that Constantine I and his sons Constans and Constantine II establish a pagan sanctuary in the Mediana villa, especially having in view their intolerance towards pagans, and Constantine's inclination towards the Sol, in the period prior to 325 C.E. The next emperor to spend several months in Naissus was Julian the Apostate. Research into historical sources suggests that he was in Naissus between June and November 361, when he most probably visited Mediana. Julian's religious orientation was complex, emphasizing syncretism and neo-Platonist ideology, but he was still a passionate worshipper of Sol (*Helios*), as is illustrated by his Hymn to King Helios.

On the basis of this, it is possible to conclude that most probably Julian conceived the idea of a sanctuary dedicated to healing gods, to which belongs the bronze railing as well as numerous sculptures of Asclepius, Hygeia, Hercules, Mercury, but also sculptures of Dionysian imagery. This concurs with Julian's syncretism, especially the veneration of Helios and Asclepius and also the proximity of the *thermae* complex. Although the purchasers of the Mediana sculptures, including sculptures with Dionysian iconography, cannot be precisely ascertained, careful observation indicates that the owners were very educated and with a high social position.

The relationship between the Bacchus cult and imperial ideology can be followed following an example from Galerius palace at Gamzigrad. The Late Roman fortified palace compound and memorial complex was commissioned by Emperor Caius Valerius Galerius Maximianus in the late 3rd and early 4th centuries. It was known as *Felix Romuliana*, named after the emperor's mother. The Dionysian themes had a special place in the decoration of the palace (cat. nos. 1, 13, 19, 27, 60, 67–69). It is also possible that the little temple *S* (cat. no. 1) was dedicated to Liber. There is evidence of this in that Lactantius states that Galerius' mother venerated "the mountain god", the crypt resembles a *fossa sanguinis*, and sculptures from the Dionysian imagery were found nearby. There is no known temples, that is, what the architecture of those dedicated to Liber were like, but D. Srejović's conjectures that the temple was dedicated to Liber makes it possible.

In the decorative programme of this Late Roman palace it is possible to notice the special connection Galerius had with Dionysus and Alexander the Great. This is firstly noticeable in the tendency to assimilate Galerius' birth with the birth of this deity and the ancient hero, particularly regarding their mortal mother and immortal father. The idea notional connection between Galerius and Dionysus can be observed also on the level of military campaigns. Galerius could compare his great victory over the Persian King Narses in 297/8 with Dionysus' victorious Indian campaign. In the decorative

programme of the palace the connection between Galerius–Dionysus–Alexander can be noticed on three different levels: the iconography, the possibility that the small temple *S* was dedicated to Liber, and in the mausoleums, that is, in the act of apotheosis of the emperor and his mother Romuliana modeled on the apotheosis of the Hellenic hero. The myth of Dionysus served Galerius as a model on which to create a myth about himself. Thus the example of the Late Roman palace at Gamzigrad shows on the best way interweaving of the Dionysian cult and imperial ideology.

The complexity of the cult of Bacchus in Upper Moesia and Late Roman provinces on the same territory could not be understood without possessing knowledge about Sabazius, an oriental deity often assimilated with Dionysus. Sabazius' cult is confirmed by epigraphic (cat. nos. 114–115) and non-epigraphic monuments (cat. nos. 116–121). Furthermore, there are also representations in art with elements of the Sabazius cult but it is difficult to attribute them precisely (cat. nos. 21, 121). His cult is confirmed in the north–western part of Upper Moesia, in Viminacium, Pontes, Bononia and Tekija, and in the southern part in Naissus and Ravna. The veneration of Sabazius was evident in the period between the 1st to the end of the 3rd century, or the beginning of the 4th, which means from the Roman conquest of this area right up to the Late Roman period. The veneration of Sabazius is confirmed by votive hands on the ivory needles, parts of the grave inventories in Viminacium and Pontes (cat. nos. 116–118) and sculpture from Vidin (cat. no. 120), usual iconography with the bust of the deity and attributing pinecones, an eagle, and a snake wrapped round a tree. Other examples fall within unusual iconography. The deity on the silver emblema from Tekija hoard (cat. no. 119) has been interpreted as Sabazius (Mano–Zisi Đ. 1957, 35 ff; Picard Ch. 1961, 160 ff, sl. 11 & 12; Lane E. N. 1985, 45, D2), the Celtic *Dis Pater* (Marcea M. 1959, 338, nap. 50), and Heracles assimilated with Jupiter Helipolitanus (Jovanović A. 1990, 29–36). Another votive silver emblema found on the same site, interpreted as Cybele feeding a holy snake, offering a contribution to the theory that this is Sabazius, with whom Cybele was often associated (Lane E. N. 1989, 16–19). In the syncretic representation on the ring gem from Naissus (cat. no. 121) are recognizable Sabazius' attributes together with those of other deities such as Jupiter, Mercury, Mars and Attis. Research shows that the connection between Mercury and Sabazius is nevertheless dominant here.

Inscriptions dedicated to Sabazius and so relevant data are not numerous in Upper Moesia. On an inscription on a marble tablet from Viminacium (cat. no. 114) there is preserved the name of the deity written in Greek while on the inscription from Ravna (cat. no. 115) he is referred to in Latin. The Ravna inscription is dedicated for the good health of the emperor Gordian III

and the consul Clodius Pompeianus. In addition, they confirm epithets of the deity: *Paternus*, *Augustus*. It was a common dedication, since the Ravna inscription is one of the latest created dedications to Sabazius. Dedication is not surprising also if one bears in mind his patronal characteristics. The epithet *Augustus* is not an unusual attribute, it does not necessarily imply imperial patronage but rather it indicates holy or venerated in a general sense.

General, according to inscriptions, worshippers of Sabazius came from military circles, and were often influential citizens from a higher economic class, a section of the community of oriental origin. Upper Moesian inscriptions confirm one inhabitant of Viminacium who was of Greek origin (cat. no. 114) and another from Ravna who obtained the rights of Roman citizens under the Flavian dynasty (cat. no. 115) and perhaps had oriental origin. The name of the owner of the silver emblema from Tekija hoard (cat. no. 119) is *G. Valerius Cresces* from the centuria *Veri*, it is known from an inscription on a silver buckle from the same hoard. That adherents of Sabazius have been influential citizens is also confirmed by a gold ring with from Naissus (cat. no. 121). It was found in a richly decorated late Roman tomb which could be associated with the influential inhabitants of some villa from the suburban complex around ancient Naissus. Proof that Sabazius was also revered by woman in this region is provided by the votive hands from Viminacium and Pontes (cat. nos. 116–118), parts of the inventory of graves of adult women.

Sabazius was venerated with aspects of other deities, together with Cybele, connected with Mercury, Hermes, or Jupiter, Zeus and Dionysus. He was honored in Upper Moesia as a deity with expressly strong Thracian elements, either from religious influences coming from Thrace which were accepted by the Upper Moesian population or from Thracian who had venerated the deity of their homeland.

The veneration of Bacchus (Liber or Dionysus) the Central Balkans, it is in the region of Upper Moesia and the Late Roman province on the same territory was very complex, not only because of reservations about the beginnings, development and dispersal of the cult of Dionysus with Greek and Asia Minor roots, but predominantly because of the various ways in which the cult was accepted from the Roman conquerors by the autochthonic population in the area. The eastern part of the province had been exposed to influences from Thrace, and was probably established by inhabitants of Thracian origin. The greater part of the territory however had been occupied by Daco–Misian and Celtic inhabitants. Thus the predisposition towards this deity varied. One part of the population were able to know how to cultivate grapevines, and through the

process of *interpretatio graeca* could accept the cult of Dionysus. On the other hand, Daco-Misian tribes were able to accept the cult of Bacchus through the idea of *interpretatio romana* in the time of Roman conquest of this area, not in the Dionysian variant of orgiastic celebrations, but rather as converts, even chthonic, epihoric or military in character. In the cult of Sabazius connection with Dionysus/Bacchus are indisputable, one can recognize the expression of Dionysian *interpretatio orientalis*.

The geographical area of Upper Moesia and the late Roman province created on the same territory during the administrative divisions of the Roman Empire, bore powerful autochthonic religious components and was significantly interwoven with cultural influences from Hellenic, Thracian and Italian cultural circles. This geographical area of the Central Balkans, which roughly corresponds to the territory of Serbia today, has always been the meeting place of various cultural impulses and the site of their permeation, perhaps best seen in the example of the complex veneration of Bacchus.

СКРАЋЕНИЦЕ ЛИТЕРАТУРЕ

ABJ	<i>Antička bronza u Jugoslaviji</i> , Beograd 1969.
Acta Arch. Hung.	<i>Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae</i> , Budapest.
AE	<i>L'Année épigraphique</i> , Paris.
AEM	<i>Archaeologisch-Epigraphische Mittheilungen aus Österreich</i> , Wien.
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i> , Boston – New York.
Ант. бронз. Сингид.	С. Крунић (прир.), <i>Античка бронза Сингидунума</i> , Београд 1997.
Ant. teatar na tlu Jug.	D. Rnjak (прир.), <i>Antički teatar na tlu Jugoslavije</i> , Novi Sad 1979.
Археология	<i>Археология. Национален археологически институт с музеј, Българска академия науките</i> , София.
Archeologia Bulgarica	<i>Archeologia Bulgarica</i> , Sofia.
Arch. Jug.	<i>Archaeologia Jugoslavica</i> , Beograd.
Arch. közl.	<i>Archaeológiai közlemények</i> , Budapest.
Арх. благо Бердана	Г. Марјановић-Вујовић, <i>Археолошко благо Бердана</i> , Народни музеј Београд, 1978.
Арх. благо КуМ	<i>Археолошко благо Косова и Метохије: од неолита до раног средњег века</i> , Београд 1999.
AV	<i>Arheološki vestnik</i> , Ljubljana.
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i> , École française d'Athènes, Athènes .
ANRW	<i>Aufstieg und Niedergang der römischen Welt</i> , Berlin – New York.
CIL	<i>Corpus inscriptionum Latinarum</i> .
Dacia	<i>Revue d'archéologie et d'histoire ancienne</i> , Bucarest.
Dernschwam H., Tagebuch	F. Babinger (прир.), <i>Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/1555)</i> , München – Leipzig 1923.

- DE** E. de Ruggiero (прир.), *Dizionario Epigrafico di antichità romane*, Rome 1895–.
- Diz. Epigraf.** *Dizionario Epigrafico di Antichità Romane*, Vol. IV, Roma 1957.
- EDH** *Epigraphische Datenbank Heidelberg*.
- Гамзиград 1983** Д. Срејовић, Ђ. Јанковић, А. Лаловић, Б. Вујовић, *Гамзиград: касноантички царски дворца*, Београд 1983.
- ГГБ** *Годишњак града Београда*, Београд.
- ГСАД** *Гласник Српског археолошког друштва*, Београд.
- Год. АИМ** *Годишник на Археологически музеј, Софија*.
- Глас СКА** *Глас Српске краљевске академије*, Београд.
- Год. НАМ Пловдив** *Годишник на Народния археологически музеј Пловдив*, Пловдив.
- Glasnik ZMBiH** *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, Sarajevo.
- ГЗФФС** *Годишен зборник. Филозофски факултет на Универзитетот Скопје*, Скопје.
- IDR** *Inscriptiile Daciae Romanae (Dacia Superior) III/1 – III/4*, Bucharest 1977–1988.
- IGBulg** *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, ed. G. Mihailov I–V, **Serdicae 1956–1977**.
- ILJug** A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et inter annos MCMLX et inter annos MCMLX et MCMLXX et inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Ljubljana 1963, 1978, 1986.
- ILS** H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selecta I–III*, Berlin 1892–1916.
- ILTG** *Inscriptions Latines de la Tunisie*, Paris 1944.
- IMS** *Inscriptons de la Mésie Supérieure*, I, II, III/2, IV, VI, Beograd 1976–1995.
- Известия МСБ** *Известия на музеите в северозападна България*, Софија.
- IRT** *The Inscriptions of Roman Tripolitania*, British School at Rome, Roma.
- LIMC** *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, I–VIII, Zürich–Munich 1981–1997; VIII, Zürich–Dusseldorf 1997.
- Histria Antiqua** *Časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju*, Pula.

<i>Jahreshefte</i>	<i>Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien</i> , Wien.
<i>ЛЗ</i>	<i>Лесковачки зборник</i> , Лесковац.
<i>OPEL</i>	<i>Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum</i> , I–IV, Budapest–Vienna 1994–2002.
<i>Pontica</i>	<i>Muzeul de Istorie Nationala si Arheologie Constanta</i> .
<i>RA</i>	<i>Revue archéologique</i> , Paris.
<i>RE</i>	A. Pauly, G. Wissowa, <i>Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> .
<i>RIB</i>	R. G. Collingwood, R. O. Wright, <i>The Roman inscriptions of Britain</i> , Oxford 1965.
<i>Рим. цар. гр. 1993</i>	Д. Срејовић (прир.), <i>Римски царски градови и палате у Србији</i> , Београд 1993.
<i>RIU</i>	<i>Die römischen Inschriften Ungars</i> , I–IV, Budapest–Bonn 1972–1984.
<i>RHist. Rel.</i>	<i>Revue de l'Histoire des Religions</i> , Paris.
<i>Roscher, Lexicon</i>	Roscher W. H., <i>Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie</i> , I–VI, Leipzig 1884–1937.
<i>Саопштења</i>	<i>Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе Србије</i> , Београд.
<i>SCh</i>	<i>Sources Chretiennes</i> , Paris.
<i>Споменик</i>	<i>Споменик Српске академије наука и уметности</i> , Београд.
<i>Старинар</i>	<i>Старинар</i> , Археолошки институт Београд.
<i>Verantius, Iter Buda Hadr.</i>	<i>Iter Buda Hadrianopolim Antonii Verantii Sabenicensis</i> , dans la collection Viaggio in Dalmazia dell'abate Alberto Fortis, Venezia 1774.
<i>VAM</i>	<i>Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu</i> , Arheološki muzej Zagreb.
<i>VAHD</i>	<i>Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku</i> , Arheološki muzej Split.
<i>VHAD</i>	<i>Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva</i> , Zagreb.
<i>Viminacium</i>	<i>Зборник радова Народног музеја</i> , Пожаревац.
<i>TRHR</i>	<i>Tituli Romani in Hungaria reperti</i> , Budapest.
<i>ЗНМ</i>	<i>Зборник радова Народног музеја</i> , Београд.
<i>Wissowa, Religion</i>	G. Wissowa, <i>Die Religion und Kultus der Römer</i> , München 1912.
<i>ŽA</i>	<i>Živa antika</i> , Skopje.

ЛИТЕРАТУРА

- Altheim F. 1931.** *Terra Mater*. Giessen.
- **1955.** *La religion romaine romaine antique*. Paris.
- Ајдић Р. 1972.** „Античке некрополе у Нишу”. *Нишки зборник* 1, 33–45.
- Aricescu A. 1977.** *Armata în Dobrogea Romană*. București.
- Arnaldi A. 1997.** *Ricerche storico-epigrafiche sul culto di „Neptunus” nell’ Italia Romana*. Roma.
- Атанасова Ђ. 1991.** „Археологически находки от с. Арчар, Видинско”. *Известия МСБ* 16 [1990], 11–19.
- Babelon J. 1943.** „Le voile d’Europe”. У: *RE* II, 1205–1240.
- Бабић С. 2004.** *Поглаварство и полис. Старије гвоздено доба централног Балкана и грчки свет*. Београд.
- Baratte F. 1976.** „A propos de l’argenterie romaine des provinces danubiennes”. *Старинар* XXVI [1975], 33–42.
- Barringer J. M. 1991.** „Europa and the Nereids: wedding or funeral?”. *AJA* 95, 657–667.
- Beard M., North, J., Price, S. 2004.** *Religions of Rome*, vol. 1: *A History*; vol. 2: *A Sourcebook*. Cambridge University Press.
- Berbette S. S. 1996.** *The Roman Goddess Ceres*. Austin: University of Texas Press.
- Бјелајац Љ. 1985.** „Антички град – античко насеље (резултати ископавања на београдској тврђави 1983. године)”. *Истраживања* II, 25–132.
- Bodor A. 1963.** „Der Liber und Libera-Kult”. *Dacia* n. s. 7, 211–239.
- Bojanovski I. 1978.** „Novi spomenici Silvanove kultne zajednice s Glamočkog Polja”. *VAM* 3, sv. X–XI [1977–1978], 115–131.
- Бојовић Д. 1985а.** „Римска ситна бронзана пластика у Музеју града Београда”. *ГГБ* XXXII, 19–49.
- **1985б.** „Београд у римско доба”. У: *Археолошко наслеђе Београда*. Београд.
- **1987.** „Римске геме и камеје у Музеју града Београда”. *Зборник. Музеј примењене уметности* 28–29 [1984–1985], 139–152.

- Bömer F. 1957.** *Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom I.* Wiesbaden.
- Bošković-Robert 2008.** *Le culte de Jupiter en Mésie Supérieure.* Université Paris IV – Sorbonne, Ecole doctorale: histoire de l'art et archéologie. Paris.
- Ботушарова Л. 1960.** „Тракийски култове от Филипопол”. *Год. НАМ Пловдив IV*, 95–98.
- Boyancé P. 1972.** *Les cultes de Muses chez les philosophes grecs.* Paris: E. de Boccard.
- Brühl A. 1953.** *Liber Pater. Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain.* Paris.
- Burckhardt J. 1853.** *Die Zeit Constantins des Grossen.* Basel.
- Campbell Cooper J. 1986.** *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola.* Beograd (изворник: *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*, London).
- Carcopino J. 1927.** *La basilique pythagoricienne de la Porte-Majeure.* Paris.
- Cazanove O. de 1988.** „Jupiter, Liber et le vin latin”. *RHistRel CCV*, 1, 245–285.
- Cermanović-Kuzmanović A., Srejskić D. 1992.** *Leksikon religija i mitova drevne Evrope.* Beograd.
- Cichorius C. 1901.** „Cohors Hispanorum”. У: *RE IV*, 1. Stuttgart.
- Comstock M. C., Vermuele C. 1988.** *Sculpture in Stone and Bronze Additions to the Collection of Greek, Etruscan and Roman Art 1971–1988.* Boston: Museum of Fine Arts.
- Collins-Clinton J. 1977.** *A Late Antique Shrine of Liber Pater at Cosa.* Leiden: Brill.
- Cook A. B. 1914.** *Zeus. A Study in Ancient Religion.* Cambridge University Press.
- Combet-Farnoux B. 1981.** „Mercure romain. Les ‘Mercuriales’ et l’institution du culte impérial sous le Principat augustéen”. *ANRW II.17.1*, 457–501.
- Cumont F. 1894.** „Neuve Funde aus Dacien und Moesien”. *AEM XVII*, 16–32.
- **1966.** *Recherches sur la symbolisme funéraire des Romains.* Paris.
- Cuyant P. 1999.** „La plaque de bronze à décor dionysiaque des Roches-de-Condrieu”. У: N. Blanc, A. Buisson (ур.) *Imago antiquitatis. Religions et iconographie du monde romain. Mélanges offerts à Robert Turcan. De L’archéologie à l’histoire*, 187–196. Paris.
- Цветковић С. 2009.** „Античка пластика Смедеревске тврђаве – преглед досадашњих истраживања”. *Смедеревски зборник 2*, 29–44.
- Cvetković-Tomašević G. 1995.** „L’art des IIIe et IVe siècles, au tournant du paganisme au christianisme. Le Mystère du salut, l’essentiel du programme figuratif dans les églises orthodoxes médiévales et ses racines dans l’art païen des IIIe et IVe siècles”, 28–48. У: D. Srejskić. (прир.) *The Age of the Tetrarchs.* Beograd.

- Цвјетићанин Т. 1995.** „Морфолошки односи римских сребрних и луксузних керамичких посуда”, 163–180. У: И. Поповић, Т. Цвјетићанин, Б. Борић-Брешковић. (прир.) *Радионице и ковнице сребра*, Акта научног скупа одржаног од 15. до 18. новембра 1994. године у Народном музеју у Београду. Београд.
- Чанак-Медић М. 1978.** „Гамзиград. Касноантичка палата”. *Саопштења* XI, 138–139.
- Чершков Е. 1969.** *Римљани на Косову и Метохији*. Београд.
- **2004.** „Bronzebüste von Diana aus dem römischen Militärlagen Novae – Anhaben Über Örtliche Produktion”. *Archeologia Bulgarica* 8.2, 71–88.
- Dautova-Ruševljan V. 1989.** *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. Novi Sad.
- Dobruna-Salih E. 2005.** „Štovanje Silvana i Dijane, Libera i Libere u Dardaniji”. *Histria Antiqua* 13 [2005], 223–232.
- **2007.** „Viticulture on the Basis of Images and Inscriptions on Stone Monuments of Dardania”. *Histria Antiqua* 15 [2007], 251–260.
- Дончева И. 2002.** „Иконографска характеристика изображенијата на Атина върху оброчни релефи от Мизия и Тракиџ”. *Археология* 2, 18–27.
- Dorsey P. F. 1992.** *The Cult of Silvanus. A study in Roman Folk Religion*. New York.
- Dragojević-Josifovska B. 1982.** *Inscriptions de la Mésie Supérieure VI: Scupi et la region de Kumanovo*. Београд.
- Дрча С. 1983.** *Наисус – Сирмијум обрада метала*. Ниш.
- **1991.** „Ситна римска бронзана пластика у Народном музеју у Нишу”. *Зборник Народни музеј Ниш* 6–7, 19–42.
- **2004.** „Naissus”, 89–98. У: Д. Пешић (уред.) *Археолошко благо Ниша. Од неолита до средњег века*. Београд.
- **2006.** *Медијана*. Ниш.
- Düll S. 1977.** *Die Götterculte nordmakedoniens in römischer Zeit*. München.
- Душанић С. 1975.** „Две римске стеле из Србије” *ЗНМ* VIII, 131–138.
- **1977.** „Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior”. *ANRW* II, 6, 52–94.
- **1980.** „Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији”. *Историјски гласник* 1–2, 7–55.
- **1990.** „The Legions and the Fiscal Estates in Moesia Superior: Some Epigraphical Notes”. *AV* 41, 585–596.
- **1995.** „Imitator Alexandri and Redditor Libertatis. Two Controversial Themes of Galerius’ Political Propaganda”, 77–98. У: D. Srejović. (прир.) *The Age of the Tetrarchs*. Београд.
- **1999.** „The Miners’ Cults in Illyricum”, 129–139. У: J.-M. Pailler, P. Moret (прир.), *Mélanges C. Domergue, Pallas* 50.

- 2004. „Roman mines in Illyricum: Historical Aspects”, 247–270. У: G. Urso. (прир.) *Dall'Adriatico al Danubio-L'Ilirico nell'età greca e romana*, Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 25–27 settembre 2003. Pisa.
- Ђорђевић М.** 1998–1990. „Римски камени саркофази из Виминацијума”. *Viminacium* 4–5, 133–145.
- 1994. „Бронзане оплате за ковчежић из Виминацијума”. *Viminacium* 8–9, 43–51.
- Ђерјанчић С.** 2002. *Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама: I–III век наше ере*. Београд.
- Fitz J.** 1998. *Religion and Cults in Pannonia. Exhibition at Székesfehérvár*. Csók István Gallery 15 May – 30 September 1996. Székesfehérvár.
- Fol A.** 1991. *The Thracian Dionysos*. I: Zagreus. Sophie.
- Foucher L.** 1981. „Le culte de Bacchus sous l'Empire romain”. *ANRW* II, 17.2, 684–702.
- Gabričević B.** 1957. „Deus Laetus”. *VAHD* LXI–LIX [1954–1957], 136–138.
- Galinsky G. K.** 1972. *The Herakles Theme*. Oxford: Basil Blackwell.
- Gáspár D.** 1986. „Römische Kästchen aus Pannonien”. *Antaeus Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 15 [1986], II. Tafeln.
- Гарашанин М. и Д.** 1951. *Археолошка налазишта у Србији*. Београд.
- Gasparri C.** 1986. s. v. Bacchus. *LIMC* III/1, 540–566; *LIMC* III/2, бр. 1–268.
- Gavrilović N.** 2003. *Kult Herkula i Merkura od I do IV veka n. e. u Gornjoj Meziži*, магистарска теза одбрањена на Одељењу археологије Филозофског факултета Универзитета у Београду 2003. године – није публикувано.
- Greifenhagen A.** 1967. „Römischer Silberbecher”. *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts* 82, 27–36.
- Holden A.** 1997. „A Statue of Silvanus (?) in the Canadian Museum of Civilisation, Hull, Québec, Echos du Monde Classique”. *Classical Views* n. s. XVI, 127–147.
- Hirschfeld O.** 1874. „Epigraphische Nachlese zum Corpus Inscriptionum Latinarum vol. III aus Dacien und Moesien”. У: *Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 77. Wien.
- Hutchinson V. J.** 1986. *Bacchus in Roman Britain. The Evidence for his Cult*, Oxford: England B.A.R.
- Imamović E.** 1977. *Antički kultni i votivni spomenici na području BiH*. Sarajevo.
- Jaccottet A.-M.** 2003. *Choisir Dionysos. Les associations dionysiaques ou la face cachée du dionysisme* vol. 1, vol. 2. Kilchberg: Akanthus.

- Jeanmaire H. 1978.** *Dionysos: Histoire du culte de Bacchus*. Paris: Payot.
- Jeličić J. 1981.** „Heraklov žrtvenik i ostali nalazi u Segetu Donjem kod Trogira”. *VAHD LXXV*, 97–103.
- Јовановић А. 1975.** „Неки аспекти проблема скупног налаза скулптура са Медијане код Ниша”. *Старинар XXIV–XXV [1973–1974]*, 57–78.
- **1977.** „О једном синкретистичком споменику из IV в. н. е. са Виника код Ниша”. *Нишки зборник* 4, 87–90.
- **1978.** *Nakit u rimskoj Dardaniji*. Beograd.
- **1990.** „Прилог проучавању сребрних амблема из Текије”. *ГСАД* 6, 29–36.
- **1993.** „Ко је власник истражене касноантичке виле на Медијани?”. *ГСАД* 9, 46–54.
- **2005.** „Археолошке белешке уз сакралне споменике из Македоније”. *ЗНМ XVIII/1*, 509–530.
- Јовић С. 2002.** „Антички споменици у лапидаријуму Народног музеја у Лесковцу”. *ЛЗ XLII*, 33–54.
- Јосифовска Б. 1961.** *Водич низ лапидаријум*. Скопје.
- Kajanto I. 1965.** *The Latin Cognomina*. Helsinki.
- Kanitz F. 1868.** *Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859–1868*. Leipzig.
- **1892.** *Römische Studien in Serbien*. Wien.
- **1985.** *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, I. Београд (izvornik: *Das Königreich und das Serbenvolk von den Römerzeit bis zur Gegenwart*. Leipzig 1904).
- Каровић Г. 1995.** „Сребрно огледало сарељфном представом из Виминацијума”, 217–226. У: И. Поповић, Т. Цвјетићанин, Б. Борић-Брепковић (прир.) *Радионице и ковнице сребра*, Акта научног скупа одржаног од 15. до 18. новембра 1994. године у Народног музеју у Београду. Београд.
- Kerényi C. 1987.** *Hermes – Guide of Souls*. Dallas.
- Којић С. 1961.** *Неколико проблема из култа аутохтоних у нашој земљи*. Магистарска теза одбрањена на Одељењу археологије Филозофског факултета Универзитета у Београду 1961. године – није публикувано.
- **1966.** „Sabazijev tijas iz Pirota”. *Старинар XIV–XV [1964–1965]*, 183–185.
- Коракевик Д. 1984.** *Античко Скупи – Резултати од досегаините археолошки истражувања*. Скопје.
- Кораћ М. 1995.** *Жишци од теракоте из Виминацијума*. Докторска дисертација одбрањена на Одељењу археологије Филозофског факултета Универзитета у Београду 1995. године – није публикувано.
- Крунић С. 1997.** „Мерни, медицински, козметички и други инструменти”, 233–260. У: С. Крунић. (прир.) *Античка бронза Сингидунума*. Београд.

- 2000. *Римски медицински, фармацеутски и козметички инструменти на територији Горње Мезије*. Докторска теза одбрањена на Одељењу археологије Филозофског факултета Универзитета у Београду 2000. године – није публикувано.
- 2009. „Мотиви маске на светилкама из Сингидунума”. *ЗНМ* XIX/1, 233–253.
- Кузманов Г. 2002.** „Римски ксноантични лампи од Рациария”. *Год. АИМ* II, 242–261.
- Кузмановић-Нововић П. 2005.** *Античка глиптика са територије Србије*. Докторска теза одбрањена на Одељењу историје уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду 2005. године – није публикувано.
- 2006. „Античка глиптика у прстењу из колекције накита Музеја примењене уметности”. *Зборник. Музеј примењене уметности* 2, 7–18.
- 2007. „Представе Диониса и његовог тијасоса на римским гемама из Србије”. *Архаика* I, 149–159.
- Ladek F., Premerstein A., Vulić N. 1901.** *Antike Denkmäler in Serbien II*, Jahreshefte IV, Weibl., 73–162.
- Ladner G. B. 1995.** *God, Cosmos, and Humankind. The World of Early Christian Symbolism*. University of California Press.
- Лаловић А. 1997.** „Мит о Дионису у иконографској декорацији Ромулијане”, 437–441. У: М. Лазих. (прир.) *Уздарје Драгославу Срејовићу поводом шездесет пет година живота од пријатеља, сарадника и ученика*. Београд.
- Lalović A., Jovanović S., Ružić M., Bikić V., Šarić J. 1998.** „Ромулијана–Гамзиград, касноантичка утврђена палата”. *Старинар* XLVIII [1997], 199–208.
- Лаловић А. 2001.** „Скулптура Аријадне из Ромулијане”, 237–243. У: М. Лазих. (прир.) *Vestigatio vetustatis Александрини Цермановић-Кузмановић од пријатеља, сарадника и ученика*. Београд.
- Lane, E. N. 1985.** „The Other Monuments and Literary Evidence”. *Corpus Cultus Iovis Sabazii* II. Leiden.
- 1989. „Conclusion”. *Corpus Cultus Iovis Sabazii* III. Leiden, New York, Kobenhavn, Köln.
- Macrea M. 1959.** „Le culte de Sabazios en Dacie”. *Dacia* n. s. 3, 325–339.
- Mano-Zisi Đ. 1957.** *Nalaz iz Tekije*. Narodni muzej. Београд.
- Mano-Zisi Đ., Popović, Lj. 1969.** *Novi Pazar – ilirsko-grčki nalaz*. Београд.
- Марих Р. 1933.** *Антички култови у нашој земљи*. Београд.
- 1961. „Становништво горњомезијског лимеса од римских освајања нашег Подунавља до досељавања Словена”. *Глас СКА* 10, 83–93.

- Микулчић И. 1974.** „Доцноримски гробови од Скупи”. *ГЗФФС* 26 [1973–1974], 109–143.
- **1975а.** „Раноримски скелетни гробови из Скупа”. *Старинар* XXIV–XXV [1973–1974], 89–106.
- **1975б.** „Римски луцерни од Скупи”. *ГЗФФС* 27 [1975], 127–150.
- Mirković М. 1968.** *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*. Београд.
- **1981.** „Римско освајање и организација власти”, 66–88. У: С. Тирковић. (прир.) *Istorija Srba* I. Нови Сад.
- **1986.** *Inscriptions de la Mésie Supérieure II: Viminacium et Margum*. Београд.
- Mirković М., Dušanić С. 1976.** *Inscriptions de la Mésie Supérieure I: Singidunum et le nord-ouest de la province*. Београд.
- Mladenova I. 1959.** „Un couple de dieux de la Mésie Supérieure”, *Acta arch. Hung.* 9, 365–369.
- Moreau J. 1954.** „Lactance: De la mort des persécuteurs”. *SCh* 39.
- Muntenau М. 1973.** „Les divinités du Panthéon greco-romain dans les villages de la Dobrudja romaine”. *Pontica* VI, 73–86.
- Olszewski М.-Т. 2001.** „Le langage symbolique dans la décoration à scènes mythologiques et son sens dans les tombes peintes de l’Orient romain. Nouvelle approche”, 155–162. У: А. Barbet. (прир.) *La peinture funéraire antique, IVe siècle av. J.-C.–IVe siècle ap. J.-C.* Actes du VIIe colloque de l’Association internationale pour la peinture murale antique. Saint-Romain-En-Gal-Vienne (6–10 octobre 1998). Paris.
- Oswald F., Davies Pryce Т. (прир.) 1920.** *An Introduction to the Study of Terra Sigillata from a Chronological Standpoint*. London.
- Paškvalin V. 1986.** „Dva reljefa s prikazom boga Libera iz jugozapadne Bosne”. *Glasnik ZMBiH* n. s. 40–41 [1985–1986], 61–70.
- Petković S. 1995.** *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije*. Београд.
- Petković Ž. 2002.** „Dedikacija Jupiteru i Liberu sa Kosmaja”. *ŽA* 52, 219–224.
- Петровић Б. 1997.** „Статуете божанстава”, 25–40. У: С. Крунић. (прир.) *Античка бронза Сингидунума*. Београд.
- Петровић П. 1968.** „Из епиграфске збирке Лесковачког музеја – Споменици Херкуловог култа у Г. Мезији”. *ЛЗ* 8, 51–57.
- **1975.** *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији*. Београд.
- **1976.** *Ниш у античко доба*. Ниш.
- **1979.** *Inscriptions de la Mésie Supérieure IV: Naissus — Remesiana — Horreum Margi*. Београд.
- **1994.** *Медијана. Резиденција римских царева*. Београд.

- **1995a.** *Inscriptions de la Mésie Supérieure III/2: Timacum Minus et la vallée du Timok.* Beograd.
- **1995b.** „Villa and Domus Tribuni at Mediana”, 232–243. У: D. Srejiović. (прир.) *The Age of the Tetrarchs.* Beograd.
- Петровић П., Јовановић С. 1997.** *Културно благо књажевачког краја.* Beograd.
- Petrović R. 1995.** „The Mosaic iconography in the Period of Tetrarchy”, 244–249. У: D. Srejiović. (прир.) *The Age of the Tetrarchs.* Beograd.
- Picard. Ch. 1946.** „La triade Zeus–Héra–Dionysos dans l’Orient hellénique d’après les nouveaux fragments d’Alcée”. *BCH* 70, 455–473.
- **1953.** *Observations archéologiques en Yougoslavie.* Comptes rendus de l’Académie des Inscriptions.
- **1961.** „Sabazios, dieu Thraco-Phrygien: expansion et aspects nouveaux de son culte”. *RA* II. oct.-dec., 129–176.
- Pilipović S. 2004.** A Contribution to the Study of the Jason Sarcophagus from Viminacium, *Старинар* LIII–LIV [2003–2004], 65–78.
- **2006.** „Votive Relief From Barovo (Scupi), Contribution to Study of the Liber and Libera Cult of in Upper Moesia”. *Старинар* LV [2005], 81–95.
- **2007.** *Мит и љубав. Представе на надгробним споменицима римске провинције Горње Мезије.* Beograd.
- **2008.** „La scena di caccia: motivo di decorazione delle stele funerarie della Moesia Superior”. *Старинар* LVI [2006], 337–352.
- **2009.** „The Triad Zeus, Herakles and Dionysos. A Contribution to the Study of Ancient Cults in Upper Moesia”, *Balkanica* XXXIX [2008], 58–68.
- **2010.** „Upper Moesian Bacchic Worshippers as Reflected in Jewellery and Cosmetic Objects”, *Balkanica* XL [2009], 31–42.
- Popescu C., Popescu M. 1995.** „Le culte de Liber Pater en Dacie romaine”. *Thraco-Dacica* XVI, 1–2, 227–235.
- Поповић И. 1988.** *Античко оруђе од гвожђа у Србији.* Beograd: Народни музеј.
- **1992.** *Римски накит у Народном музеју у Београду. Прстење I.* Beograd: Народни музеј.
- **1994a.** „Аутохтоне и хеленистичке традиције на римском накиту од I до III века”, 25–31. У: И. Поповић. (прир.) *Античко сребро у Србији.* Beograd: Народни музеј.
- **1994b.** „Производња сребра у периоду раног Царства: локални производи и импорт”, 45–54. У: И. Поповић. (прир.) *Античко сребро у Србији.* Beograd: Народни музеј.
- **1995.** „Почеци локалне производње сребрног посуђа у Горњој Мезији”, 145–161. У: И. Поповић, Т. Цвјетићанин, Б. Борић-Брешковић (прир.) *Радионице и ковнице сребра*, Акта научног скупа одржаног од 15. до 18. новембра 1994. године у Народном музеју у Београду. Beograd.
- Поповић П. 2005.** „Кале–Кршевица, истраживања 2001–2004. године. Прелиминарни резултати”. *Врањски гласник* XXXIII, 25–58.
- Preller L. 1881.** *Römische Mythologie* I. Berlin.

- Rankov J. 1980.** *Viminacium, glavni grad provincije Gornje Mezije*. Beograd.
- Reinach S. 1912a.** *Répertoire de Reliefs Grecs et Romains*. Tome Deuxième, Afrique-Iles Britanniques. Paris.
- **1912b.** *Répertoire de Reliefs Grecs et Romains*. Tome Troisième, Italie-Suisse. Paris.
- Rendić-Miočević D. 1980.** „Neki ikonografski i onomastički aspekti Silvanove 'panonsko-iliričke' kulturne zajednice”. *VAM XIII*, 105–121.
- Riel M. 1995.** *Svest o grehu u maloazijskim kultovima rimskog doba: ispovedanje ritualnih i etičkih sagrešenja u meonskim i frigijskim kultovima*. Beograd.
- Rnjak D. (прир.) 1979.** *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad.
- Ruggero E. de 1922.** *Dizionario Epigrafico di Antichità Romane*. Iabruda-Leoi, Vol. IV, Fasc. 1.
- Schäfer A. von 2005.** „Durchbrochen gearbeitete weihreliefs aus Dakien”, 337–342. *У: Religija i mit kao poticaj rimskoj provincijalnoj plastici*, Akti VIII. Међународног колoквија о проблемима римског провинцијалног умјетничког стваралаштва. Загреб.
- Serafov T. 1963.** „Sur le culte d'Héraclès en Bulgarie”, *Act Antiqua Philippopolitana I*, 171–180.
- Sergejevski D. 1963.** „Rimski rudnici željeza u severozapadnoj Bosni”. *Glasnik ZMBiH* 18, 85–102.
- Seyffert O. 1894.** *Dictionary of Classical Antiquities*.
- Simić V. 1951.** *Istorijski razvoj rudarstva*. Beograd.
- Соколовска В. 1987.** *Античка скулптура во СР Македонија*. Скопје.
- Спасић Д. 2001.** „Релјефна огледала из Виминачијума”. *Viminacium* 12, 159–178.
- Спасић-Ђурић Д. 2002.** *Виминачијум, главни град римске провинције Горње Меције*. Пожаревац.
- Spaeth B. S. 1996.** *The Roman Goddess Ceres*. Austin: University of Texas Press.
- Sreјović D. 1989.** „Felix Romuliana, il palazzo di Galerio a Gamzigrad”. *L'umana avventura* IV/12, 23–33.
- **1993.** (прир.) *Римски царски градови и палате у Србији*. Beograd.
- **1995.** „Diva Romula, Divus Galerius”, 294–310. *У: D. Sreјović. (прир.) The Age of the Tetrarchs*. Beograd.
- Срејовић Д., Јанковић Ђ., Лаловић А., Вујовић Б. 1983.** *Гамзиград: касноантички царски дворaц*. Beograd.
- Sreјović D., Lalović A. 1989.** *Felix Romuliana: Galerijeva palata u Gamzigradu*. Beograd.
- Sreјović D., Lalović A., Janković Đ. 1978.** „Two Late Roman Temples at Gamzigrad”. *Arch. Jug.* XIX, 54–63.

- Срејовић Д., Цермановић-Кузмановић А. 1987.** *Римска скулптура у Србији*. Београд.
- **2000.** *Речник грчке и римске митологије*. Београд.
- Stambaugh J. E. 1978.** „The Functions of Roman Temples”. *ANRW* II, 16.1, 554–608.
- Strong D. E. 1966.** *Greek and Roman gold and silver plate*. London.
- Sujić M. 1950–1951.** „Novi natpisi iz sjeverne Dalmacije”. *VHAD* LIII. 233–248.
- Tacheva-Hitova M. 1983.** *Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia*. Leiden.
- Tassignon I. 1998.** „Sabazios dans le panthéons de cités d’Asie Mineure”. *Kernos* 11, 189–208.
- Тодоров Јан. 1928.** *Паганизъмът в Долна Мизия през първите три века след Христа*. Софија.
- Томовић М. 1989–1990.** „Прилог проучавању камених вотивних икона са територије Виминачијума”. *Viminacium* 4–5, 89–132.
- **1992.** *Roman Sculpture in Upper Moesia*. Београд.
- Тоунбеј Ј. М. С. 1996.** *Animals in Roman Life and Art*, The Johns Hopkins University Press.
- Turcan R. 1966.** *Les sarcophages romains à représentation dionysiaques*. Paris.
- **1978.** „Le culte impérial au IIIème siècle”. *ANRW* II, 16.2, 996–1084.
- **1999.** *Messages d’outre-tombes: l’iconographie des sarcophages romains. Documentation littéraire, inscrite et figurée*. Paris.
- **2001.** *The Cults of the Roman Empire*, Blackwell Pub. Ltd. Oxford (изворник: R. Turcan, *Les cultes orientaux dans le monde romain*, Paris 1989).
- **2003.** *Liturgies de l’initiation bacchique à l’époque romaine (Liber)*. Paris.
- Vasić M. 1905.** „Bronzani sud iz Viminacija”. *VHAD* n. s. VIII, 148–158.
- **2004.** „Bronze Retailing from Mediana”. *Старинар* LIII–LIV [2003–2004], 79–109.
- **2005.** „Mediana – domaine impérial ou bien privé”, У: М. Mirković. (прир.) *Römische Städte und Festungen an der Donau: Akten der regionalen Konferenz organisiert von Alexander von Humboldt-Stiftung*, Београд 16–19 Октобер 2003, 167–177.
- Васић М., Јовановић Ђ. 1987.** „Мермерна икона Либерера и Либерера из околине Понтеса”. *Берданске свеске* IV, 127–134.
- Vassits M. 1903.** „La vaisselle d’argent du Musée national de Belgrade”. *RA* I, 2–32.
- Veličković M. 1957.** *Katalog grčkih i rimskih terakota*. Narodni muzej Beograd.
- Величковић М. 1972.** *Римска ситна бронзана пластика у Народном музеју*. Београд.
- **1983.** „Антика” У: *Археолошко благо Србије*. Београд.

- Ventris M., Chadwick J. 1956.** *Documents in Mycenaean Greek. Three Hundred Selected Tablets from Knossos, Pylos and Mycenae with Commentary and Vocabulary.* Cambridge University Press.
- Видоеска Б. 2001.** „Црквата св. Никола с. Барово”. *Зборник средњовековна уметност* 3. Музеј на Македонија, 118–125.
- Волков И. 1932–1933.** „Новооткрити старини”. *Известия на Българ. Археолог. институт* VII.
- Вујовић М. 1994.** „Антропоморфне бронзане посуде на тлу Србије”. *Зборник Народни музеј XV–1*, 87–97.
- Vuković M. 1960.** „Dve bronzane aplikacije iz Narodnog muzeja u Nišu”. *ŽA X/1*.
- Вулић Н. 1909.** „Антички споменици наше земље”. *Споменик XLVII*, 109–191.
- **1931.** „Антички споменици наше земље”. *Споменик LXXI*, 4–259.
- **1933.** „Антички споменици наше земље”. *Споменик LXXV*, 3–89.
- **1934.** „Антички споменици наше земље”. *Споменик LXVII*, 29–84.
- **1941–1948.** „Антички споменици наше земље”. *Споменик XCVIII*, 1–335.
- Вулић Н., Премерштајн А. ф. 1900.** „Антички споменици у Србији”. *Споменик XXXVIII*, 15–58.
- Вулић Н., Ладек Ф., Премерштајн А. ф. 1903.** „Антички споменици у Србији”. *Споменик XXXIX*, 43–88.
- Walters H. B. 1914.** *Catalogue of the greek and roman gems in the British Museum.* London.
- Zaninović M. 1976.** „Iliri i vinova loza”. *Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja* 11, 261–272.
- Зотовић Љ. 1961.** „Три римске бронзане статуете”. *Старинар XII* [1961], 138–140.
- **1966.** *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mesie Supérieure.* Leiden.
- **1969.** „Историјски услови за развој оријенталних култова у римским провинцијама на територији Југославије”. *Старинар XIX* [1968], 59–72.
- Зотовић, Љ., Јордовић Ч. 1990.** *Vitinasium – некропола „Више Гробаља”,* Београд.
- Зотовић Р. 1997.** „Прстен са представом Пана из збирке Народног музеја у Лесковцу”. *ЛЗ XXXVII*, 23–27.
- Živić M. 2005.** *Galerijeva vladarska ideologija kroz ikonografiju Gamzigrada. Mozaik, skulptura, arhitektonska plastika,* магистарски рад одбрањен на Одељењу археологије Филозофског факултета Универзитета у Београду 2005. године – није публикувано.

ИНДЕКС I

- Август, цар (*Gaius Julius Caesar Augustus*) 72, 78
 Августин 65
 Агава 40–41, 154
 агрикултура 66, 70–71, 78, 82, 87, 137–140
- Акве (*Aquae*), в. Прахово** 164
Албурнус Мајор (*Alburnus Maior*) 60, 77
 Александар Велики 17, 72, 113–115, 146
 Амор, аморети 23, 26–27, 30–33, 41, 159
 Антестерион 19, 78, 90
 Антонин Пије, цар (*Antoninus Pius*) 89
 Аполон 37, 56, 79, 84
Апулум (*Arulum*) 59–60, 62, 77
 Аријадна 29, 45, 65, 78, 89–92, 133, 136, 139–140, 144, 161, 166–167, 177
Арчар, в. Рацијарија 77, 169, 181
 Асклепије 88–89, 141
 Атина 118
Атина 18–20
 Атис 25, 110–111, 118, 147
 Аурелијан, цар (*L. Domitius Aurelianus*) 79
- Баханалије 22, 26, 43, 91, 141
 Бахус 11, 15–21, 35, 39, 56, 64, 71–74, 76, 80, 84–86, 88, 90–92, 133, 136, 149, 172
 Бахус дете 21, 23–24, 42–43, 56, 84, 109, 157–158, 166, 175
- Београд, в. Сингидунум** 24, 79–80, 178–179, 181–182, 184–193, 195
Беотија 16, 18
 берба грожђа 23–24, 32, 48, 56–57, 65, 67–68, 83, 136, 177
- Бононија (*Boonia*), в. Видин** 152, 165, 196, 200
Бранетићи 69
Брзи Брод, в. Медијана 157–158, 174–175
- бршљан 17, 19, 22, 30, 32, 51, 90, 91, 109–110, 135, 141, 154, 164, 172, 174, 184, 186
- Буково, код Неготина** 35–37, 66, 71, 74–76, 82, 84, 86, 88
- Валерије Рометакл 105–106
 Варон 18, 65, 70
 вегетативни свет, вегетација 35, 65, 68, 71, 83–85, 90–91
 венац 19, 22, 28, 30, 32–33, 38, 51–54, 84, 109, 135, 154–155, 163–164, 166, 174–176, 180–182, 186, 189
 Венера 65, 70, 73
- Видин, в. Бононија** 80, 82, 135–136, 146, 196
- Виминацијум (*Viminacium*), в. Костолац** 75–80, 84, 91–92, 146, 152, 156, 159, 164, 166–167, 169, 172–173, 176, 180–181, 185, 187–188, 193–195
 вино 16, 66–67, 72, 83, 85, 87, 137–138, 140
 винова лоза 18, 26, 66, 68, 77, 84–85, 90–91, 135–136, 138, 141, 148
 виноград, виноградарство 16, 19, 66, 76, 83–85, 87–88, 136, 139–140
 виноградарски нож 23–24, 55, 84, 136, 165–166
- Винцеја (*Vinceia*), в. Смедерево** 51, 151, 181
- Врела, код Истока** 39, 161
 Вулкан 43
- Гала Плацидија 28
 Галерије, цар (*C. Galerius Valerius Maximianus*) 12, 89, 115, 134–135, 140, 146
- Гамзиград, в. Ромулијана** 11–12, 25, 28, 45–47, 51, 56, 57, 89, 109, 112–113, 115, 149, 155, 160, 173, 177
- Годишња доба, персонификација 46, 49, 100

- Горња Мезија (*Moesia Superior*)** 9–12, 15, 21, 24, 26, 29–30, 33, 35–37, 39–40, 45, 47, 49–51, 54–55, 57–63, 66–67, 69, 71, 74–77, 79, 83, 85, 89, 91–92, 94, 101, 110–111, 119–121, 123, 127–131, 133–134, 137–142, 144, 146–148
- Горња Панонија (*Pannonia Superior*)** 65, 59, 77, 81, 85
- грозд 18, 23–27, 32, 37–38, 40, 43, 45–46, 48–49, 52, 55, 57, 84–85, 87, 136, 156, 160–163, 165, 171, 173, 178, 190
- Грчка** 68, 72, 85
- гуштер 27, 44, 120, 124, 158
- Далмација (*Dalmatia*)** 64–67, 69–71, 75, 81, 86, 88, 112
- Дакија (*Dacia*)** 11, 36, 65–67, 69–70, 73–75, 77–78, 81, 88
- двојна секира (*labrys*) 123, 195
- делфин 26, 44
- Деметра, в. Церера 26, 64, 84–85, 171
- Дијана 70, 81, 86
- Диоклецијан, цар (*Diocletian*) 106
- Дион Касије 85
- Дионис 15–20, 29, 36, 48, 64, 66–68, 71–76, 78–85, 87–82, 149, 155, 157–158, 160–162, 166, 171, 175
- Дис Патер 124
- Доња Мезија (*Moesia Inferior*)** 44, 57–60, 62, 66, 73–74, 87, 93–94
- Доња Панонија (*Pannonia Inferior*)** 31, 39, 49, 57–60, 62, 65–67, 70, 81, 85, 95–97, 100–101
- Дубравица, в. Маргум** 163
- Дунав, подунавски** 10, 25, 59, 65, 71, 76, 82, 111
- егида (*aegis*), кожа јарца 17, 21–22, 40, 55, 154–155, 160–161, 164, 167, 174, 176, 185
- Елагабал, цар (*M. Aurelius Antoninus Elagabalus*) 79
- Ендимион 46
- Ерос, в. Амор 31, 49, 61, 167
- Еурипид 40
- жаба 120
- Житорађа, код Прокупља** 183
- жртвовање 51, 54–55, 184, 192
- Зевс, в. Јупитер 12, 34–39, 44, 48, 63, 66–68, 71–72, 74–76, 78, 82, 84, 101, 117–118, 121–122, 124–126, 128, 138–140, 142, 148, 160, 162
- змија 48, 51–52, 72, 88, 91, 136, 146–147
- Исток, код Пећи** 22–23, 39–40, 161
- Италија** 18, 65–66, 71, 73, 85
- јабука 72, 84
- Јабучје, код Лазареваца** 184
- Јунона, в. Хера 19, 35, 39, 63, 66–68, 70
- Јупитер, в. Зевс 18–19, 66–67, 69–71, 73–75, 77, 79, 86, 119, 121, 124
- Јупитер Долихен 59
- Кадмос 40, 154
- кадуцеј (*caduceus*) 123–124, 126, 195
- кантарос (*cantharus*) 17, 22–23, 25–26, 28–30, 32–33, 35–37, 40, 45, 49–50, 54–55, 77, 91, 109, 120, 135–136, 154–155, 160–162, 164, 167, 170, 172, 189, 192
- Каракала, цар (*M. Aurelius Antoninus Caracalla*) 93, 142
- Карнунтум (*Carnuntum*)** 77, 112
- Кибела, в. *Magna Mater* 25, 64, 136, 147–148
- Кладово, в. Понтес** 84, 182, 212
- Константин, цар (*Flavius Valerius Constantinus*) 105–107, 112, 144–145
- Кора, 19, 64, 85
- корњача 44, 120, 124, 127, 196
- Космај** 56, 66, 86, 93, 151
- Костолац, в. Виминацијум** 180, 185, 193
- котарица (*calathus*) 17, 32, 46, 52, 57, 154
- кратер 45
- лав 44, 68, 74–76
- Лазаревац** 51, 184
- Лактанције 110–111, 115, 146

- легија IV *Flavia* 71, 87, 94–95
 легија VII *Claudia* 95, 103
Лесковац 54, 58, 83, 86, 92, 98, 153, 193
Леце 58, 60–62, 64, 75, 86–87, 89, 94, 96–97, 153
 Либер 15, 20, 29–32, 57–67, 70–74, 76–87, 91–92, 111, 133–134, 136–140, 159, 161, 167
 Либера 29–32, 36, 38, 61–66, 71, 73, 76–78, 81–83, 85, 87, 111, 137–140, 161
 Либералија 18
 Ликург 40, 91
- Љуботен, код Скопља** 58, 153
- Мајор Узуново (*Mayor Usunovo*)** 58, 152
Македонија (*Macedonia*) 30, 35–36, 38–39, 44, 57–59, 62, 67, 73, 76, 81, 95–97
Маргум (*Margum*), в. Дубравица 22, 84, 135, 163
 Марко Антоније, војсковођа (*Marcus Antonius*) 17, 20
 Марко Аурелије, цар (*Marcus Aurelius*) 41, 142
 Марс 34, 36, 46, 56, 74, 79, 81, 125–127, 147
 Марсија 18, 115
Медијана (*Mediana*), в. Брзи Брод 26, 75, 88–89, 157–158, 174–175, 205–206, 222–223
 Менаде 73, 87–88, 91–92, 177–179, 181–182, 186–187
 Меркур, в. Хермес 12, 24, 36, 43, 55, 59–60, 63, 74, 76–78, 81, 118, 126–127, 131, 139, 147, 158
 мешина 23, 25, 49, 55, 84, 164, 192
 Минерва 19, 60, 70, 75, 114
 Митра 79–80
Миција (*Micia*) 60, 65
 морски пантер 23, 33, 136, 167
- Наисус (*Naissus*), в. Ниш** 64, 66–68, 80–83, 126, 140, 196
Напок (*Napoca*) 74, 77–78
 небрис (*nebris*), кожа кошуте 17, 21–22, 40, 55, 135, 154–155, 157, 160–161, 163, 167, 174, 176, 179–180, 185, 189
- Неготин** 35, 71, 75–77, 84, 154, 157, 164
 Нериде 33–34
 Непгун 75
 Нимфе 43, 54, 81, 88–89, 111, 178
 Ниса 50
Ниш, в. Наисус 157–158, 164, 174–176, 182–183, 194, 196
Нишка бања 89, 140
- ован 25, 43–44, 57, 75, 121, 124–126, 128, 158, 178, 196
 Овидије 41, 65
Олимп 34, 36, 72, 90
 орао 37, 44, 75, 121–122, 124–126, 196
Орљане код Дољевца 54, 134, 183
- Пан, в. Фаун 11, 40, 43, 45, 53–55, 88, 92, 98, 137, 161, 178–179, 181, 183, 185, 191, 193
 пантер 17, 22–23, 25, 27–30, 32–33, 36–38, 43–44, 55, 77, 87, 89, 91, 128, 135–136, 154, 158, 160–164, 167, 170–173, 176, 185–186
 пас 22–23, 27, 30–31, 54, 135–136, 161, 167
 Паусанија 88
 педум (*pedum*) 24, 49, 167, 185, 189–191
 Пентеј 40–41, 52, 57, 91, 154
 петасус (*petasus*) 55, 184
Пећ 39, 76, 93, 161
 плодност 12, 25, 65–66, 71, 76, 78, 82–86, 120–122, 137–140
 Помпеј, војсковођа и политичар (*Gnaeus Pompeius Magnus*) 20
Понтес (*Pontes*), в. Кладово 21, 28–29, 32–33, 40–41, 47, 51–52, 56, 58, 63, 82, 94, 97, 154, 165, 182, 195
Прахово, в. Акве 76
 Проб, цар (*M. Aurelius Probus*) 85
Прокупље (*Hammeum*) 50, 183
 Пријап 54–55, 92, 137, 173, 179–180, 184, 192
 Психа (*Psyche*) 32

- Психопомп (*psychopomp*) 33, 77, 126, 127
- Пусто Шилово, код Леца** 83, 87, 89, 137, 153
- пути (*putti*) 11, 17, 26, 28, 32, 40, 45, 56–57, 88, 109, 154, 175, 177–178
- пчела 123–124, 195
- Равена** 28
- Равна (*Timacum Minus*)** 94, 127, 129, 131, 134, 136, 146, 168, 176, 194, 196
- Раџијарија (*Ratiaria*), в. Арчар** 75, 80, 181
- Реа Силвија 46
- Рим** 16, 18, 20, 70, 73, 106
- Ритон 82
- Ритопек (*Tricornium*)** 80, 168, 189
- Роиметалкес 105–106
- Ромула 12, 113–114
- Ромулијана (*Romuliana*), в. Гамзиград** 23, 45, 84, 157, 160, 177
- рударство, рудници 69, 71, 75–76, 86–88, 138–139
- Рудник** 69, 71, 86, 134, 137–138, 140
- Рудник, код Велеса** 66–68, 82, 134–135, 138–140, 142–143
- Сабазиије 78, 117, 131, 146–148, 194–196
- Салона (*Salona*)** 60, 64, 137
- Сатир 22–24, 33, 40, 72, 76, 78, 82, 84, 88–89, 91–92, 100–101, 136, 154–157, 166, 173–174, 176, 180–182, 188–193
- Семела 34, 90, 113
- Септимије Север, цар (*Lucius Septimius Severus*) 69, 72–74, 76, 98, 138
- Серапис 34, 79
- Силван 46, 54–56, 58–59, 70, 73, 86, 110–112, 129
- Силен 18, 50–51, 88, 92, 133, 136, 173, 176–177, 181–184, 186, 188, 193
- Сингидунум (*Singidunum*), в. Београд** 26, 51, 54–56, 58, 60, 62–63, 66, 69, 71, 77, 79, 82, 84, 87, 93–95, 133–135, 138, 140–142, 150, 155, 163, 168, 179
- сиринга (*syrinx*) 24, 33, 40, 49, 51, 53, 167–169, 192–193
- Скопље, в. Скупи** 31, 77, 153, 161, 188
- Скупи (*Scupi*), в. Скопље** 26–28, 30, 51, 56, 58, 62, 63, 92, 153, 158, 161, 172, 188
- Смедерево, в. Винцеја** 56, 58–60, 77, 151, 181
- Сол, в. Хелиос 34, 78–80, 100, 107, 139
- Тасос** 41
- Текија (*Transdierna*)** 77, 134, 186–187, 195
- Телеф 26, 157
- тимпан (*tympanon*) 24, 31–32, 51–52, 112, 118
- тирс (*thyrsus*) 17, 22–23, 28–33, 35–36, 38, 48, 51–52, 54–55, 64, 91, 103, 118, 135–136, 154–155, 159–160, 163–165, 167–172, 182, 185
- Тракија (*Thracia*)** 15, 36, 39, 68, 73–74, 76, 78, 81, 85, 88
- Трикорнијум (*Tricornium*), в. Ритопек** 134, 189
- Тритони 33
- Улпијана (*Ulpiana*)** 47, 54, 56, 63, 92, 134, 141, 183
- Фаун, в. Пан 11, 53–54, 179
- Фригија** 15–16, 118
- Хелиос, в. Сол 12, 34, 63, 78–80, 100, 107, 139, 166
- Хера, в. Јунона 12, 36–39, 42, 63, 66–68, 72, 82, 101, 162
- Херакле, в. Херкул 12, 35–37, 40, 47, 63, 66–68, 71–76, 84, 90, 138, 160
- Херкул, в. Херакле 26–27, 34, 36–37, 43, 59–61, 70–77, 81, 89, 107, 113, 129, 139, 145, 157
- Хермес, в. Меркур 17, 55, 77–78, 90, 118–119, 123, 125, 127, 131, 145, 148, 157
- Хигија 89, 105, 141, 145
- хидрија 45

хијерогамија (*ιερός γάμος*) 45, 78, 92,
139
Хилара 61, 64, 81, 140, 152
хипокамп 25–26
Христ 28–29

Цезар, диктатор (*G. Iulius Caesar*) 17
Церера, в. Деметра 64, 70, 74, 85–86

шишарка 37, 44, 64, 120–122, 125,
146, 195–195

ИНДЕКС II

ab immunitatem 63, 137
aegis (*αἰγίς*) 17, 21–22, 40, 55, 154–
155, 160–161, 164, 167, 174, 176,
185
agrentarie Pannonicae 71, 95
agricolarum duces 70
Alexander redivivus 114
Alterus Romulus 114
arbor sacrum 55
argentum potorium 102
auspicatio vindemiae 57
benedictio latina 120–121
caduceus 123, 195
calathus 32, 52, 55, 154, 185
cantharus 22, 40, 55, 135, 154–155,
160–162, 164, 167, 170, 172, 189,
192
Cautes, Cautopes 42
cista mistica 33, 45, 47, 167
clipeus 53
corona convivalis 51, 175, 181
corona immortalis 52–53, 176
cothurni 20, 40, 161–162, 165
cultellus 136, 166
Deus 11, 58–59, 79
imago laureata 53
imitatio Alexandri 114
interpretatio graeca 148
interpretatio orientalis 148
interpretatio romana 68, 81–82, 137,
139, 148
Eleutherios 114
falcula vineatica 48, 165
falx vinitoria 48, 165

favissae 111
labrys 123, 195
Laetus 11, 58, 61–62, 64, 82–83, 87,
137, 140
libatio 55, 185
Libera Mater 65
Magna Mater 25, 110
nebris 17, 21–22, 40, 55, 154–155,
157, 160–161, 163, 167, 174, 176,
179–180, 185, 189
pedum 23–24, 48, 53, 136, 167, 189–
191
petasus 55, 184
putti 32, 40, 56–57, 154, 175, 178
Pater 11, 17–18, 20, 58, 60
pro salutes 62
Paternus 128, 261
psychopompos 77
Terra Mater 12, 37–39, 63, 69–71, 86
Sacrum 11, 56, 58, 60–62, 73, 110, 137
Sanctus 58, 60–61, 137
syrinx 24, 48, 52–53, 167–169, 192–193
Terra Mater 37–39, 63, 66, 69–71, 86
thyrsus 22, 48, 135, 154–155, 159–160,
164, 167–172, 182, 185
tympanon 24, 32, 52, 154, 176
Redditor Libertalis 115
vicus 62, 141
Vindemia 23, 57, 136, 178
Vinum inferium 67, 138
Vinum spurcum 67, 138
Virtus 53, 91

ιερός γάμος 33, 34

ИЛУСТРАЦИЈЕ/ ILLUSTRATION

Кат. бр.

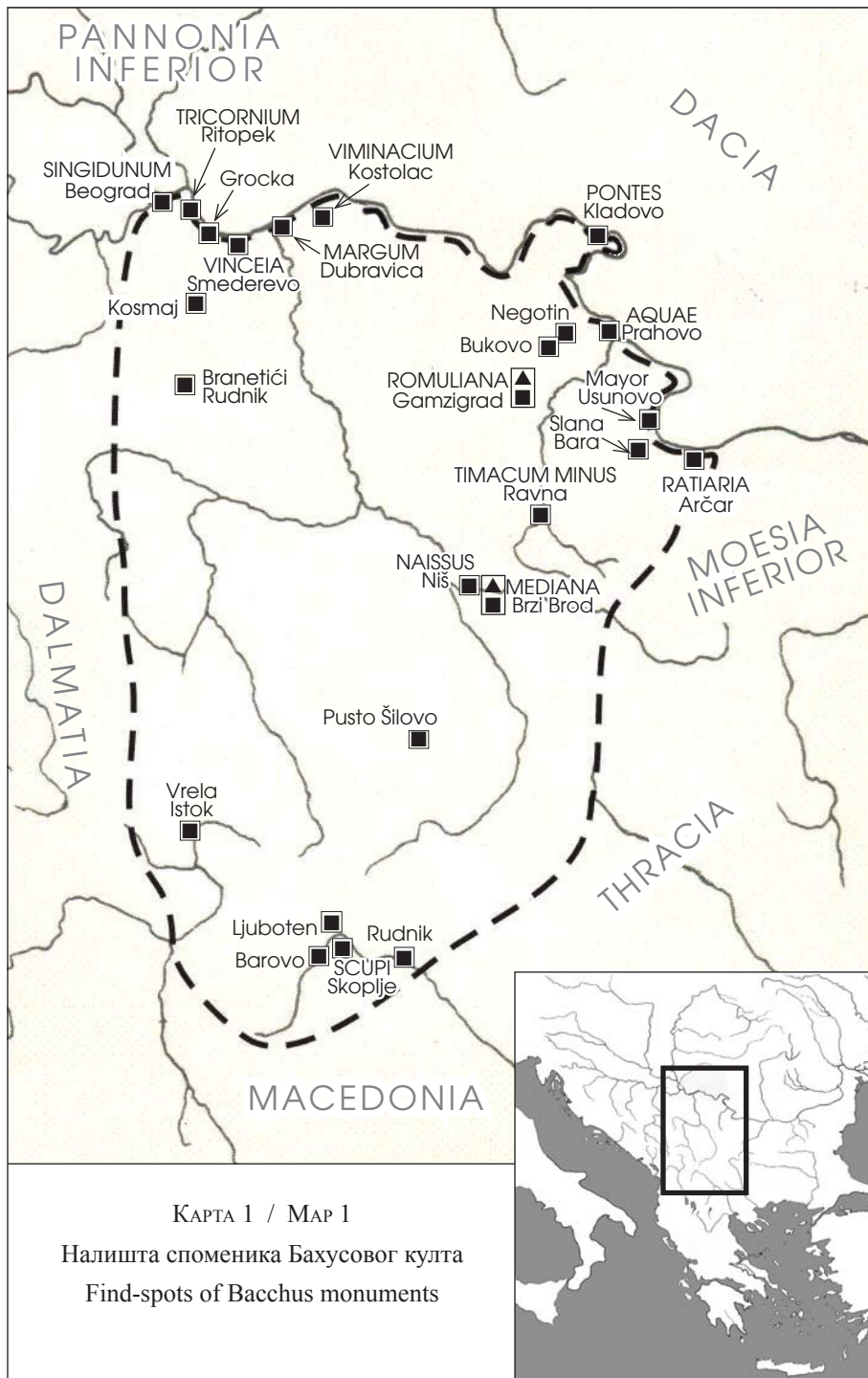
1. према: *Рим. цар. гр.* 1993, сл. 61.
- 1а. према: *Рим. цар. гр.* 1993, сл. 60.
- 1б. према: *Рим. цар. гр.* 1993, сл. 58.
- 1ц. према: *Рим. цар. гр.* 1993, сл. 59.
2. према: *IMS I*, бр. 16.
3. према: *IMS II*, бр. 17.
5. фото: Народни музеј у Београду
6. према: *IMS II*, бр. 27.
7. према: *IMS II*, бр. 28.
9. према: *IMS IV*, бр. 25.
10. фото: Народни музеј Лесковац
11. фото: Музеј Македоније, Скопје
12. фото: Музеј Крајине Неготин
13. фото: према: *Рим. цар. гр.* 1993
14. фото: Иван Станић
15. фото: Иван Станић
16. фото: Иван Станић
17. фото: Иван Станић
19. фото: Народни музеј Зајечар
20. према: *Дрча С. 2006*, сл. 24.
21. фото: Народни музеј Ниш
22. фото: Народни музеј Ниш
23. фото: Музеј на град Скопје
24. фото: Иван Станић
26. фото: Народни музеј у Београду
27. фото: Народни музеј Зајечар
29. фото: Сања Пилиповић
30. фото: Народни музеј у Београду
31. фото: Народни музеј у Београду
- 31а. фото: Народни музеј у Београду
33. фото: Народни музеј у Београду
34. фото: Иван Станић
35. фото: Народни музеј Ниш
36. фото: Археолошки музеј Загреб
37. према: *Čolakov I. 2004*, сл. 8.
38. фото: Иван Станић

Cat. no.

1. after: *Rim. цар. гр.* 1993, fig. 61.
- 1a. after: *Rim. цар. гр.* 1993, fig. 60.
- 1b. after: *Rim. цар. гр.* 1993, fig. 58.
- 1c. after: *Rim. цар. гр.* 1993, fig. 59.
2. after: *IMS I*, no. 16.
3. after: *IMS II*, no. 17.
5. foto: National Museum in Belgrade
6. after: *IMS II*, no. 27.
7. after: *IMS II*, no. 28.
9. after: *IMS IV*, no. 25.
10. foto: National Museum in Leskovac
11. foto: Museum of Macedonia, Skopje
12. foto: National Museum Negotin
13. foto. after: *Rim. цар. гр.* 1993
14. foto: Ivan Stanić
15. foto: Ivan Stanić
16. foto: Ivan Stanić
17. foto: Ivan Stanić
19. foto: National Museum Zaječar
20. after: *Дрча С. 2006*, fig. 24.
21. foto: National Museum of Niš
22. foto: National Museum of Niš
23. foto: Skopje City Museum
24. foto: Ivan Stanić
26. foto: National Museum in Belgrade
27. foto: National Museum Zaječar
29. foto: Sanja Pilipović
30. foto: National Museum in Belgrade
31. foto: National Museum in Belgrade
- 31a. foto: National Museum in Belgrade
33. foto: National Museum in Belgrade
34. foto: Ivan Stanić
35. foto: National museum of Niš
36. foto: Archaeological Museum Zagreb
37. after: *Čolakov I. 2004*, fig. 8.
38. foto: Ivan Stanić

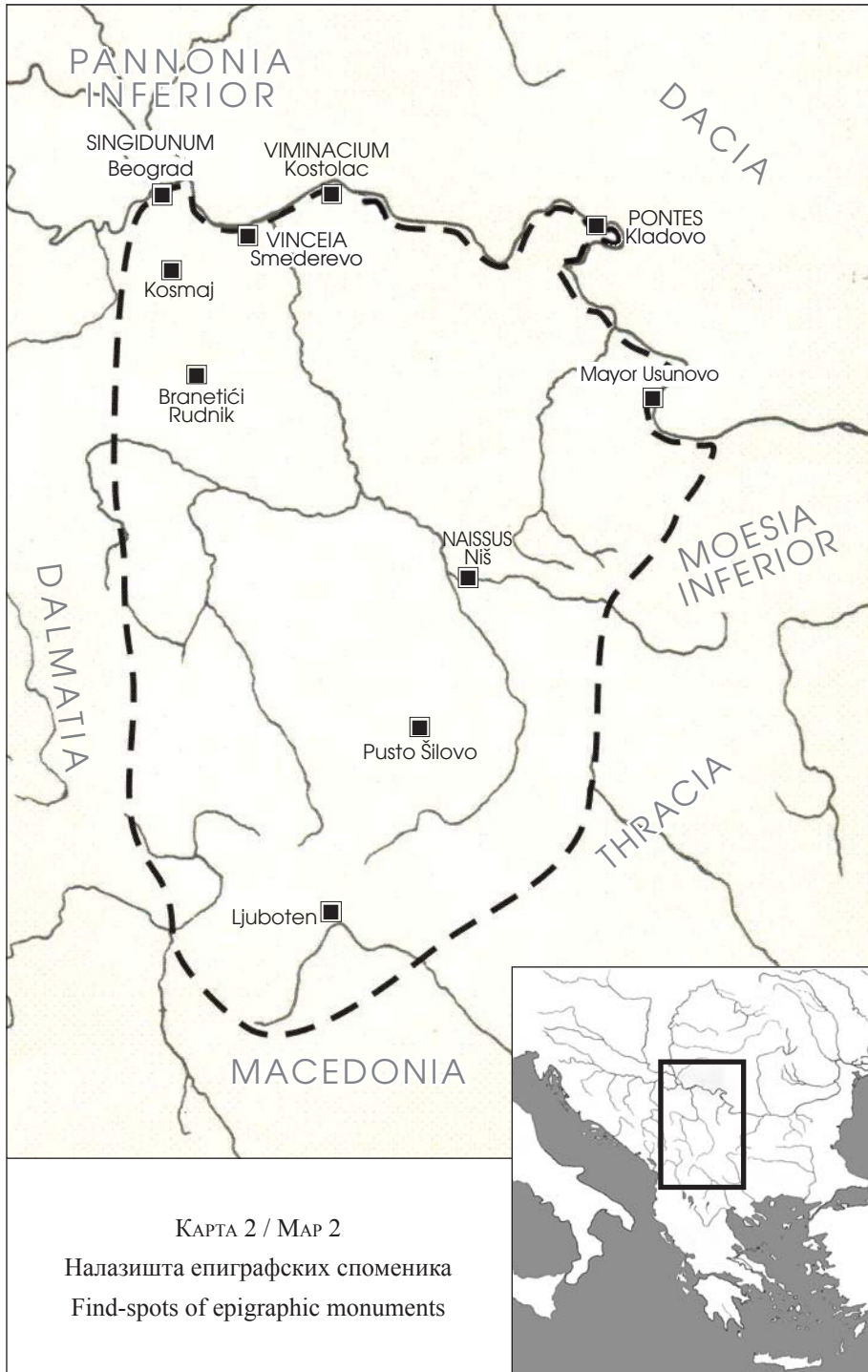
39. фото: Иван Станић
40. Фото: Иван Станић
41. фото: Народни музеј у Београду
41а. фото: Народни музеј у Београду
42. фото: Иван Станић
43. фото: Завичајни музеј Књажевац
44. према: Крунић С. 2008, сл. 2.
45. према: Крунић С. 2008, сл. 1.
49. фото: Народни музеј у Београду
50. фото: Народни музеј у Београду
52. фото: Народни музеј у Београду
53. фото: Народни музеј у Београду
54. фото: Музеј примењене уметности, Београд
55. фото: Народни музеј у Пожаревцу
57. фото: Музеј на град Скопје
58. фото: Иван Станић
59. фото: Иван Станић
60. фото: Народни музеј Зајечар
61. фото: Народни музеј Ниш
62. фото: Народни музеј Ниш
63. фото: Народни музеј Ниш
64. фото: Народни музеј Ниш
65. фото: Иван Станић
65а фото: Иван Станић
67. фото: Народни музеј Зајечар
68. фото: Народни музеј Зајечар
68а. фото: Народни музеј Зајечар
68б. фото: Народни музеј Зајечар
69. фото: Народни музеј Зајечару
72. фото: Народни музеј у Београду
73. фото: Иван Станић
74. фото: Иван Станић
76. фото: Иван Станић
76а. фото: Иван Станић
77. фото: Иван Станић
79. фото: Народни музеј у Београду
81. фото: Народни музеј у Београду
82. фото: Народни музеј Ниш
83. фото: Народни музеј Ниш
84. према: *Ant. teatar na tlu Jug.* 1979, сл. 35.
85. фото: Народни музеј Ниш
39. foto: Ivan Stanić
40. foto: Ivan Stanić
41. foto: National Museum in Belgrade
41a. foto: National Museum in Belgrade
42. foto: Ivan Stanić
43. foto: Homeland Museum Knjaževac
44. after: Krunić S. 2008, fig. 2.
45. after: Krunić S. 2008, fig. 1.
49. foto: National Museum in Belgrade
50. foto: National Museum in Belgrade
52. foto: National Museum in Belgrade
53. foto: National Museum in Belgrade
54. foto: Museum of applied art Belgrade
55. foto: National Museum in Požarevac
57. foto: Skopje City Museum
58. foto: Ivan Stanić
59. foto: Ivan Stanić
60. foto: National Museum Zaječar
61. foto: National Museum of Niš
62. foto: National Museum of Niš
63. foto: National Museum of Niš
64. foto: National Museum of Niš
65. foto: Ivan Stanić
65a foto: Ivan Stanić
67. foto: National Museum Zaječar
68. foto: National Museum Zaječar
68a. foto: National Museum Zaječar
68b. foto: National Museum Zaječar
69. foto: National Museum Zaječar
72. foto: National Museum in Belgrade
73. foto: Ivan Stanić
74. foto: Ivan Stanić
76. foto: Ivan Stanić
76a. foto: Ivan Stanić
77. foto: Ivan Stanić
79. foto: National Museum in Belgrade
81. foto: National Museum in Belgrade
82. foto: National Museum of Niš
83. foto: National Museum of Niš
84. after: *Ant. teatar na tlu Jug.* 1979, fig. 35.
85. foto: National Museum of Niš

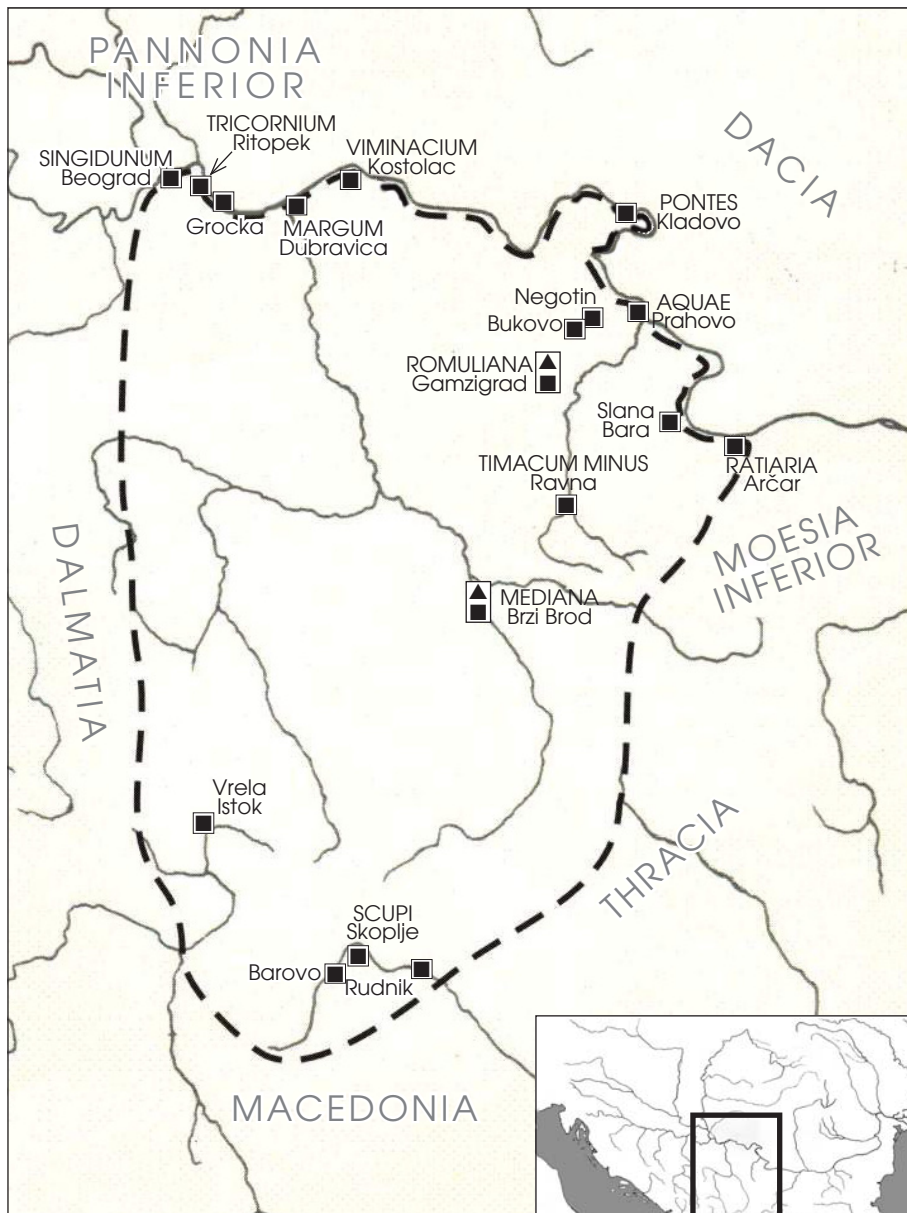
86. фото: Народни музеј у Београду
87. фото: Народни музеј у Београду
88. фото: Народни музеј у Београду
89. фото: Народни музеј у Београду
91. фото: Народни музеј у Београду
92. фото: Народни музеј у Београду
93. фото: Народни музеј у Београду
98. фото: Музеј на град Скопје
99. фото: Народни музеј у Београду
104. фото: Народни музеј у Београду
105. фото: Народни музеј у Београду
107. фото: Народни музеј у Београду
108. фото: Народни музеј у Београду
111. фото: Народни музеј у Пожаревцу
112. фото: Народни музеј у Београду
113. фото: Народни музеј Лесковац
116. фото: Иван Станић
116a. фото: Иван Станић
117. према: Petković S. 1995, T. 16/1.
118. према: Petković S. 1995, T. 16/3.
119. фото: Народни музеј у Београду
121. фото: Народни музеј Ниш
86. foto: National Museum in Belgrade
87. foto: National Museum in Belgrade
88. foto: National Museum in Belgrade
89. foto: National Museum in Belgrade
91. foto: National Museum in Belgrade
92. foto: National Museum in Belgrade
93. foto: National Museum in Belgrade
98. foto: Skopje City Museum
99. foto: National Museum in Belgrade
104. foto: National Museum in Belgrade
105. foto: National Museum in Belgrade
107. foto: National Museum in Belgrade
108. foto: National Museum in Belgrade
111. foto: National Museum in Požarevac
112. foto: National Museum in Belgrade
113. foto: National Museum Leskovac
116. foto: Ivan Stanić
116a. foto: Ivan Stanić
117. after: Petković S. 1995, T. 16/1.
118. after: Petković S. 1995, T. 16/3.
119. foto: National Museum in Belgrade
121. foto: National Museum of Niš

КАРТА 1 / MAP 1

Налишта споменика Бахусовог култа
Find-spots of Bacchus monuments

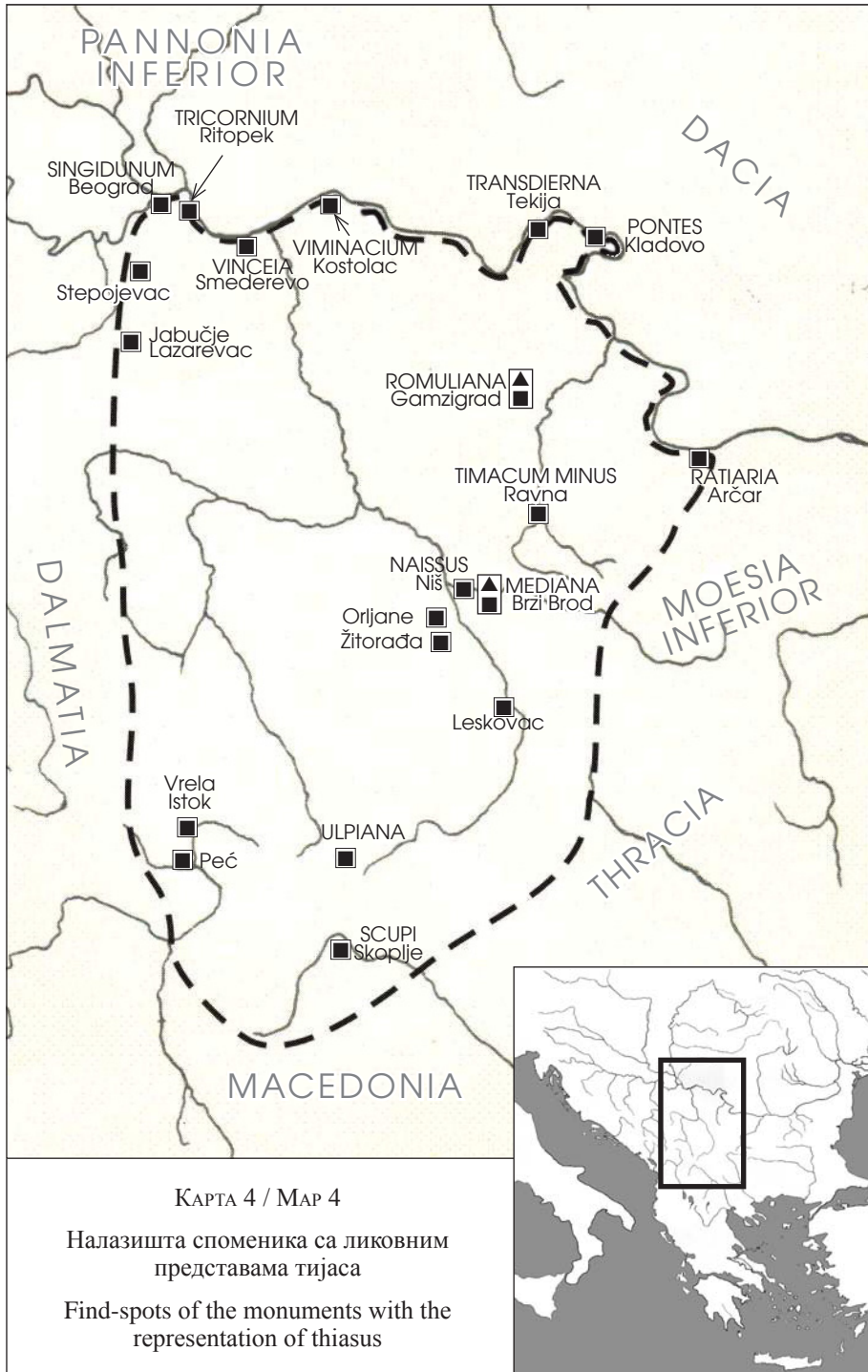

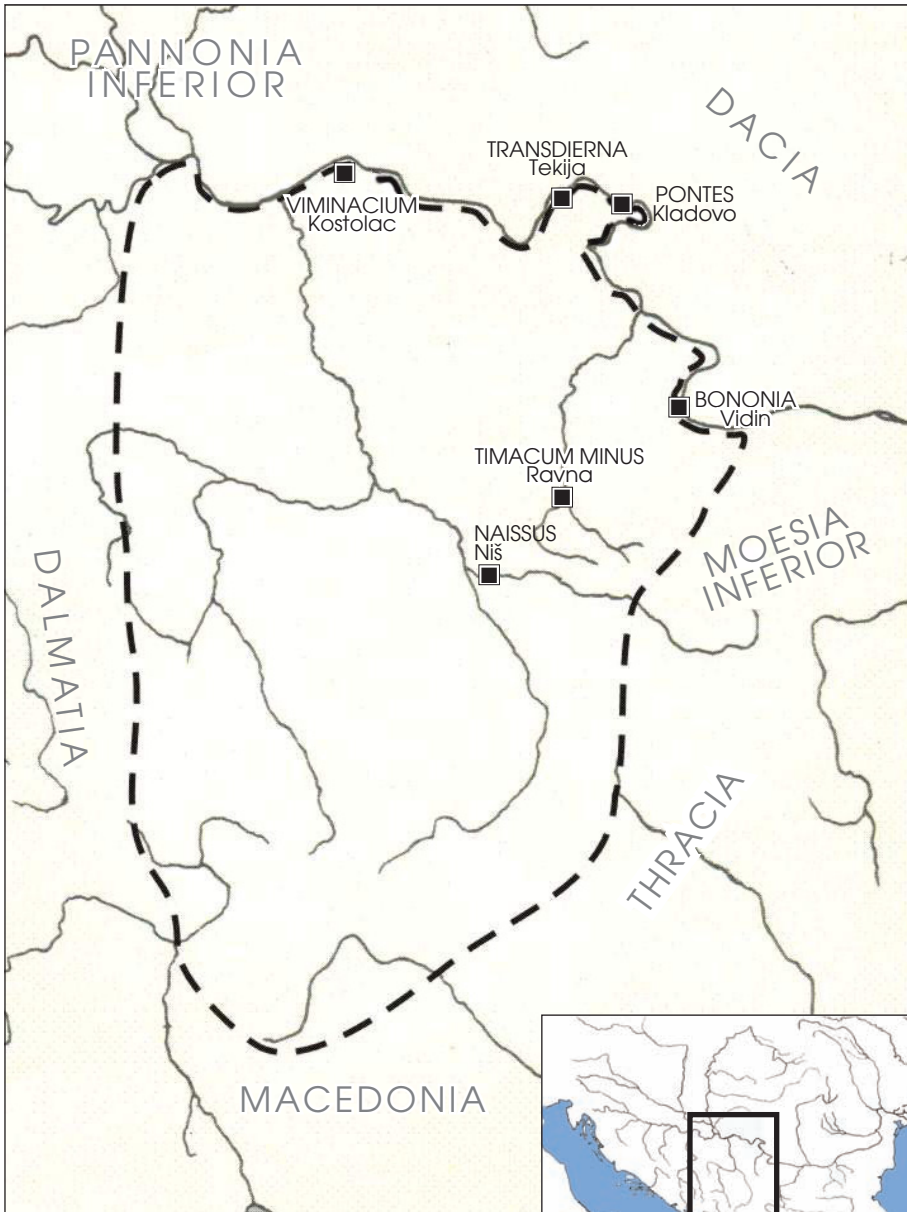
КАРТА 3 / MAP 3

Налазишта споменика са ликовним
представама Бахуса

Find-spots of the monuments with the
representation of Bacchus

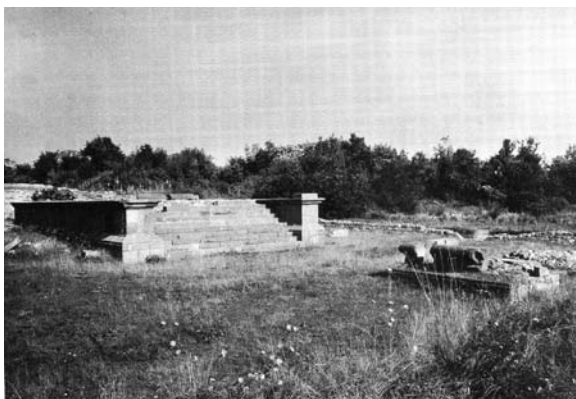

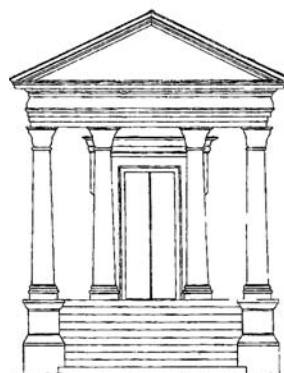
КАРТА 5 / MAP 5

Налазишта споменика Сабацијевог култа
 Find-spots of the monuments of Sabazius' cult

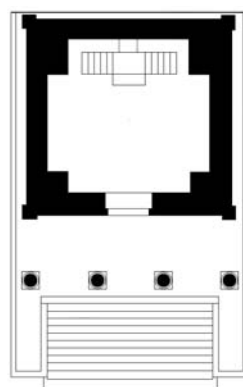
1*

1b

1a

1c

*Кар. бр. / Cat. no.

2

3

6

5

D
 RO·ET
 E·REE
 VRI
 VS

7

I · O · M · FVL
 E · IVN · REG
 E · DEO · LIB
 E · HILA · RE
 5 G · IVL · SERVAN
 DVS · VE · E
 FL · NVMSIVS

I · O · M · FVL
 E · IVN · REG.
 E · DEO · LIB
 E · HILA · RE
 G · IVL · SERVAN
 DVS VET^{us et}
 FL · NVMSIV^{us et}
~~AVMISIA~~^{us}

9

10

11

12

14

16

15

17

19

20

21

22

23

26

24

27

29

30

31

31a

33

34

38

39

37

35

36

40

41

41a

42

43

44

45

49

55

54

52

50

57

53

58

59

60

61

62

63

64

65

65a

67

68

68a

68b

69

73

72

74

76

76a

77

79

81

82

83

84

85

86

87

88

89

91

92

93

98

99

107

104

105

113

108

111

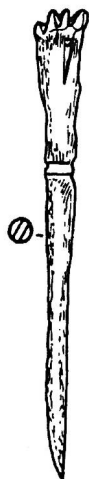
112

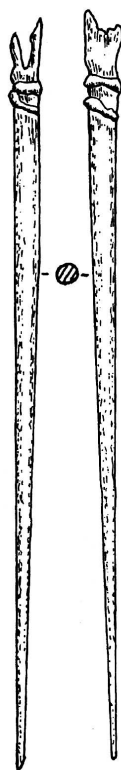
116

116a

117

118

119

121

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

255.2/.8"00/03"
904"652"(497.11)"00/03"
7.046.1(37+38)"00/03"

ПИЛИПОВИЋ, Сања, 1971-

Култ Бахуса на Централном Балкану : I-IV век / Сања Пилиповић ; [превод на енглески Esther Helajzen]. - Београд : Балканолошки институт САНУ, 2011 (Београд : Чигоја штампа). - 289 стр., XXVIII стр. с таблама : илустр. ; 23 см. - (Посебна издања / Балканолошки институт Српске академије наука и уметности ; 106)

На спор. насл. стр.: #The #Cult of Bacchus in The Central Balkans. - Део текста упоредо на срп. и енгл. језику. - "Ова књига представља измењен и донекле допуњен текст докт. дисерт. 'Култ Бахуса на простору римске провинције Горње Мезије', одбрањене марта 2007. године на Филоз. фак. Универзитета у Београду ..." --> стр. 7. - Тираж 500. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Summary. - Библиографија: стр. 266-276. - Регистри.

ISBN 978-86-7179-063-5

а) Култ Бахуса - 1-4в б) Археолошки налази - Горња Мезија - 1-4в
COBISS.SR-ID 186250508